

શ્રીમન્ મહારાજ શ્રી સયાજીરાવ ગાયકવાડ અન્થમાળાનો ઉપોદ્ધાત.

વડોદરાના શ્રીમન્ મહારાજ શ્રી સયાજીરાવ ગાયકવાડ સેનાપાસખેલ સમરોર ખડાદુર ધ. સ. ૧૮૮૨ માં અમદાવાદ પધાર્યા હતા તે પ્રસંગે તેમણે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને રૂ. ૫૦૦૦ બક્ષીસ કર્યા; માટે સોસાયટીએ તેમને પ્રોતાના મુરબી (પેટન) કરાવ્યા છે, અને તે રકમ તેમના નામથી જીદી રાખી તેનું બ્યાજ, તેમને નામે અયો રચાવવામાં, અયો છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવામાં, અને ઉત્તેજન દાખલ અયો ખરીદ કરવામાં વાપરવાનો કરાર કર્યો છે. તે પ્રમાણે બ્યાજ સુધીમાં નીચે પ્રમાણે પુસ્તકો શ્રીમન્ મહારાજ શ્રી સયાજીરાવ ગાયકવાડ અન્થમાળા તરીકે છપાવવામાં આવ્યા છે:-

૧. શ્રીસદેશનો ઇતિહાસ.
૨. વિધવાવપન અનાચાર.
૩. હિંદનાં મહારાણી અને તેમનું કુટુંબ.
૪. બાલજીસુત ઉદ્ધવકૃત રામાયણ.
૫. કર્ત્તવ્ય. (ખીજ આવૃત્તિ.)
૬. બર્નિયરનો પ્રવાસ.
૭. આયધિકૌષ ભાગ ૧ લો.
૮. અકસ્માત વખતે મદદ અને ઇલાજ.
૯. હેત્રીક્ષાસેટનું જીવનચરિત્ર.
૧૦. હિન્દની ઉદ્યોગચિત્રિત.
૧૧. મરાઠી સત્તાનો ઉદય.
૧૨. દક્ષિણનો પૂર્વસમયનો ઇતિહાસ

- ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની આફિસ,
અમદાવાદ, તા. ૫ ઑક્ટોબર ૧૯૦૮.

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧.	દક્ષિણ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ અને તેનો નિર્દેશ. ...	૧—૪
૨.	દક્ષિણમાં આર્યોનું વસતું.	૪—૧૦
૩.	દક્ષિણમાં આર્યોના વસતિઠાવનો નિર્ણય.	૧૦—૧૦
૪.	દક્ષિણ અથવા મહારાષ્ટ્રનો રાજ્યસંબંધી ઇતિહાસ.	૨૪—૩૭
૫.	લેખોમાં વર્ણવેલા દેશી તથા પરદેશી રાજ્યો. ...	૩૮—૪૧
૬.	આંધ્રભૂત્યો અથવા શાતવાહનોનો સમયનિર્ણય. ...	૪૧—૬૫
૭.	શાતવાહન અથવા સાલિવાહન વંશના રાજ્યોની રાજ્ય સંબંધી અથવા સાહિત્ય, સંબંધી દંતકથાઓ.	૬૫—૬૯
૮.	આંધ્રભૂત્ય અથવા શાતવાહન વંશના રાજ્યોના સમયમાં મહારાષ્ટ્રની ધાર્મિક, સામાજિક તથા આર્થિક સ્થિતિ	૬૯—૭૭
૯.	આંધ્રભૂત્ય વંશના નાસ અને ચાલુક્ય વંશના ઉત્થાન વચ્ચેના સમયનો સંભવિત ઇતિહાસ. ...	૭૭—૮૦
૧૦.	પ્રથમના ચાલુક્ય વંશના રાજ્યો.	૮૧—૧૦૧
૧૧.	રાષ્ટ્રકૂટ વંશ.	૧૦૧—૧૨૫
૧૨.	પાછળના સમયના ચાલુક્ય વંશના રાજ્યો. ...	૧૨૫—૧૫૨
૧૩.	ઠલચુરી વંશના રાજ્યો.	૧૫૩—૧૬૩
૧૪.	દેવગિરિના યાદવો—તે વંશનો પ્રાચીન ઇતિહાસ. ...	૧૬૪—૧૭૬
૧૫.	દેવગિરિના યાદવો પછીના સમયનો ઇતિહાસ. ...	૧૭૭—૨૦૧
૧૬.	કોંદાપુરના શિલાહાર વંશના રાજ્યો.	૨૦૨—૨૧૧
પરિશિષ્ટ એ.	ગુપ્ત સંવત્સર ઉપર નિબંધ.	૨૧૩—૨૨૯
પરિશિષ્ટ બી	શિલાલેખોમાં આવતા શ્લોક, તારીખો, તથા બારંસપલ ચક્રનાં વર્ષો, ઉપર દીક્ષા.	૨૩૦—૨૩૬
પરિશિષ્ટ સી.	હેમાદ્રિના જગત્ની પ્રસ્તાવના.	૨૩૭—૨૫૧
પરિપૂર્તિ—પ્રકરણ ૧૧ મું—	રાષ્ટ્રકૂટ વંશના રાજ્યો.	૨૫૨—૨૬૦

દક્ષિણનો પૂર્વસમયનો ઇતિહાસ

મુસલમાનોએ તે દેશ જીત્યો ત્યાં સુધીના.

પરકરણ ૧ છું.

“દક્ષિણ” શબ્દની વ્યુત્પત્તિ અને તેના નિર્દેશ.

“દક્ષિણ” શબ્દ એ સંસ્કૃત “દક્ષિણ” જ્યોત્સના અર્થે દક્ષિણ દિશા તરફનું એવો ધાય છે તે શબ્દનો દેશી ઉચ્ચાર છે, હિન્દુસ્તાનના દિપકલ્પનો જે ભાગ નર્મદા નદીની વ્યુત્પત્તિ. નદીની દક્ષિણે આવેલો છે તેને “દક્ષિણ” અથવા “દક્ષિણ” એ શબ્દ સમાવવામાં આવેલો. સંસ્કૃત અને ખ્રીસ્તી પુસ્તકોમાં તેને માટે “દક્ષિણાપથ” અથવા “દક્ષિણ તરફનો પ્રદેશ” એ શબ્દ માલુમ પડે છે. આ નામ પ્રાચીન સમયમાં સામાન્ય રીતે વપરાતું હતું. તે એ ઉપરથી જાણી આવે છે કે પૈરીપ્લસનો કર્તા હિન્દુસ્તાનના ને ભાગને “દક્ષિણ જલેસ” કહે છે. તે સમયની દેશી અથવા પ્રાચીન ભાષામાં, સામાન્ય નિયમોને અનુસરીને સંસ્કૃત “દક્ષિણાપથ” શબ્દ “દક્ષિણાવધ” અથવા “દક્ષિણાવધ” થયો

હશે, અને આ યોગેન્દ્ર ઉચ્ચા ઉપરથી શ્રીક પુસ્તકકર્તાએ પોતાના પુસ્તકમાં લખેલું નામ લીધું હશે એનું દુક નામ પપ્પવપરાતુ હશે એમ લાગે છે, મન્થુકે ઇસીસીસનના પાચમા સતકના આરંભમાં ચીનાઈ મુ સાદર રૂઢાઈ-હીયાનને બનારસમાં એમ પ્રેવામાં આવ્યું હતું કે દક્ષિણ તરફ એક દેશ છે જેનું નામ “રાયસીન” છે આ નામ મરુત “દક્ષિણ” ને મળતું આવે છે

નર્મદા નદીની દક્ષિણના આખા દ્વિપકરપનું નામ દક્ષિણાપથ અથવા દક્ષિણ હતું ગ્રાહ્ય, રાય અને પમત્યપુ- “દક્ષિણ” શબ્દ રાણોમાં ગણાવેના દેશોમાં ચાન, પાણ્ય અને દેવ નો નિર્દેશ. એ દેશોનો દક્ષિણાપથમાં સમાવેશ કરનામાં આવે છે આ દેશો છે દક્ષિણમાં આવેના છે અને આ સમયના તબક્કા, મહા અને મનમાં દેશોને મળતા આવે છે પરંતુ મહાભારતમાં એમ નર્મદા છે કે પાડવામાંના સૌથી નાનાભાઈ સહુદેવ દિગ્વિજય ના કૃતિ પાણ્યદેશના નામને છતાં પછી દક્ષિણાપથમાં ગયા આ ઉપરથી એમ દર્શિત થાય છે પાણ્ય દેશનો દક્ષિ

૧ ભાષાતરત્તાની નેટ—આ અનુમાન યોગ્ય હોય એમ લાગે નથી પરંતુ કે પેરીપ્લોસે ગ્રાહ્ય નામ “દક્ષિણાપથ” એ મરુત ‘દક્ષિણમદેશ’ નું અપભ્રંશ છે અને ‘દક્ષિણાપથ’ ઉપરથી નીચેના હોય એમ લાગે નથી.

૨ રૂઢાઈ-હીયાનનો પ્રવાસ, એસ બીજકૃત, પા. ૧૦૬

૩ અધ્યાય ૫૭ શ્લોક ૪૫ બીજીએથીના હનીધની આશ્રિત તેમાં બીજ લીટીનો પાઠ બોટા છે પણ “પાંડ્યાથ કેરલાથેવ ચોલાઃકુલ્યાસ્તથેવચ” આ પાઠ બીજ પ્રકાર છે તેમ હોય નેઈએ

૪ અધ્યાય ૪૫ શ્લોક ૧૨૪ બી. ૬ આશ્રિત

૫ અધ્યાય ૧૧૨ શ્લોક ૪૬ પુનાની મિશ્રમુદ્રિત આશ્રિત

૬ સમાપર્વ અધ્યાય ૩૧ શ્લોક ૧૭ મુગાઈની આશ્રિત

જાપથમાં સમાવેશ થતો નહતો. વળી સહ્યાદ્રિમાંથી ઉત્પન્ન થતી ગો-
દાવરી અને અન્ય નદીઓના સંબંધમાં, 'વાયુપુરાણમાં એમ કહેવામાં
આવ્યું છે કે તે દક્ષિણાપથની નદીઓ છે, અને નર્મદા તથા તાપીને તેવી
ગણવામાં આવી નથી. આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે એ નદીઓની ખી-
ણોના પ્રદેશનો દક્ષિણાપથમાં સમાવેશ થતો નહતો. આ રીતે દક્ષિણાપથ
શબ્દ હમેશાં એક જ અર્થમાં વપરાયો હોય એમ લાગતું નથી. અર્વાચીન
સમયમાં આ નામ જે દેશ ઉત્તરમાં નર્મદા અને દક્ષિણમાં કૃષ્ણા નદીના
પ્રવાહની વાંટી ચુંટી લીંટી (છેક પૂર્વ તરફનો પ્રદેશ બાદ કરતાં જે રહે
તે) ની વચ્ચે આવેલો છે તેનું છે. આ રીતે માલુમ પડશે કે મહારાષ્ટ્ર
દેશ અથવા જે દેશમાં મરાઠી ભાષા બોલાય છે તે (પશ્ચિમઘાટ અને સ-
મુદ્રની વચ્ચે આવેલા સાંકડા પ્રદેશ સીવાયના) દેશને એ ધણોખરો મ-
ળતો આવે છે. તેથી એણું ગળા એ દેશમાંથી નર્મદા અને તાપી નદી-
ઓની ખીણોના પ્રદેશ બાદ કરતાં જે દેશ રહે તેને પણ એ નામ લાગુ
કરી મહાય, અને આ બાબતને વાયુપુરાણમાંથી આધાર મળી શકે છે.
આ પ્રમાણે ગોદાવરીના પૂર્વ પ્રવાહથી ક્ષણદુષ થયેલો દેશ તથા ગોદાવરી
અને કૃષ્ણા નદીઓની વચ્ચે આવેલો દેશ-આતું નામ “દક્ષિણ” એમ
દેખાય છે. આટલાજ દેશનું નામ મહારાષ્ટ્ર એક સમયે હતું તેમ પણ
લાગે છે. કારણકે પુરાણો તથા અન્ય પુસ્તકોમાં આ દેશને એક હાથ ઉ-
પર અપરાંત અથવા ઉત્તરકોંકણ તથા નર્મદા અને તાપીની બંને બાજુએ
આવેલા પ્રદેશ જેમાં પુર્વાદિ તથા સાબર લોકો વસતા હતા તે દેશથી,
તેમજ બીજા હાથ ઉપર વિહર્ દેશથી વહન જૂદો ગણવામાં આવ્યો છે.
તેના પ્રમાણમાં વધારે અર્વાચીન રત્નકોશ નામના ગ્રંથમાં, મહારાષ્ટ્ર,

૧ અધ્યાય ૪૫, શ્લો. ૧૦૪ બી. ઇ. આદિતિ.

૨ બૌદ્ધીયન લાવણેરીમાંના હસ્તલિખિત પુસ્તકોના ગ્રી. આર્કેલના પત્રકનું
પા. ૫૩૨ એવું

નર્મલ, તાપીતટ દેશ અને નર્મદાતટ દેશ (એટલે આ નદીઓની બંને બાજુનો પ્રદેશ) અને નેકણુ, આ સવે એક બીજાથી જુદા છે એમ વર્ણવામાં આવ્યું છે આવી રીતે પરિમિત અર્થવાળા મહારાષ્ટ્ર અથવા દક્ષિણ દેશ વિશે આ વૃત્તાત લખવામાં આવે છે

પ્રકરણ ૨ જી.

દક્ષિણમાં આર્યોનું વસવું.

જે આર્યો હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા તે પ્રથમ પૂન અરધાનીમ્તાન અને પળનમાં જ ગયા હતા આ વાત તો હાય મનીષ્ટ દક્ષિણમાં આર્યોનું યજ્ઞેની જ છે ત્યાંથી તેઓ પૂર્વ તરફ ગયા, અને પૂર્વ તરફનો પ્રદેશ જેમાં તેઓ ગયા તે પ્રદેશનું નામ યોડા નમય મુઘી બ્રહ્માવર્ત અથવા તેઓની પવિત્ર ભૂમિ પડ્યું, આ પ્રદેશ સમસ્તવતી જેને હાલ સન્નુતી કહે છે તે નદી અને તેની પાસે એટલે થાણાના આસપાસના મુલકમાં આવેલી 'દશદ્રતી' એ બંને નદીઓ વચ્ચે આવેલા હતા અહીંયા જાતીઓ વાંગા અને યજ્ઞાગ્રાજિનામાં ધમની નદીમાં પૂર્ણ ગિરનારને પામી હતી એમ લાગે છે ત્યાંથી તેઓ પૂન અને દક્ષિણ તરફ પ્રસર્યા, અને ધીમે ધીમે દિગમય અને વિંધ્યાદ્રિ નદીનો સમગ્ર પ્રદેશ ગમ્યો તેઓના આ રક્ષિતગાનની દક્ષિણ તરફની મર્યાદા વાળા નમય મુઘી વિંધ્યાદ્રિ મુઘી નદી નાનપુરે આર્યોવર્ત એટલે જે પ્રદેશમાં આર્ય લોકો રચના હતા તે પ્રદેશથી, રમનુ તથા પાણિનીય વ્યાકરણના મહાશાસ્ત્રના કર્તા

૧૫૮૪૩૧ના લખવા પ્રમાણે પૂર્વોક્ત બંને પર્વત-શ્રેણીઓની વચ્ચે આવેલા પ્રદેશનું જ માત્ર સૂચન થતું. જે પોતાની ઉંચાઈથી સૂર્યના માર્ગને રોકતો હોય એમ દેખાતું હતું તે વિધ્યાદ્રિ તે લોકોને અક્ષપ્પ હતો. તે પર્વતની વધારે ઉત્તર તરફની તથા પશ્ચિમ તરફની હાર જેમાંથી અંબસ અને જેટલા નદીઓ ઉદ્ભવ પામે છે તે હારનું નામ પારિ-
પાત્ર હતું, કારણ કે તેઓની યાત્રાની મર્યાદા એટલે સંચારની હદ ઉપર તે આવેલી હતી. પુરાણોમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે, યોગ સમય પછી અગત્ય ઋષિએ તે પર્વતને વધારે ઉંચો થવાની મનાઈ કરી, એટલે કે તેમણે તે પર્વત ઉચ્ચો અને તેની દક્ષિણ તરફ આશ્રમ સ્થાપ્યો અને આ પ્રમાણે બીજા આશ્રમો મારે માર્ગ ખુલ્લો કરી આપ્યો. દક્ષિણ તરફના દેશમાં સાથી પ્રથમ અથવા પ્રાચીન આર્ય-પ્રદેશ

વિદર્ભ અથવા વરાહપ્રાંત હોવો જોઈએ. કારણ કે

દક્ષિણમાં પ્રથમ આર્યપ્રદેશ વિદર્ભ હતો. રામાયણમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે ત્યારે વાનરરાજા સુગ્રીવ, રામની સ્ત્રી સીતા તથા તેના હરણ કરનાર રાવણની શોધમાં પોતાના અનુચરોને જૂદી જૂદી દિશાઓમાં મોકલે છે, ત્યારે બીજા દેશો સાથે વિ-

દર્ભ, રચિક, મહિષક દેશોમાં તેમજ દણ્ડકારણ્ય તથા ગોદાવરી નદીએ પણ જવાની નેઓને આજ્ઞા કરે છે. આ ઉપરથી એમ દર્શિત થાય છે કે ગોદાવરી નદીની આજીભાજીનો દેશ એટલે વધારે પરિમિત અર્થ પ્રમાણે મણતાં દક્ષિણ અથવા મહારાષ્ટ્ર દેશ તે સમયે અરણ્ય હતો અને વિદર્ભ વસ્તીવાળો દેશ હતો. મહાભારતમાં પણ લખેલું છે કે અગત્ય ઋષિએ પોતાની આશ્રમકારક શક્તિથી ઉત્પન્ન કરેલી કન્યા વિદર્ભના રાજાને

૧ ૫૮૪૩૧૩૧ મહાભારત પાણિનીય વ્યાકરણનું અ. ૨ પ્ર. ૪-૧૦.

૨ રામાયણ કાં. ૪ અ. ૪૧ (મુંબાઈની આવૃત્તિ)

૩ મહાભારત. મુંબાઈની આવૃત્તિ. ૩ અધ્યાય ૬૬-૬૭.

આપી, અને જ્યારે તે મોટી વયની સી થઈ ત્યારે લગ્ન માટે તે રાજ પાસેથી માગી. રામાયણમાં લખેલું છે કે રામ લાંબા સમય પર્યંત દંડકારણ્યમાં પંચવટી નામનું સ્થાન જે અગસ્ત્યના આશ્રમથી આશરે બે ચોળનને અંતરે ગોદાવરીના કીનારા ઉપર આવેલું છે ત્યાં રહ્યા હતા.

આ દંડકારણ્ય તેજ હાલનું મહારાષ્ટ્ર એમ હોવાનું
દંડકારણ્ય તેજ કારણ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે એજ કે તેમાં ગોદાવરી
મહારાષ્ટ્ર. તથા અન્ય નદીઓના પ્રવાહ આવેલા હતા. જ્યારે
 કોઈ પણ ધર્મક્રિયાનો આરંભ કરવો હોય ત્યારે

હિંદુ વિધિ પ્રમાણે એ અગત્યનું છે કે જે દેશમાં તે વિધિ કરવામાં આવતી હોય તે દેશનું નામ બોલવું. તે પ્રમાણે મહારાષ્ટ્રમાંના બ્રાહ્મણો “મહારાષ્ટ્ર દેશ” એમ બોલતા નથી, પરંતુ દંડકારણ્ય શબ્દની પાછળ દેશ શબ્દ લગાડી “દંડકારણ્ય દેશ” એમ બોલે છે. આજથી આશરે છસો વર્ષ ઉપર લખાએલા હેમાદ્રિના પ્રતખંડ નામના પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં દેવગિરિ એટલે આ સમયનું દાક્ષતાળાદ શહેર દંડકારણ્યની સીમાના પ્રદેશમાં આવેલું છે એમ લખેલું છે. પંચવટી ત્યાં રામ રહ્યા હતા તે આ સમયનું નાસીક એમ માનવાનું કારણ છે. પરંતુ વિંધ્યાદ્રિમાંથી નાસીક જેવા ઘણાજ દૂર પશ્ચિમના ખુણામાં આવેલા સ્થાનમાં રામાયણના નાયકને કવિ કવચિત્તજ લાવી શકે. રામાયણમાં તેમજ ભવ-શ્રુતિકૃત ઉત્તરરામચરિતમાં આપેલા વર્ણન પ્રમાણે ગોદાવરી નદી રામના પંચવટીસ્થાન આગળ વિસ્તીર્ણુ હોવી જોઈએ. નાસીક જે તે નદીના મૂળની ધણીજ પાસે આવેલું છે ત્યાં આગળ તે નદી વિસ્તીર્ણુ બાગ્યેજ હોઈ શકે. તેથી ઉલ્લેખ સલાદ્રિના ઉત્તર તરફના ભાગની આબુઆબુનો પ્રદેશ જેમાં થઈને ગોદાવરી નદી વહેતી હતી અને જેમાં ગોવર્ધન આ-

મેયો હનો તે પ્રદેશ જિં પુરાણોમા એમ લખેલું છે, કે “તે પૃથ્વી ઉપર અતિ ગમણીય હનો, અને ત્યાં ગમનું મન રજન કરવાને માટે, તેમની સ્ત્રી મીતાના ઉપભોગને અર્થે બાગદાજ ઋષિએ દિય વૃક્ષો તથા નાના પ્રકારની ઓળખિઓ ઉગાડી, અને આ રીતે ત્યાં એક ગમણીય ઉદ્યાન થયું” ગોવર્ધન એ શ્રેષ્ઠ હતું એમ માર્કંડેયપુરાણમા લખવામા આવ્યું છે પરંતુ મત્સ્ય તથા રામયણપુરાણોમાથી એમ દર્શિત થાય છે કે તે એક પર્વત હતો માટે આપેના ગ્રામ ઉપરથી એમ અનુમાન થાય છે કે આ ગોવર્ધન નાનીક પામે આવેલું એજ નામનું ગામ હોવું જોઈએ, અને આ પ્રમાણે આ ગણે પુરાણો ઉપરથી એમ સમજવ ઇ કે પચની તેજ આ સમયનું નાનીક એ વાતનું સ્મર્યન થાય છે

પરંતુ જો કે દિહુસ્થાનના આર્યોએ રાષ્ટ્રના દેશોમા મહારાષ્ટ્ર સર્વથી છેવો દેશ હતો, તોપણ ઉત્તરના અન્ય પ્રદેશો આર્યોએ મહારાષ્ટ્ર કરતા આ દેશ તેઓએ થોડી સંપૂર્ણતાથી સર સંપૂર્ણ રીતે સર ક્યો નહોતો તે દેશોની માફક અને પણ તેઓએ કહ્યું, તે વાત તે અસવ વતનીઓને પર્વતોની શુદ્ધઓમા અને જંગલોમા પ્રચલિત ગલોમા નસાડી મુક્યા, અને બાકીનાઓને પોતાના જન-સમાજમા એકન, સ્ત્રી દીધા ઉત્તર હિંદુસ્તાનની અન્ય ભાષાઓ જેટલે દરજ્જે મજૂતની શાખાઓ છે તેવીજ રીતે આ સમયની મરાઠી ભાષા પણ છે મહારાષ્ટ્રી, સૌરમેની, અને માગધી તેમજ જૂના વખતની

૧ માર્કંડેય પુરાણ અ પાઠ ૨૭૦ ૪૪-૭૫ વાયુપુરાણ અ ૪૫ ૪૦૧
૧૧૨-૧૧૪

૨ મત્સ્યપુરાણ અ ૧૧૨ ૪૦૧ ૩૭-૩૮ આ ૪૦૧૦ દર્શિત થયેલા છે અને પુરાણોના પાઠ એ-જ અસવ ઉપરથી છે, પરંતુ પાઠ અતિ દુષિત થયેલા છે તોપણ તલેમાથી વાયુપુરાણનો પાઠ સર્વથી પ્રાચીન છે એમ જાણે છે.

ભાષા નામે પાલી, આ સર્વ ભાષાઓના પ્રાચીન નામા સંસ્કૃત શબ્દો-
ના ધણાજ અપભ્રંશરૂપો આવે છે, અને આના યોગ્ય એક સામાન્ય નિ-
યમો નીકળી શકે છે એક જાતિના લોન પોતાના ઇતિહાસના આખા
સમયમાં જે એક ભાષા બોલતા હોય તે ભાષાનો નાશ જે સ્વાભાવિક
કારણોની અસરને લીધે થાય છે તે પ્રમાણે આ ભાષાઓના સળધમાં
થયું હોય તેમ વાગતું નથી કારણ કે આની ક્રિયા ધણી મદદ હોતી ને-
હોય, તથા ધણા લાખા સમય પર્યંત ચાલુ રહેલી હોતી જોઈએ, કે જેથી
કરીને, તે સર્વ પ્રાકૃત ભાષાઓમાં જે ૨૫ (૨૫) સળધી નિ-
કૃતિઓ આપણી નજરે પડે છે તે ઉત્પત્તિ થઈ રાજ આ લાખા સમય
સુધી ચાલુ રહેલી ક્રિયાથી અન્ય બાળતોમાં પણ ધણીજ નિકૃતિઓ ઉ-
ત્પન્ન થઈ નેહોય પરંતુ તે જોતીઓમાં આવું આપણને માલુમ પડતું

નથી, અને સંસ્કૃતથી અતિ દૂર તે જોતીઓ ગઈ હોય

પ્રાકૃત જોતીઓ. એમ લાગતું નથી માટે સંસ્કૃત ઉચ્ચારોના અતિ

અપભ્રંશરૂપો થયા તેનું કારણ એમ અનુમાન કર-

વાથી મળી શકે છે, કે જે લોકોની અભાસ સંસ્કૃત નહોતી તે લોકોને
તે જોતી પડતી હતી સગ કરનારા આર્થ લોકોમાં વપરાતા સંસ્કૃત
શબ્દોના યથાચિત્ત ઉચ્ચાર તે વિજ્ઞાતીય લોકો દ્વારા શરૂ થતા નહોતા અને
આ રીતે સંસ્કૃત શબ્દોના પ્રાકૃતરૂપો તે શબ્દોના તે લોકોએ દ્વારા ઉ-
ચ્ચાર હતા સંસ્કૃતમાં માલુમ નથી પડતા એના યોગ્ય ઉચ્ચારો (અર્થો)
તેમજ સંસ્કૃતમાંથી નીકળી રાકતા નથી એના ઇલાજે એક શબ્દો પ્રાકૃતમાં
માલુમ પડે છે, અને આથી પણ એજ અનુમાન થઈ આવે છે આ
પ્રમાણે એ સ્પષ્ટ દેખાય છે, કે હિન્દુસ્તાનના આખા તે દશમાં આગળ
પ્રસરતા ગયા તેમ તેમ વિજ્ઞાતીય લોકોના સર્ગમાં આવતા ગયા, જે-
મને તેઓએ પોતાના જનસમાજમાં એકત્ર કરી દીધા, અને આ લોકો
આર્થલોકોની ભાષા શીખ્યા તેમજ પોતાના અસવના કેટલાએક શબ્દો

તથા ઉત્તરના નિશેષ ૧-૧૨૨૭ સ્વામી ગમ્યા ઉત્તરના દેશમાં છે
 નીચે મનાય દેગ મુઘી આ ન-તુચ્છિતિ હતી પરંતુ તેથી વધારે દક્ષિ
 પુમા તથા પૂર્વ તરફના ગિનાગ ઉપર વસનાત
 વધારે દક્ષિણ તરફ લોભા ને કે આર્યોએ પ્રસાર કર્યો અને તે લો
 કના પ્રદેશોમાં તે ને પોતાનો મુધારો આપ્યો, તો પણ એ લોકોને
 થોડી હતી. તેઓ પોતાના જનસમાજમાં સ્વપૂર્ણ ગીને
 મેડન કરી રાખ્યા નહી, તેમજ તેમની ભાષાઓ
 અને તેમનો સ્વદેશીય મુધારો જન્મજાતી ઉત્પાદિત કરી રાખ્યા નહા
 તેથી ઉપર તે જાતિના મેમની ભાષાઓ આર્યોને શીખવી પડી, અને
 તેઓના મુધારાનો કઈ અંગ પોતાને નેવા પડ્યો આ પ્રમાણે નહી
 તેહચુ, તામીન અને દક્ષિણ મિદુન્તાનમાં હાન પોતાતી અન્ય ભાષાઓ,
 સમૃતમાંથી ઉત્પન્ન થઈ નથી, પરંતુ તદ્દન જૂદાજ કુળની છે, અને
 દક્ષિણની કનાઓ આ ગીને આજ કાલથી ઉત્તરનાથી જૂદી પડે છે આ
 ર્યોના આ પ્રસારનું પરિણામ ઉત્તરમાં જે આ યુ હતું તેથી દક્ષિપુમા
 ના કાલથી આપુ બહુ જૂદું આ યુ તેનું નામ આર્ય દેખાય છે કે,
 જ્યારે આર્યો દક્ષિપુમા ગયા ત્યારે આ મુ પરચિત જનસમાજે તથા
 રાજ્યો પણ તાના સમયથી હતા ઉપર નમેના રામાયણના વાક્યોમાં
 વાનરમેનાને દક્ષિણમાં આજ (તેહચુ) લોભના, પાડ્ય, ચોન અને કેન
 લોકોના દેશોમાં જતાની આજ્ઞા કરી છે, અને તેઓને એમ કહેવામાં આ યુ
 છે કે પાડ્ય લોકોની રાજ્યધાનીના દરવાજા સુરણ તથા રત્નોથી શો
 ભાયમાન કરેલા છે અને આ જાતિના લોકોનું, તેઓના દેશનું અને તે
 ઓના ગર્ભનું વર્ણન અન્ય સમૃત પ્રયોગ કરવામાં આવ્યું છે તે હરે
 પડી આપવામાં આવશે તેથી ઉપર આર્યલોકોના પ્રસારને સમયે ઉ

૧ આ વિષયો મે સમૃત તથા તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી પ્રાકૃત ભાષાઓ
 ઉપરના મારા ભાષ્યોમાં વિકસિત કર્યા છે

તરના દેશોમાં દેશ-સ્થિતિ દંડકારપ્પના જેવી હોવી જોઈએ, એટલે રામા-યણમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે તે અરણ્યમાં રાક્ષસો એટલે બ્રાહ્મણ ઋષિઓની ધર્મક્રિયાઓમાં વિધ્ન નાંખતી એવી જંગલી જાતીઓ રહેતી હતી. અને સંસ્કૃત સાહિત્યનો જૂનો ભાગ, (જે આર્યો પંજળમાંથી ધીમે ધીમે નીચે પ્રસરતા જતા હતા તે સમયનો છે) તેમાં તેઓને જે જંગલી જાતીઓ મળી તેઓને દસ્યુ, રાક્ષસ અને એવાં અન્ય નામે આપવામાં આવ્યાં છે.

પ્રકરણ ૩ ગું.

દક્ષિણમાં આર્યોના વસતિકાલનો યથાશક્તિ નિર્ણય, તથા પ્રાચીન હિંદુસ્તાનના સાહિત્ય અને લેખોમાં દક્ષિણ હિંદુસ્તાન વિશેના લેખો.

આર્યો દંડકારપ્પમાં ક્યારે વસ્યા તે કાલનો યથાશક્તિ નિર્ણય આપણે હવે કરવાનો પ્રયત્ન કરીશું, અને સંસ્કૃત સાહિત્યના ઐતરેય બ્રાહ્મણના જૂદા જૂદા સમયોમાં તથા હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં સમયમાં આર્યો મંપૂર્ણ રીતે જાણીતી થએલી તારીખોએ, ઉત્તર ઉત્તર હિંદુસ્તાનથી હિંદુસ્તાનના મુધરેલા આર્ય જનસમાજનો દક્ષિણ માહિત હતા. હિંદુસ્તાન સાથે શો સંબંધ હતો તે શોધી કાઢીશું. ઐતરેય બ્રાહ્મણ, કે જે આખા શ્રેષ્ઠ સંસ્કૃત સાહિત્યથી અતિ પ્રાચીન છે, તેમાં એમ 'લખ્યું' છે કે, વિશ્વામિત્રઋષિએ પોતાના પત્નિ પુત્રોની સંતતિને આર્ય વસતિ સ્થાનોની " સીમા ઉપર રહેવાનો " શાપ આપ્યો હતો, અને એમ કહેલું છે કે, આ વસતિ સ્થા-

નોના લોકો “ આંધ્ર, પુન્ડ્ર, સાળર, પુલીન્દ અને મૂતીય ” હતા, અને વિશ્વામિત્રના વંશજો દસ્યુનો મોટો ભાગ હતા. આમાંના પ્રથમની ચાર જાતિના લોકો દક્ષિણમાં રહેનારા તરીકે લખેલા છે, એટલે કે ૧૨માધ્ય-યુમાં પુન્ડ્ર લોકો વિષે, અને પુરાણોમાં અન્ય ત્રણ જાતિઓ વિષે તે પછીના સમયના સાહિત્ય ઉપરથી એમ દેખાય છે, કે પુલિન્દ તથા સાળર લોકો^૨ વિંધ્યાદ્રિની આલ્પગાળુ રહેનારી જંગલી જાતોના હશે. રાક્ષેષી પુ-લિન્દ લોકોને નર્મદા નદીના તટ આગળના ખતાવે છે. આંધ્ર લોકો, જેઓ આ સમયના તેલુચુ લોકો છે, તેઓ ગોદાવરી નદીના મુખ આગળ અથવા તેથી પણ ઉત્તરમાં રહેતા હતા. ઐતરેય બ્રાહ્મણના સમયમાં આ જાતિના લોકોનાં આ સ્થાનો હતાં, તો તે વખતે હિંદુસ્તાનના આર્ય લો-કોને વિંધ્યાદ્રિથી ઉત્તરના સપાટા દેશની તેમજ તે પર્વત-શ્રેણીના આ-એથી ખૂણામાં આવેલા પ્રદેશની માહિતી હાવી નેહએ.

પાણિની પોતાના સૂત્રો એટલે વ્યાકરણના નિયમોમાં હિંદુસ્તાનની બુદ્ધિજીવિ અતિ વિસ્તીર્ણ જ્ઞાન દર્શાવે છે. તેઓએ પાણિનીના સમયમાં દર્શાવેલાં સ્થાનો અને નદીઓ પૈકી પણાંએક પંજબ પણ હતા.

અને અધ્યાત્મિકતામાં આવેલા છે, પરંતુ ઉત્તર હિંદુસ્તાનના પૂર્વ તરફના ભાગમાં આવેલા દેશોનાં નામ પણ તે સૂત્રોમાં આવે છે. દક્ષિણમાં અતિ દૂર દર્શાવેલા દેશોમાં કચ્છ [૪. ૨. ૧૩૩], અવન્તી [૪. ૧. ૧૭૬], કોસલ, [૪. ૧. ૧૭૧] કંકણ [૪. ૧. ૧૭૮] અને કલિંગ [૪. ૧. ૧૭૮] છે. આમાંનો

૧ ઉપર ખતાવેલાં વાક્યો એવાં.

૨ ગાળુ બદ્ધ પોતાની કાદબરીમાં સાળરોને વિંધ્યાદ્રિની ધાર આગળના જંગલોના ખતાવે છે.

૩ આ નામ સૂત્રોમાં આવતું નથી, પણ લગ્નાદિગણમાં બીલું છે. આ ગ-ણમાં આવતા સબો વિષે, મેં અગાઉ એવા મત દર્શાવ્યા છે કે, આખો ગણ

પ્રથમ તો એજ નામનો આ અમયનો દેશ છે, અવતી એ ઉત્તરધિનીની આબુમાલુનો પ્રદેશ છે, અને કવિંગ આ અમયના ઉત્તર સરગરને મળતો આવે છે પુરાણોમા લખ્યા પ્રમાણે મેસવ, કૃષ્ણ અને અવતી એ દેશો વિંધ્યાદ્રિની પીઠ ઉપર આવેલા છે રત્નાવલી નામના નાટકમા કોસલ તે પર્વતની પાસે આવેલો છે એમ કહેલું છે આપણે એમ અનુમાન કરીએ

પાણિનીના સમયમાં વધારે દક્ષિણ તરફના દેશોના નામ નથી તે તેની અજ્ઞાનતાને લીધે હોય (અને તેમણે યમાં કહ્યું કરીને પોતાના અથવા ઉત્તરના ધણા મ્થાનોના નામો દક્ષિણ હિંદુસ્તાનનું જ્ઞાન હેતુ લાગે છે), તો ઉપરથી એમ નિર્દિષ્ટ થાય કે પાણિનીના અમયમા વિંધ્યાદ્રિથી ઉત્તરમાજ દેવત આર્યલોકો દતા, પગલુ પૂર્વ તરફના કિનારાના

પાણિનીનો કે એમ કહેવું બરાબર નથી, (અને કેટલીક જગ્યાએએ આપણને સ્પષ્ટ સાબીતીઓ છે કે કેવાં જગ્ગો પાછળથી કાળક્રમ કરવામા આવ્યા હતા) તોપણ પ્રથમના નહીં સંજ્ઞા તો તેમનાજ હોવા જોઈએ એમ તો સ્વીકારવું જોઈએ જ આ સામે પ્રો વેળરે વાંધો લીધો હતો પરંતુ મારા ધારવા મુજબ મારા કારણો સ્પષ્ટ છે તેથી મારા મતને મમથન કરવાની અમત્ય અને લાગી નહોતી. તોપણ ૮ અને જણાવીશ કે પાણિની પોતાના સૂત્રોમા આ ગણોત્તર પ્રથમના અક્ષરને આદિ લગાડીને સૂચન કરે છે, અને આ પ્રમાણે થયેલો સંજ્ઞા બહુવચનમા વાપરે છે અને બહુવચન કે ત બેથી વધારે હોય ત્યારે જ વપરાય છે માટે તે ઉપરથી આપણે એમ સમજવું ઉચિત છે કે પ્રથમનો અને તેની પછી જોગમા જોગ બીજા બે સંજ્ઞાનો વિચાર તેમના મનમા હશે આ સૂચના સામાન્ય રીતે લાગેલી જોઈએ એ મારો આશય છે આ પ્રસંગમા તો ભર્ગાદિ સમાસનો એક ભાગ છે અને બહુવચન જો કે સ્પષ્ટ રીતે લક્ષિત કર્યું છે તો પણ ખરેખર વાપરવામા આવ્યું નથી

૧ ઉપર કહેવા વાક્યો જોવા

માથી નધાએ ઉત્તરના પ્રદેશમાં તેઓ પ્રસર્યા હતા અથવા તેઓ સાથે તેમનો સંસર્ગ હતો, તે તે સિંધ્યાદિ ઉપધીને કહેવા નહીં, પરંતુ તેને મદને પૂર્વ તરફનો માર્ગ લઈને જ કહેશે.

તેથી ઉપર કાત્યાયન ઋષિ જેમણે પોતાના વાર્તિકથી પાણિનીના સૂત્રો સમજાવ્યા છે, તેમને ઘડિણીનું જ્ઞાન હતું તેમ દક્ષિણ સિંદુરના જણાય છે પ્રાઈ અમુક દેશમાં વચતા લડવાની નવું કાત્યાયનને જાતિઓના નામ તેમજ તે દેશના નામ એક સંખ્યા જ્ઞાન હતું પરંતુ હાય છે અને તે ઉપરથી અન્ય સખ્દો ગ્યનામાં આવે પાણિનીને નહીં છે, જેનો અર્થ “તે જાતિના અમુક સખ્દમાંથી ઉત્પન્ન થએલા” એવો આર છે, તેમજ જેનો અર્થ

“તે દેશનો નામ” એવો પણ થાય છે, તેથી જાતના નામો સી રીતે ઉપજાવવા તે જામતના નિયમો પાણિની આપે છે, દૃષ્ટાન્ત તર્કિ “પાચાલ” એટલે પાચાલની જાતિના એ ૧ સખ્દમાંના વચમાં ઉત્પન્ન થએલો મા પસ, અથવા પાચાલ દેશનો રાજા તેનીજ રીતે તાવના ૧ શમાં ઉત્પન્ન થએલો માણસ તેમજ તાવ જાતીના લોકોનો રાજા—એ મને શાસ્ત્રેય હુદાય છે આમાંથી એક દૃષ્ટાન્ત મુની દેવામાં આ મુ છે એમ કાત્યાયન મા છે, પાચ એ નામ પાણિનીએ સમજાવ્યું નથી, તેના મારે કાત્યાયન મા છે “પાણીની જાતિના સખ્દમાંથી ઉત્પન્ન થએલો માણસ અથવા પાણીની જાતિના લોકોનો નામ” પાકર કહરાય તેનીજ રીતે પાણિનીનું એમ હુદુ છે “જામો” (જેનાય પોણના પ્રદેશમાં રહેનાર અનાર્થ જાતિના લોકોનું નામ છે), એ રાજ ઉપરથી જ નેમાંથી એ પણ અર્થ—વાળું એવું નામ ઉપજાવવામાં કાષ્ઠ પણ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનો નથી તેમ પ્રાઈ પણ મને પણ જ્ઞાનમાં નથી પરંતુ “જામો” એજ મજ્જનો અર્થ લોકોજ

૧ પાંડોર્યાન્ એ પાણિનીના અ ૪-૧-૧૬૮ મ્લોક ઉપરનું વાર્તિક છે

જાતિના એક માણસનો વશજ અથવા કામોજ જાતિના લોકોનો રાજ”^૧
 એવો થાય છે કાત્યાયન એમ કહે છે કે પાણિનીના મુત્રમા ‘કામોજ’ એ
 શબ્દ પછી = ઇસાદિ’ એ શબ્દ વધારવો જોઈએ, કારણકે તેના સ્થ-
 ધમા વખેયો નિયમ ચોવ ઇં ને પણ લાગે છે, એટલે ચોલ
 ઇં જાતિના મનુષ્યનો વશજ તેમજ ચોલ ઇં દેશના રાજાને
 “ચોલ ઇં ” જુદો જોઈએ તેવીજ રીતે પાણિની કહે છે
 કે રુદ્રમુદ્ગત, નદ્ગત, અને વેતસ્વત દેશોના નામ પડ્યા, તેનું કારણ
 એ કે તે તે દેશોમા કુમુદો, નદ એટલે બરજો, અને વેતસ્ એટલે
 નેતરો થાય છે કાત્યાયન આમા વધારો કરીને કહે છે કે “મહિષ્મત”
 દેશનું તે નામ પડ્યું, કારણ કે તેમા મહિષ એટલે પાડાઓ થાય છે હવે રિ-
 આનતા માલુમ પડે છે કે પુરાણોમા મહારાષ્ટ્ર સાથે સ સર્જવાળો દક્ષિણ
 તરફનો દેશ જેને “મહીપક” દેશ જુદો છે તેજ મહિષ્મત હોય એમ
 લાગે છે નર્મદાના કીનારા ઉપર આવેલી મહિષ્મતી તેની રાજધાની
 ધણુકરીને હતી આ ઉપરથી આપણે જીજ્ઞાસુ તેનાજ દષ્ટાંતોમા પ્રો
 ગારુડકરે જે અનુમાન કર્યું છે તેવુંજ અનુમાન કરી શકીએ, કે જે પા-
 ણિની ને પાણ્ય, ચોલ અને મહિષ્મત દેશોનું જ્ઞાન હોત, તો તેણે પોતાના
 નિયમોમાથી આ નામો મુખી દીધા નહોત, કારણ કે તેણે કેટલી બધી મ-
 ભાળથી પોતાનું વ્યાકરણ લખેલું છે માટે ધણુકરીને તેને તે દેશોનું જ્ઞાન
 હતું નહીં એમ ધારનામા આવે છે અને તેના મુત્રોમા કોઈપણ દક્ષિણ
 તરફના દેશનું નામ આવતું નથી તેથી આને વધારે સમર્થન મળે છે
 આ ઉપરથી સાબીત થાય છે કે પાણિનીના સમયમા ઉત્તરના આર્યોને
 દક્ષિણ તરફના દેશો તથા ત્યાંની જાતિના લોકોની માહિતી નહોતી, પરંતુ
 કાત્યાયનના સમયમા તો હતી કાત્યાયનના વાર્તિકમા નાસીકીય નામના
 એક શહેરનું નામ આવે છે તે હાલનું નાસીક હોય એમ ધણું સંભવે છે.

પતંજલિ દક્ષિણતું સદ્ગમ જ્ઞાન દર્શાવે છે. એક વ્યાકરણકર્તા તરીકે દક્ષિણમાં પ્રચલિત ભાષાની શૃદ્ધિઓ તેં લખે છે અને પતંજલિને દક્ષિણ કહે છે કે દક્ષિણપથમાં “ સરસી ” એ શબ્દ મો- હિંદુસ્તાનનું ગ્રં તલાવોના અર્થમાં વપરાય છે તે રમાલીમતી સંપર્ણ જ્ઞાન એવંર્ણ, રકાચીપુર એટલે આ સમયનું કાંજવરમ હુતું અને પંકેરલ એટલે મલબારને પણ ગણાવે છે. પ- તંજલિનો સમય ઇ. સ પૂર્વે ૧૫૦ નો છે એમ

કાલ્યાણન અને કાલ્યાણોમાં વપરાતા પુસ્તકોમાં કાલ્યાણનના વાર્તિકના ને જૂદા જૂદા પાઠો આવતા તે પતંજલિ બતાવે છે. આમાંના કેટલાંએક તો વાર્તિકના સુધારા તરીકે ગણી શકાય, તોપણ તે અબંધમા પતંજલિ “પઠંતિ”

એમ લખે છે તેથી તો એમજ સમજાય છે કે તેણે તો તેમને પાઠાંતર તરીકેજ ગણ્યા હતા. માટે કાલ્યાણન અને પતંજલિની વચ્ચે ઘણાં સામ્ય કામ અતીત થએલો હોવો જોઈએ કે જેથી આવા પાઠાંતર અથવા સુધારા થઈ શકે આ ઉપરથી એર્થના પૂર્વે જે નંદો થઈ ગયા તેમના સમયને કાલ્યાણન હતો, એ સામાન્ય દંતકથા સ્વીકારવાનું મને વળણ ધાય છે. અને તેથી ઇ સ પૂર્વેના ચોથા સતકના પૂર્વાર્ધનો સમય તેનો હતો એમ લાગે છે. આ રીતે કાલ્યાણન અને પતંજલિ બંને વચ્ચેનું અંતર આશરે બસો વર્ષનું હોવું જોઈએ. વાર્તિકોની પરીક્ષા કરીને તે ઉપરથી પ્રો. ગ્રાહરટકરે એમ દર્શાવી આપ્યું છે કે કેટલાંએક અમુક ડો. પાણિનીએ ગણાવ્યાં

૧ પાણિની ઉપરનું ગદ્યાભાષ્ય ૧—૧—૧૯ ૩ “ , ૪-૧ ચોણું આહુનિક.

૨ “ “ ૩—૧—૨૬ ૪ “ “ ૪-૨ બીજું “

“ “ ૫ “ “ ૪-૧ ચોણું “

જાતિના એક માણસનો વશજ અથવા કાંઓજ જાતિના લોકોનો રાજ"¹ એવો થાય છે કાત્યાયન એમ કહે છે કે પાણિનીના મુત્રમાં 'કાઓજ' એ શબ્દ પછી "દ્વિસાન્" એ શબ્દ વધારવો જોઈએ, કારણકે તેના સંબંધમાં કોણેયો નિયમ ચોક્કસ હોઈને પણ લાગે છે, એટલે ચોક્કસ હોઈ જાતિના મનુષ્યનો વંશજ તેમજ ચોક્કસ હોઈ દેશના રાજાને "ચોક્કસ હોઈ" કહેવો જોઈએ. તેવીજ રીતે પાણિની કહે છે કે કુસુદત્, નદત્, અને વેતસ્વત્ દેશોનાં નામ પડ્યાં, તેનું કારણ એ કે તે તે દેશોમાં કુસુદ, નદ એટલે બરજો, અને વેતસ્વ એટલે મેનરો થાય છે. કાત્યાયન આમાં વધારો કરીને કહે છે કે "મદિખત્" દેશનું તે નામ પડ્યું, કારણ કે તેમાં મદિપ એટલે પાડાઓ થાય છે. હવે વિચારતા માણસ પડે છે કે પુરાણોમાં મહારાષ્ટ્ર સાથે સંસર્ગવાળો દક્ષિણ તરફનો દેશ જેને "મદીપક" દેશ કહેવો છે તેજ મદિખત્ હોય એમ લાગે છે. નર્મદાના કીનારા ઉપર આવેલી મદિખતી તેની રાજ્યધાની ધણુંકગીને હતી. આ ઉપરથી આપણે ખીજાં તેવાંજ દહાંતોમાં પ્રો. ગોલ્ડસ્ટકર જે અનુમાન કર્યું છે તેવુંજ અનુમાન કરી શકીએ, કે જે પાણિની ને પાણ્ય, ચોપ અને મદિખત્ દેશોનું જ્ઞાન હોત, તે તેણે પોતાના નિયમોમાંથી આ નામો મુકી દીધાં નહોત, કારણ કે તેણે કેટલી બધી સંજ્ઞાઓ પોતાનું વ્યાકરણ બજેલું છે માટે ધણુંકરીને તેને તે દેશોનું જ્ઞાન હતું નહીં એમ ધારવામાં આવે છે અને તેના મુત્રમાં કોઈપણ દક્ષિણ તરફના દેશનું નામ આવતું નથી તેથી આને વધારે સમર્થન મળે છે આ ઉપરથી સાચીન થાય છે કે પાણિનીના સમયમાં ઉત્તરના આર્યોને દક્ષિણ તરફના દેશો તથા ત્યાંની જાતિના લોકોની માહિતી નહોતી, પરંતુ કાત્યાયનના સમયમાં તે હતી. કાત્યાયનના વાર્તિકમાં નાસીકીય નામના એક રોહરનું નામ આવે છે તે હાલનું નાસીક હોય એમ ધણું સંભવે છે.

પતંજલિ દક્ષિણનું સદ્ગમ ગ્રાન દર્શાવે છે. એક વ્યાકરણકર્તા તરીકે દક્ષિણમાં પ્રચલિત ભાષાની રૂઢિઓ તે લખે છે અને પતંજલિને દક્ષિણ કહે છે કે દક્ષિણપથમાં “ સરસી ” એ શબ્દ મો- હિંદુસ્તાનનું ડાં તથાવોના અર્થમાં વપરાય છે તે રમાહીમતી સંપૂર્ણ જ્ઞાન વેદર્થ, “કાંચીપુર એટલે આ સમયનું” કાંજવરમ અને “કેરલ એટલે મલબારને પણ ગણાવે છે. પ- તંજલિનો સમય ઇ. સ પૂર્વ ૧૫૦ નો છે એમ હાલ ખર માની શકાય. બારહાજીયો, મૈનાગો ૬૦ ની હાલ્યાયન અને પતંજલિ વચ્ચેનો સમયાંતર.

કાલ્યાયન અને પતંજલિ વચ્ચેનો સમયાંતર. શાલાઓમાં વપરાતાં પુસ્તકોમાં કાલ્યાયનના વાર્તિકના જે જૂદા જૂદા પાકો આવતા તે પતંજલિ બતાવેછે. આમાંના કેટલાએકે તો વાર્તિકના સુધારા તરીકે ગણી શકાય, તોપણ તે સબંધમાં પતંજલિ “પઠંતિ”

એમ લખે છે તેથી તો એમજ સમજાય છે કે તેણે તો તેમને પાઠાંતર તરીકેજ ગણ્યા હતા. માટે કાલ્યાયન અને પતંજલિની વચ્ચે ધણું લાંબો કાલ વ્યતીત થએલો હોવો જોઈએ કે જેથી આવા પાઠાંતર અથવા સુધારા થઈ શકે આ ઉપરથી મોર્થના પૂર્વે જે નંદો થઈ ગયા તેમના સમયનો કાલ્યાયન હતો, એ સામાન્ય દંતકથા સ્વીકારવાનું મને વગણુ થાય છે. અને તેથી ઇ. સ. પૂર્વેના ચોથા શતકના પૂર્વાર્ધનો સમય તેનો હતો એમ લાગે છે. આ રીતે કાલ્યાયન અને પતંજલિ બંને વચ્ચેનું અંતર આશરે બસો વર્ષનું હોતું જોઈએ. વાર્તિકોની પરીક્ષા કરીને તે ઉપરથી પ્રો. ગાદરટકરે એમ દર્શાવી આપ્યું છે કે કેટલાએક અનુદ્ધાઓ પાણિનીએ ગણાવ્યાં

-
૧	પાણિની ૩૫૨નું મહાભાષ્ય	૧—૧—૧૯	૩	”	”	૪-૧ ચોથું આહુતિક.
૨	”	”	૩—૧—૨૬	૪	”	” ૪-૨ બીજું ”
”	”	”	”	”	”	” ૪-૧ ચોથું ”

કાત્યાયન અને પાણિનીનું સમયાંતર. નથી, પરંતુ કાત્યાયને ગણાવ્યા છે, માટે તે એમ અનુમાન કરે છે કે પાણિનીના સમયમા બાપામા તે નહોતા સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત બાપાઓ ઉપરન મ ગ બાપણુમા આ દલીલને હુ અનુમર્યોછુ, અને આવા રૂપોના કેટલાએક સામાન્ય દલાતો^૧ વાર્તિકમાથી મે

આપ્યા છે આ ઉપરથી બેમાથી એકજ અનુમાન રાક્ય છે તે એ કે—પાણિની ધણોજ પ્રમાદી વ્યાકરણકર્તા હતા અથવા તો તેના સમયમા એ રૂપો હતાજ નહીં આ બેમાથી પ્રથમનું અનુમાન સ્વીકારવા યોગ્ય નથી, માટે ખીજુ ખર હોવુ જોઇએ પતંજલિના મહાબાપ્યની પ્રરતાવનામાના કેટલા એક વાક્યો ઉપરથી પણ મેં જતાવી આપ્યુ છે કે પૂર્ણ જૂનકાન ૪૦ નાં ક્રિયાપદના રૂપો કે જે બાપા એટલે પ્રચલિત બાપામા વપરાય છે પણ હાં દમ્ એટલે પ્રાચીન બાપામા નહીં એમ પાણિનીએ જના યા છે તે રૂપો કાત્યાયન તથા પતંજલિના સમયોમા વપરાસમાથી જતાં ન્વા હતા અને તેમને રથાને જૂત ફુદો વપગતા હતા પાણિનીએ પોતાના સુત્રોમા કેટલાએક શબ્દો વાપર્યા છે જેનો અર્થ કાત્યાયનના સમયમા જીર્ણ થઈ ગયો હતો, તેવા શબ્દોની એક માદી પ્રે. ગો. સ્ટકરે આપી છે, અને આ ઉપરથી દર્શાવી આપ્યુ છે કે પાણિનીના સમયમા સંસ્કૃત સાહિત્યનો કેટલોએક ભાગ ધણુકરીને હતોજ નહીં પરંતુ તે કાત્યાયનને માલિત હતો; આે એક વિચયમા તો ધણુ મજબુત અને ખરૂં અનુમાન કરી જતાગ્યુ છે કે પાણિની અને કાત્યાયનની વચ્ચેનુ અંતર એછુ જુ મોડુ છે કે પાણિનીના સમયમા જે કેટલાએક સાહિત્યના પુસ્તકો ખીનકુન હતાજ નહીં અથવા જે તે સમયે પ્રાચીન ગણાતા નહોતા તેવાં પુસ્તકો કાત્યાયનના સમયમા પાણિનીના સમયના પ્રાચીન પુસ્તકો જેટલાજ પ્રાચીન ગણુતા હતા

આ બધી હકીકત ખરી છે એમ નક્કી થવાને તથા શતકો કરતાં ઓછો સમય જવો જોઈએ નહીં. માટે વધારે નહીં તો ઈ. સ. પૂર્વના સાતમા શતકના આરંભમાં પાણિની યઈ ગયો હોવો જોઈએ; અને આ અનુમાનની સામે અનિશ્ચિત દુરાગ્રહ વિના બીજી કોઈપણ દલીલ હજી સુધી લાવવામાં આવી નથી, તેમજ લાવી શકાય તેમ પણ નથી એમ હું માનું છું. અને આ ઉપરથી હવે આપણા મુદ્દાની વાત ઉપર આવતાં એમ નીકળે છે, કે ઈ. સ. પૂર્વના સાતમા શતક અગાઉ હિંદુસ્તાનના આર્યોને દક્ષિણ હિંદુસ્તાનનું જ્ઞાન હતું નહીં; તેઓ પૂર્વ તરફના માર્ગથી ઉત્તર સરકાર સુધી ગયા હતા, પરંતુ તેથી આગળ નહીં; અને વિંધ્યાદ્રિથી દક્ષિણમાં આવેલા

દેશથી તેઓ અજ્ઞપયા હતા. એ સમયે તેથી આશરે ઈ. સ. પશ્ચિમ વધારે દૂર નીચે જવાને તેઓએ આરંભ કરેલો; કારણ કે વિંધ્યાદ્રિના ઉત્તર પરિસરના પ્રદેશોમાં અને ઈલિંગ દેશમાં તેઓ તે પૂર્વે જઈને વસ્યા હતા, અથવા તેઓની સાથે સંસર્જમાં હતા, અને સૌથી હક્ષણમાં પેઠા. પ્રથમ વિદર્ભ દેશ અથવા વરાહ પ્રાંતમાં વસ્યા હતા અને હજી પણ તેઓ ત્યાં પૂર્વ તરફના માર્ગથી

જતા હતા તેમ લાગે છે. પણ કેટલોએક વધારે સમય વીત્યા બાદ તેઓએ વિંધ્યાદ્રિને ઉત્કલંગ્યો, અને ગોદાવરી નદીના તટ આગળના હંડકારપ્થમાં એટલે મહારાષ્ટ્ર અથવા હક્ષણમાં વસ્યા. ઈ. સ. પૂર્વે ૩૫૦ ના વર્ષ પૂર્વે તાલવર અને મદુરા સુધીના સર્વ દક્ષિણના આખા દેશથી તેઓ માલીતગર ગયા હતા.

મહાકાવ્યોમાં અમુક શબ્દો અથવા નામો આવે છે તે ઉપરથી સમ-
યનું અનુમાન કરવું એ એટલું બધું નિઃશંક નહીં જણાય. પાણિની અને
આશ્વલાયનના સમય પૂર્વે એક મહાભારત હતું, તોપણ આ સમયમાં મહા-

આસતનો જે અંથ છે તેજ તે સમયનો મૂળ અંથ હતો એ ધણા સરાયની
 વાત છે. તેથી ઉલટું એ વાત સંભવિત છે કે એ અંથમાં સમયાંતરે વ-
 ધારો થતો ગયો છે, અને મૂળ અંથ એટલો બુધો દૂષિત થઇ ગયો છે કે
 અમુક શબ્દ તેમાં અર્વાચીન સમયમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા નથી એમ
 નિશ્ચયપૂર્વક કોઇ પણ મનુષ્ય કહેવાને શક્તિમાન નથી. રામાયણના મૂળ
 અંથમાં જો કે વધારા થયા હોય એમ સાગતું નથી તોપણ તે પણ ધણા દૂષિત
 થયેલો છે. તોપણ ધણા અર્વાચીન બંગાળી મુસ્તકોની પેઠે રામાયણના
 બંગાળી અંથમાં પણ ધણા વધારાઓ આવે છે. એ દેશમાં તથા દક્ષિણ
 દેશમાં રામાયણનો જે અંથ પ્રચલિત છે તે વધારે વિશ્વાસ રાખવા લાયક
 છે, અને વળી તે અંથના પાઠમાં અગણિત પાઠાંતર માલુમ પડે છે, તો
 પણ ખાસ જરૂરનો પાઠાંતર તો કવચિતજ હશે પરંતુ રામાયણનો સમય
 અનિશ્ચિત છે. પુરાણ ઉપરથી હાલના સમયની હિંદુઓની માન્યતા એવી
 છે, કે રામાયણનાર તે કૃષ્ણાવતાર કરતાં પહેલાં છે અને તેટલા માટે રામાયણ
 તે મહાભારતથી પ્રાચીન મુસ્તક છે. પરંતુ શાંતિનીમાં વાસુદેવ, અર્જુન
 અને યુધિષ્ઠિર વિશે લખેલું છે અને પતંજલિ પોતાના અંથમાં દૃષ્ટિમાં
 મહાભારતમાં વર્ણવેલા પુરુષોનાં નામો વારંવાર આપે છે, તોપણ તે
 અંથોમાં રામ અગર તેના ભાઈઓ અગર પિતા દશરથનું એક વાર પણ
 કથન નથી. આ વાત થોડી આશ્ચર્યકારક નથી. તેવીજ રીતે ધણા અ-
 ર્વાચીન અંથકર્તા એટલે કોશકાર અમરસિંહ પોતાના કોશમાં, વિષ્ણુના
 પદ્યોમાં કૃષ્ણાવતારમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં ધણાં નામો આપે છે, અને
 કૃષ્ણના 'ભાઈ' બલભદ્ર અથવા રામનું નામ તેમાં આવે છે, તોપણ દશર-
 થના પુત્ર રામનું નામ પણ તેમાં આવતું નથી. આ બાબતને કાવનિ-
 થ્યુય કરવામાં જો તેટલું અગત્ય આપવામાં આવે, તોપણ દક્ષણમાં
 આવેલાં સ્થાનનાં નામો એ મહાકાવ્યોમાં આવે છે તે વિષય
 એ ઉપર-દર્શાવ્યો છે. તેમાં એમ લખવામાં આવ્યું છે કે સ-

મહાકાવ્યોમાં ૬- હરેવે પાડય, દ્રવિડ, ઉદ્ર, કેરલ અને આંધ્ર એ સર્વ દક્ષિણમાં આવેલાં જાતિના લોકો ઉપર જીત મેળવી અને દિલ્હિ ધામા રથાનોલખેલાં છે. પણ તે ગયા હતા એમ લખેલું છે. ગ્રામીન પ પા

સરોવર ત્યાં વાનરના રાજ સુગ્રીવને રામ મળ્યા હતા અને જે આ સમયનું હાપી છે તેની પાસે આ દિલ્હિ ધામા આવેલું છે, જો કે પુરાણો પ્રમાણે તો વિંધ્યાદ્રિ પામેના પ્રદેશોમાં દિલ્હિ ધામા દેશ મુકવામાં આવેલો છે. સુપરક જે આ સમયનું વસાઈ પાસે આવેલું સોપારા છે ત્યાં, અને દંડક એટલે દંડકારણ્ય જેને અરણ્ય તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યું નથી ત્યાં, કર્ણાટક એટલે કૃષ્ણા અને કોઇલ્લા નદીના સંગમ ઉપર આવેલું આ સમયનું કર્ણાટક ત્યાં, અને અન્ય સ્થાનોએ પણ સહજેન ગયા હતા તેમ પણ લખેલું છે.

ઉપર લખેલાં રામાયણનાં વચનોમાં જે દેશો દક્ષિણમાં આવેલા છે એમ લખવામાં આવ્યું છે તે દેશો, ઉત્કલ એટલે આ સમયનો ગંજમ, કવિંગ, દશાર્ણ, અવન્તી, વિદર્ભ ઇત્યાદિ છે. ગ્રામીન સમયમાં બીલસાની પાસેના પ્રદેશને દશાર્ણ દેશ કહેવામાં આવતો હતો; કારણ કે તેની રાજ્યધાની વિદિશા હતી, જે નગર કાવિદાસે મેષદ્વતમાં લખ્યા પ્રમાણે વેત્રવતી એટલે હાલની બેટવા નદી ઉપર આવેલું છે અને તેથી જે હાલનું બીલસા હોવું જોઈએ. આ સર્વ વિંધ્યાદ્રિની પામે જ છે અથવા તેની સીધી લીટીમાં પરંતુ વધારે પૂર્વ તરફ આવેલા છે. પરંતુ આ દેશો અને છેક દક્ષિણમાં આવેલા ચોલ, પાડય અને કેરલ દેશોની વચ્ચે રામાયણમાં લખ્યા પ્રમાણે દંડકારણ્ય વિના ખીલું કોઈ સ્થાન અથવા દેશ આવતો નથી. ઉપર કહી ગયા પ્રમાણે આ દેશ-સ્થિતિ દક્ષિણમાં આવી લોકો વચ્ચે તે પૂર્વની છે એમ ગણવું જોઈએ, અને ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે મહાભારતમાં લખેલી દેશસ્થિતિ તે પછીની હોય એમ લાગે છે, પછી તે બંને મહાકાવ્યોના સમયની ગણના ગમે તે હોય. તેપણ એક

વાત તો સ્પષ્ટ જ છે કે મહારાષ્ટ્ર એ નામ જેમાથી એકમા આ વતુ નથી

૪ સ પૂર્વે ત્રીજી શતકના મધ્યમા મૌર્યવંશનો મહાન રાજા
અશોક ને મગધમા રાજ્ય કરતો હતો તેણે પર્વતોમા
અશોકના લેખોમા લેખો મતરેલા છે આ લેખો પશ્ચિમમા કાઠીયાનાડમા
દક્ષિણના લોકોનાં ગિરનાર ઉપર, પૂર્વ તરફના મિનારા ઉપર કટકમા
નામો ધૌલી તથા અદ્યાનીસ્તાનમા શાહબાઝ-ગિરિઉપર
માલૂમ પડે છે આ ઉપરથી એમ દેખાય છે કે
તેણે હિંદુ, પેરેનીક, અને અપરાન્ત લોકોને ત્યાં ધર્મગુરુઓ મોકલ્યા
હતા છે નો એટલે અપરાન્ત જેનું આપણને સંપૂર્ણ જ્ઞાન છે તે ઉત્તર
પ્રાકૃત છે અને તેની રાજ્યધાની શુરપરક હતી પેરેનીક તે ધણુ કરીને
પૈશ્વિક એટલે ગોદાવરી નદી ઉપર આવેના પૈશ્વિકની આસપાસના લોકો
અથવા પ્રદેશ હોવો જોઈએ જે નગરનુ સંસ્કૃત નામ અતિસ્થાન હતું
તેનો દેશી ઉચ્ચાર હાન તેમ તે સમયે ધણુ પૈશ્વિક અથવા પૈશ્વિક હતો,
મરપુ કે પેરીપ્લસનો કર્તા તેમજ ટોનેમી એ બંને તેને પૈશ્વિક અથવા
બૈથણ મહે છે રાષ્ટ્રીકો જેનું સંસ્કૃત નામ રાષ્ટ્રિક છે, તે ધણુ કરીને
મહારાષ્ટ્રના લોકો હોવા જોઈએ, કારણ કે રાટ નામની જાતિના લોકો
પ્રાચીન સમયથી દક્ષિણમા સર્વ સત્તાવાન હતા તેઓની એક શાખાએ
કટકનું નામ ધારણ કર્યું અને ચાલુક્યોએ સત્તા મેળવી તે પૂર્વે તે
રાજ્ય કરતા હતા આશરે ત્રણ શતક પછી તેઓએ પોતાની સત્તા પુન
સ્થાપી, પરંતુ કટલાએક સમય પછી ફરીથી ચાલુક્યોને તાબે થવું
પડ્યું તે પછીના સમયમા રાટ નામના સરદારો મુગધર્ત્તીએટલે બેસ
નામ જીલ્લામા આવેના સૌદાતીમા રાજ્ય કરતા હતા તેમા લેખમા
પેરેનીક લોકોની સાથે રાષ્ટ્રિકને બદલે બોજ લોકોને લખનામા આવ્યા છે
આપણા જાણના પ્રમાણે બોજ લોકો પિલ્લ અથવા વરાહ પદ્મમા તેમજ

દ્રુપદના બીજા ભાગોમાં રાજ્ય કરતા હતા. કુડાની ગુફાઓના લેખોમાં
૨ મહા ભોજ એ નામ પણી વખત આવે છે, અને બેડસાના લેખમાં
એક વાર આવે છે. જેમ ભોજ લોકો પોતાને મહાભોજ કહેવા લાગ્યા,
તેવીજ રીતે રાષ્ટ્રિક અથવા રાટ્ટી, રાટ્ટી, અથવા રાટ

‘મહારાષ્ટ્ર’ શ- લોકો પોતાને મહારાટ્ટી અથવા મહારાટ્ટ નીચેદર્શા-
બની વ્યુત્પત્તિ. વ્યા મુજબ કહેવા લાગ્યા, અને તેથી જે દેશમાં
તેઓ રહેતા હતા તે દેશનું નામ મહારાટ્ટ અથવા
જેતું સંસ્કૃત “ મહારાષ્ટ્ર ” છે તે થયું. બીજા અને તેરમા લેખમાં
ચોલ, પાંડ્ય, કેટલપુત્ર (ચેરા અથવા કેરલ) ની સીમા ઉપર આવેલા
દેશો તેમજ આંધ્ર અને પુર્ણિદ દેશો વિશે પણ લખવામાં આવ્યું છે.
આ રીતે પતંજલિના સમય પૂર્વે સો વર્ષ ઉપર કન્યાકુમારિકા સુધીનો
અધો દક્ષિણનો દ્વીપકલ્પ ઉત્તરની સાથે સીધા સંસર્ગમાં હતો અને દ-
દ્રુપદ અથવા મહારાષ્ટ્રમાં રાટ્ટ અને ભોજ લોકોનાં વ્યવસ્થિત રાજ્યો હતાં.

૪. સ. ના પાંચમા શતકના તૃતીય પાદમાં લખાએલા મહાવંશ
નામના સીલોન (સિંહલદ્વીપ) ના ઇતિહાસ રૂપી

પુસ્તકોમાં તથા વૃત્તાંતમાં અને તેથી ગ્રામીન ‘ દીપવંશ ’ નામના
લેખોમાં ‘ મહારાટ્ટી ’ ગ્રંથમાં એમ લખેલું છે કે અશોકના સમયમાં
‘ મહારાટ્ટ ’ અને થએલી તૃતીય ધર્મસભાના અધ્યક્ષ મોગલીપુત્ર
મહારાષ્ટ્ર એ નામ નામના છુદ્ધ ધર્મશુરએ મહારાટ્ટ, અપરા-તક અને
આવે છે. વનવાસી દેશોમાં ધર્મ ફેલાવવા માટે સાધુઓ મો-
કયા હતા. આ ઉપરથી એમ સ્પષ્ટ નથી થતું કે

૧. દશકુમારચરિતમાં લખ્યા પ્રમાણે ભોજ લોકોના કુટુંબે લાંબા સમય સુ-
ધા વિદર્ભ દેશ ઉપર સત્તા ચલાવી હતી.

૨. કુડાના લેખોમાંના નં. ૧-૬-૧૭-૨૩ અને બેડસાનો નં. ૨ જોવો. આ. સર્વે
ઓફ વેસ્ટ ઈન્ડિયાનો નં. ૧૦ જુવો.

અશોકના સમયમાં “મહારાઠ અથવા મહારાષ્ટ્ર” એ નામ પ્રચલિત હતું કે નહીં, પરંતુ ઈ. સ. ના આરંભના શતકોમાં તો તે પ્રચલિત હતું તેમાં તો શંકાજ નથી. ભાભ, બેડસા, અને કાલીની ગુફાઓમાંના લેખો જે દ્વિતીય શતકના છે તેમાં, નરભતિના દાન કરનારાઓને “મહારાટ્ટી” તથા નારીભતિની દાન કરનારીઓને “મહારાટ્ટીણી” કહેવામાં આવેલી છે. આ નામો ઉપર કલા પ્રમાણે મહાભોજ અને મહાભોજીને મળતાં આવે છે. અને તેનો અર્થ ‘મહાન્ રાટ્ટી, (નર અને નારી)’ એવો થાય છે.

તેવીજ રીતે નાનાધાટ આગળ આવેલી મોટી ગુફામાં એક “મહારાટ્ટી” વીર પુરુષનું નામ આવે છે. જીર્ણપ્રાકૃતોમાં મુખ્ય એક ભાષા મહારાષ્ટ્રી હતી, કારણ કે તે મહારાષ્ટ્રની ભાષા હતી તેમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે. કાલિદાસ રચિત મેતુખધ નામે કાવ્ય જેનું નામ દંડિના પુસ્તકમાં આવે છે તે કાવ્ય આ ભાષામાં છે, તેમજ શાલીવાહને રચિત કહેવાતા કેટલાએક શૃંગારના શ્લોકો પણ આજ ભાષામાં છે. સંસ્કૃત નાટકોમાં સ્ત્રીપાત્રો જે પ્રાકૃત શ્લોકો બોલે છે તે ભાષામાં તે છે. તેનું વ્યાકરણ વરરચિકૃત પ્રાકૃત-પ્રકાશમાં છે, પણ આ વ્યાકરણકર્તાનો સમય અનિશ્ચિત છે. જે કે કાલિ-

૧. મહાવંશ-દર્શનની આવૃત્તિ પૃ. ૭૧-૭૨ અને દીપવંશ-આલંકારગર્જની આવૃત્તિ પા. ૫૪ જોવું. ઉક્તમાં વળવાસી નથી.

૨. પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનનો આ. સર્વે નં. ૧૦, ભાભ નં. ૨, બેડસા નં. ૨, કાલી નં. ૨, અને ૧૪, આમાંના “મહારાટ્ટી” નું સંસ્કૃત “મહારાષ્ટ્ર” કરીને તેનો અર્થ મોટા ચોખ્ધો એવા જે પંક્તિ લગવાનલાલે કર્યો છે તે ખોટો છે એમ મને લાગે છે, કારણ કે બેડસાના નં. ૨ ના લેખમાં સ્ત્રીને “મહારાટ્ટીણી” કહી છે અને તેનો અર્થ “મોટી ચોખ્ધી” એમ તો થાયજ નહીં; અને તેનો અર્થ “મોટા ચોખ્ધાની સ્ત્રી અથવા દીકરી એમ કરવો તે તો અશુદ્ધ જ છે માટે ‘મહારાટ્ટી’ એ એક ભત્તિનાં લોકોનું નામ છે; જેમકે મરાઠા હાલનું છે તેમ. આ લેખ ઉપરથી એમ જણાય છે કે મહાભોજ અને મહારાટ્ટી લોકોની વચ્ચે લગ્નસંબંધ થતા હતા, કારણ કે આ લેખમાં કહેલી સ્ત્રી મહાભોજની દીકરી અને મહારાટ્ટીણી એટલે મહારાટ્ટીની સ્ત્રી હતી.

દાસનો સમય હજુ તો પદારક રીતે નિર્મિત થયો નથી, તોપણ તે મહા-
વિદ્વાન કવિ હતા એમ ઉત્તરમાંના બાણકૃત હર્ષચરિતમાં તથા દક્ષિણ-
માંના ઐહોલીના લેખમાં સાતમા શતકના પૂર્વાર્ધમાં કહેવામાં આવ્યું છે.
આખા દેશમાં તેની કીર્તિનો વિસ્તાર પામવાને મારે એકમે વર્ષનો સમય
બાદ કરવો એ બહુ લાંબો સમય ન કહેવાય, પણ ઘણો ટૂંકો છે એમ
પણ કવચિત્ કહી શકાય. મારે સંસ્કૃત સાહિત્યના જે સમયમાં નવ રત્નો
ચર્ચ ગયા અને જે સમય ડૉ. ફર્નનાં કહેવા પ્રમાણે છઠ્ઠા શતકના પૂર્વા-
ર્ધમાં હોવો જોઈએ તે સમયમાં ક્ષિદિદાસ ચર્ચ ગયો એમ કહી શકાય.
તેટલા મારે મહારાષ્ટ્રી ભાષા, કે જેમાં ક્ષિદિદાસો સેતુબંધકાવ્ય તથા પો-
તાનાં નાટકોમાંના પ્રાકૃત શ્લોકો રચ્યા તે ભાષા તે પૂર્વે આશરે બે ત્રણ
શતક સુધી વિકસિત થએલી હોવી જોઈએ, અને તેનું તે નામ હોવું જોઈએ;
કારણ કે આખા સાહિત્યમાં તેનું અન્ય નામ છેજ નહીં. વરાહમિહિર જે
છઠ્ઠા શતકના આરંભમાં ચર્ચ ગયો તે પણ મહારાષ્ટ્ર દક્ષિણ તરફનો દેશ
છે એમ કહે છે, તથા ઉપર કહેલા ઐહોલીના લેખમાં પણ એમ લખવા-
માં આવ્યું છે કે મહારાષ્ટ્ર દેશમાં ત્રણ દેશો તથા નવાણું હજાર ગામો
આવેલાં છે. સાતમા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં ચાલુક્ય લોકો ત્યાં રાજ્ય કર-
તા હતા તે દેશનું નામ હવેનચંગ નામના મીનાઈ યુસાફરે “મહાલોક”
એમ કહ્યું છે, અને આ મહાલોક તે મહારાષ્ટ્ર જ છે તે બરાબર છે.
પુશ્પોમાં મહારાષ્ટ્રનું નામ આવે છે તે તો અગાઉ દર્શાવેલું છે.

૧. ડૉ. હોલકૃત વાસવદત્તાની પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૪.

૨. ઇન્ડિયન એન્ડીકવરી પૃ. ૮, પૃ. ૨૪૩.

૩. વરાહમિહિર આગ્રજિ, પ્રસ્તાવના પૃ. ૨૦.

પ્રકરણ ૪.

દંડખણ અથવા મહારાષ્ટ્રનો રાજ્ય સંબંધી ઇતિહાસ.

પશ્ચિમ હિન્દુસ્તાનની ગુફાઓમાંના ઐતિહાસિક
લેખોનું પૃથક્કરણ.

ઇસવી સનના આરંભ પૂર્વેના શરૂઆતના શતકોમાંના મહા-
રાષ્ટ્રના રાજ્ય સંબંધી ઇતિહાસનો પત્તો હાલ લાગતો નથી.
પુરાણોમાં રાજ્યો તથા રાજ્યવંશોની યાદીઓ આવે છે, જેનો સમય-
નિર્ણય મહાન અલેક્ઝાન્ડરની પછી થએલા રાજ્યો સાથેના તેઓના
વિખ્યાત સંબંધથી થોડે અંશે થઇ શક્યો છે; પરંતુ તેઓ દક્ષિણમાં
ગયા તે બાબતનો પત્તો હજી સુધી જડ્યો નથી. ચંદ્રગુપ્ત જેણે આશરે
ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૦ માં મૌર્યવંશ સ્થાપ્યો તે કાઠિયાવાડ સુધી ઉત્તર
હિન્દુસ્તાનમાં રાજ્ય કરતો હતો; અને તેના પૌત્ર અશોક જેણે ઇ. સ.
પૂર્વે ૨૬૩ થી ૨૨૬ સુધી રાજ્ય કર્યું તેના તાબામાં તે મુલક હતો.
તેના રાજ્યના પર્વતના લેખો જે નિશ્ચિત રીતે તેના રાજ્યની સીમા ઉપર
મૂકવામાં આવ્યા હતા તે ઉપરથી જણાય છે કે તેનું રાજ્ય પૂર્વમાં ક-
લિંગ એટલે ઉત્તર સરકાર સુધી અને પશ્ચિમમાં કાઠિયાવાડ સુધી વિ-
સ્તાર પામેલું હતું. તેથી વધારે દક્ષિણમાં તેનું રાજ્ય હતું તેમ દેખાતું
નથી; કારણ કે પોતાના રાજ્યોને તે જીતી લીધેલા દેશો એ નામથી પો-
તાના લેખોમાં લખે છે, અને વળી જે દેશ તેના તાબામાં નહોતા તેવા
દેશોનાં પણ નામો તે આપે છે. મારે રાષ્ટ્રિકો, ભોળે, પેરેનીકો, ચોલલોકો,
પાંડ્યો અને ખીલ્ઓ તેની સત્તા નીચે હતા નહીં; અને જે મહારાષ્ટ્ર

અથવા દક્ષણ ઉપર તેનું રાજ્ય હોત તો સ્ત્રી કોઈપણ સ્થાને તેનો લેખ માલૂમ પડ્યો હોત. પરંતુ તે સમયે વિદર્ભ એક સુદા રાજ્ય તરીકે દેવો જોઈએ; કારણકે માલવિકાગ્નિમિત્ર નામનું નાટક જેની અંદર વધુવેલાં રાજ્ય સંબંધી વૃત્તાંતો ઐતિહાસિક છે એમ મણુવામાં આવે નથી, તેમાં લખ્યા પ્રમાણે સંઘવંશનો પ્રથમ રાજા પુષ્યમિત્ર જેણે ઇ. સ. પૂર્વેના બીજા શતકના બીજા તથા ત્રીજા પાદમાં રાજ્ય કર્યું હતું તેનો પુત્ર અગ્નિમિત્ર વિદિશા જે ઉપર લખ્યા પ્રમાણે ભીલસા છે તેમાં તેના પિતાના પ્રતિનિધિ તરીકે રાજ્ય કરતો હતો. વિદર્ભના રાજા યજ્ઞસેનના પીતરાઈ ભાઈ માધવસેનને તેની બહેન માલવિકા પોતાને પરણાવવા માટે આ અગ્નિમિત્રે કહાવ્યું હતું. રાજ્ય ઉપર કોણે આવવું એ વિષયે આ બંને પીતરાઈ ભાઈઓ વચ્ચે તકરારો હતી. જ્યારે માધવસેન સુખ રીતે વિદિશા જતો હતો, ત્યારે યજ્ઞસેનના પોતાના રાજ્યની સીમા ઉપર મૂકેલા સરદારે તેને પકડ્યો. તેનો સલાહકાર સુમતિ તથા માલવિકા બંને નાસી ગયાં, પણ માધવસેનને તો કેદમાં જ રાખ્યો. તે ઉપરથી માધવસેનને પોતાને સોંપી દેવાનું અગ્નિમિત્રે યજ્ઞસેનને કહાવ્યું. યજ્ઞસેને તેમ દરવા કબૂલ કર્યું, પણ એવી શરતે કે પોતાનો સાળો જે છેલ્લા મૈથિ રાજાનો સલાહકાર હતો અને જેને અગ્નિમિત્રે અથવા તેના પિતા પુષ્યમિત્રે કેદ કર્યો હતો તેને છોડવો. આ ઉપરથી અગ્નિમિત્ર ગુરસે થયો અને તેણે યજ્ઞસેનની સામે સેના મોકલી તેને હરાવ્યો. માધવસેનને છોડાવ્યો, અને વિદર્ભ દેશની બે પીતરાઈઓ વચ્ચે વહેંચણુ થઈ, અને વરદા નદીની એકેડી બાજુએ એકેકનું રાજ્ય થયું.

* આ લખાણ ખબી સુપારા આગળ કરેલી મી. કેમ્પબેલ તથા પં. લગ્ગાન-લાલની શોધો પ્રકાશિત થઈ છે. જે જગ્યાએથી મળી આવેલા આકાશ લેખના એક ટુકડા ઉપરથી એમ માલૂમ પડે છે કે અશોકની સત્તા ધીનારા ઉપર નીચે સુપારા સુધી હતી, પરંતુ મહારાષ્ટ્ર અથવા દક્ષણ વિષે તો ઉપર જે લખ્યું છે તેમ ખરું છે.

એ સમયે પૈઠણ પછી એક રાજ્યની રાજ્યધાનીનું નગર હોવું જોઈએ.

આલીસગાંધ પાસે આવેલા પીતલખોરા આગળની રાજ્યની રાજ્યધા- ગુફાઓના લેખો જેના અક્ષરો ઉપરથી એમ જ- નીર્ણય શકે તે પૈઠણ છાપ છે કે તે લેખો ઇ. સ. પૂર્વે બીજા સતકના હતા.

હોવા જોઈએ તે લેખોમાં પ્રતિસ્થાપના વ્યાપારીઓએ કરેલાં ધર્મકાર્યો તેમજ રાજ્યવૈષ્ણ તથા તેના પુત્ર તથા પુત્રીએ કરેલાં ધર્મકાર્યોની નોંધ કરવામાં આવી છે. તેમાં લખેલો રાજ્ય પ્રતિસ્થાપન અથવા પૈઠણનો રાજ્ય હોવો જોઈએ. આથી વધારે નિ- શ્ચિત હકીકત મળી શકતી નથી. ઇ. સ. પૂર્વેના સરસ્વતના સતકના ઇતિહાસ તથા તે પૂર્વના પ્રથમના સતકના ઇતિહાસ ઉપર, સલાદિના શિખરની ગુફાઓના લેખોથી સારો પ્રકાશ પડે છે. તે ઉપરથી જે હકીકતનું અનુમાન થાય છે તે અત્રે હું એકત્ર કરીશ, અને તે લેખોના અક્ષરોથી સ્પષ્ટ રીતે સમયાનુક્રમ નિશ્ચિત થાય છે તેજ અનુક્રમે તે લેખો હું લખાશ.

નાસીક આગળ એક નાની ગુફાના લેખમાં લખેલું છે કે સાતવા-

હન વંશના રાજા કૃષ્ણના નાસીકમાંના સરદારે એ નાસીક તથા નાના- ગુફા ખોદી કહાડી હતી. નાનાપાટ આગળની ગુ- ધાટ આગળ સાત- કામાં બીજો એક લેખ છે તે ઘણો નાશ પામેલો વાહન વંશના કૃ- છે તેથી તેનો અર્થ મથાર્ય રીતે સ્પષ્ટ થતો નથી. ષ્ણ રાજા તથા અ- તેજ ગુફામાં આગળની બીજી ઉપર મનુષ્યોની આ- ન્ય રાજાઓના કૃતિઓ કોતરેલી છે, અને તેના ઉપર નીચે પ્રમાણે લેખો.

નામો કોતરેલાં છે:—૧ રાયા સીમુક સાતવાહનો એટલે રાજા ધીમુખ સાતવાહન; ૨ દેવી નાયની કાયા રાણો; ૩ સીરી સાતકનીનો એટલે રાણી નાયનીકા અને રાજા શી સાતકનીનો; ૪ કુમારો બાયા એટલે રાજપુત્ર બાયા; ૫ મહારસી ગણક-

મીરા એટલે મરાઠાવીર સેનાપતિ અથવા મરાઠાની જાતનો વીરપુરુષ; ૫
કુમારો હકુસીરી એટલે રાજપુત હકુશી; ૬ કુમારો સાતવાહનો એટલે
રાજપુત સાતવાહન. આમાંથી બીજા નંબરનો રાજા જેતુ નામ રાણી
સાથે આપવામાં આવ્યું છે તે તે સમયે રાજ્યકર્તા હોવો જોઈએ, પહેલા
નંબરનો તેજ વંશનો આગળનો રાજા, ચોથા નંબરનો સ્થાનિક મરાઠા
વીરપુરુષ, અને બાકીનાઓ સાતવાહન વંશના જુવાન રાજપુતો હોવા
જોઈએ.

નાસીકની બીજી શુદ્ધમાં ચાર લેખો છે. પહેલામાં એમ કહેવામાં
આવ્યું છે કે તે શુદ્ધ ગોવર્ધન અથવા નાસીક જી-
નાસીકમાંનો ઉચ્ચ-સ્થામાં ત્રીરશ્મિ પર્વત ઉપર, દીનીકના પુત્ર અને
વદાતનો મુખ્ય રાજા દોદરાટ નહાપાનના જમાધ પરાપકારી ઉચ્ચ-
લેખ. વદાતે બનાવરાવી હતી. ઉચ્ચવદાતે ત્રણ લાખ મા-
ચેતુ દાન કર્યું હતું. વધુશાયા નદી ઉપર પગ-
થિયાનો ઘાટ બંધાવ્યો, દેવો તથા બ્રાહ્મણોને માટે સોળ ગામો નીમી
આપ્યાં. દરવર્ગે એક લાખ બ્રાહ્મણો જમાડતો, પોતાને ખરચે સોમનાથ
અથવા પ્રભાસપાટણમાં આકે બ્રાહ્મણોને પરણાવી આપ્યા, ભરૂચ અ-
થવા ભરૂચમાં, માળવામાં આવેલા દશપુરમાં, ગોવર્ધનમાં, સોપારમાં
એટલે વસાઈ પાસે આવેલું હાલતું સુપારા તેમાં, ચત્તરા (ચોતરાઓ)
ધરો તથા ઉત્તરવાનાં સ્થાનો બંધાવ્યાં, વાડીઓ બંધાવી તથા કુવા અને
તળાવો બનાવ્યાં; ઈશ્વા, ચારદ, દમણ, તાપી, કરજેશ્વા અને દાહનુકા જે
થાણા અને સુરત વચ્ચેના કિનારા ઉપર આવેલી નદીઓ છે ત્યાં ઉત્તર-
વાની હોડીઓ મુકાવી. આ બધી નદીઓની બંને બાજુએ વિશ્વંતિગૃહો
તથા મુચાફરોના ઉપયોગ માટે પાણી આપવાનાં સ્થાનો બંધાવ્યાં; અને

૧. નં. ૬ નો નાસીકનો લેખ વા ૭ થો. એ ૧૯ એ સોમાં અને ૫. ૩૩૮
જો. દી. નું સાપોતર અને ૧૮૭૪ નું.

નાન મગીલા નામના ગામમાં, પીંડીટકાવદ ગોવર્ધન, સુવર્ણમુખ, સો-
પારંગ, અને રામતીર્થમાં પરિપદો (બ્રાહ્મણો માટેની વૈદિકશાલાઓ)
માટે તથા ચારણો માટે કેટલીએક પરોપકારી સંસ્થાઓ સ્થાપી. એક
વર્ષે વર્ષાઋતુમાં પોતાના ઉપરી રાજાની આજ્ઞાથી ઉત્તમભદ્ર જાતિના
ક્ષત્રિયોનો રાજા જેના ઉપર માલય લોકોએ ચઢાઈ કરી ઘેરી લીધો હતો,
તેને છોડાવવા તેની મદદે તે ગયો હતો. તેની સેનાનું રણગાન જાંબળાપુ
કે તરતજ તે માલય લોકો પલાયન કરી ગયા અને ઉત્તમભદ્રને આધીન
મળ બન્યા. સાંથી તે પોશકરણી ગયો અને સાં રનાન કરી ત્રણ હજાર
ગાયો તથા એક ગામ દાનમાં આપ્યું.

બીજા લેખમાં એમ લખ્યું છે કે ઉશવદાતે ૪૨ ના વર્ષમાં તે ગુફાનો

મઠ ચારે દિશાઓથી સાં આવતા શુદ્ધ ધર્મના સાધુ-

ઓના ઉપયોગ માટે અર્પણ કર્યો. ગોવર્ધનમાં

વસતા વણકરના સમાજને ત્યાં તેણે બે હજાર કાશી-

પણની રકમ દર વર્ષે એકસો કાશીપણના વ્યાજે

મૂકી. તેણે એમ આજ્ઞા કરી કે તે ગુફાના મઠમાં વર્ષાઋતુમાં જે વીશ

સાધુઓ રહે તે દરેકને પ્રતિ વર્ષે આ વ્યાજમાંથી વસૂ આપવાં. બીજા

સમાજને સાં એક હજાર કાશીપણની બીજી રકમ વ્યાજે મૂકી જેનું વ્યાજ

૭૫ કાશીપણ હતું. આ વ્યાજમાંથી તે સાધુઓ માટેની બીજી વસ્તુઓ

આપવાની હતી. આ આજ્ઞાઓ ગોવર્ધનના શહેરની સમસ્ત લોકસમાજમાં

જાહેર કરવામાં આવી હતી અને તે મઠના દ્વાર ઉપર કોતરવામાં આવી

હતી; આ રીતે તેનો અમલ મયાર્થ રીતે થાય તેવી ગાદવણ કરી હતી.

૪૧ તથા ૪૦ ના વર્ષમાં દેવો તથા બ્રાહ્મણો માટે તેણે પૈસાની મોટી

રકમનું દાન કર્યું. ત્રીજો લેખ જે દુકો છે તેમાં લખ્યું છે કે જે આવાસ

૧. ઉપરમાંના લેખ નં. ૧૭.

૨ ઉપરમાંના લેખોમાંથી નં. ૧૮ તથા ૧૯ ને જાને મળી એકજ લેખ છે.

ઉપર આ લેખ લખવામાં આવ્યો છે તે આવાસ ઉચવદાતની સ્ત્રી ૧૬ખ-
મિત્રાએ ધર્મમાં આપેલો છે. ચોથો લેખ ઘણો નાચ પાડ્યો છે પણ
નેટકું રહ્યું છે તેથી જણાય છે કે ઉચવદાતનાં અન્ય દાનોનું વર્ણન તેમાં
કરવામાં આવ્યું છે. કાઠીની ગુફામાં એક લેખ છે તેમાં લખ્યું છે કે
વાલુરકની ગુફાના મકમાં વસતા સાધુઓના પોપણ અર્થે કાજીક નામના
ગામનું દાન ઉચવદાતે કર્યું છે, અને તે સમયે તેની આજીવ્યાજીવે પ્રદેશ
એ ૩નામથી વિખ્યાત હતો. તેના નાસીકના લેખોમાંના પહેલામાં જણા-
વ્યા મુજબ આમાં પણ તેનાં બીજાં એવાં ધર્મદાનોનું વૃત્તાંત છે. જુનારના
એક લેખમાં એમ લખ્યું છે કે મહાન્ દત્તચ નહાપાનના મંત્રી અપમે
એક તળાવ બોધવ્યું અને એક આવાસ બંધાવ્યો. આ મંત્રી બ્રાહ્મણ
હાય એમ લાગે છે, કારણ કે તે વસન્તોત્તરનો છે એમ લખેલું છે.

તેથી અનુક્રમે બીજા લેખ આવે છે જેમાં ગોતમીપુત્ર શાતકર્ણી
અને પુલ્હમાધી નામના અમુક રાજાઓનાં નામ
નાસીકમાં ગોત- આવે છે. નાસીકમાંની રેકરીના એક છેડા ઉપર
મીપુત્ર શાતક- આવેલા ગુફામાંના આર લેખોમાંથી લાંબામાં
ર્ણીના તથા પુલ્હ- લાંબા એક લેખમાં એમ લખવામાં આવ્યું છે કે
માધીના લેખો. વાસિષ્ઠીના પુત્ર રાજ પુલ્હમાધીના મત્સ્યના ઝોગણીસમા
વર્ષમાં આ ગુફા બનાવવામાં આવી હતી, અને
રાજ શાતકર્ણી ગોતમીપુત્રની મા ગોતમીએ તે ગુફા બ્રહ્મચર્યાય સંપ્રદાયના
બુદ્ધ સાધુઓના ઉપયોગાર્થે અર્પણ કરી હતી. ત્યાં તેણીનું નામ “ તે
મહાન્ રાજની માતૃશ્રી તથા મહાન્ રાજની પિતામહી ” એવી રીતે

૧. ઉપરના લેખોમાંના લેખ નં. ૧૬ નો પહેલો ભાગ.

૨. ઉપરના લેખોમાંના લેખ નં. ૧૪

૩. કાઠીનાં લેખોમાં તે નં. ૧૩ નો લેખ આસ. વ. ઇ. નં. ૧૦ માં.

૪. ઉપરનાં લેખોમાંથી જુનારનો લેખ નં. ૧૦૧.

લખવામાં આવ્યું છે. “ જોતમી પુત્રને રાજધિરાજ, અને અશીક, અશ્મક, મૂલક, સુરાષ્ટ્ર, કુકુર, અપરાન્ત, અનૂપ, વિદર્ભ અને અકરાવન્તીનો રાજ્યકર્તા બણાવ્યો છે. વિંધ્યાવત, પારિયાત્ર, સહ્ય, કૃષ્ણગિરિ, મલય, મહેન્દ્ર, શ્રેષ્ઠગિરિ તથા ચકોર એ પર્વતોનો તે રાજા હતો. તેની આસપાસ ધણા રાજાઓ માનતા અને તે રાજાઓ તેના પાદનું સેવન કરતા. તેનાં ભારવાહી પશુઓ ત્રણ સમુદ્રનાં પાણી પીતાં. તેને આશ્રયે જનારા સર્વનું તે રક્ષણ કરતો અને પોતાની પ્રજાનાં સુખ દુઃખ પોતાનાં જ ગણતો. મનુષ્ય જાતિના ત્રણ હૃદયો, —ધર્મ, અર્થ અને કામ—એ ત્રણે પ્રતિ તે સરખું ધ્યાન આપતો અને દરેકને મારે યથાર્થિત કાલ તથા સ્થાન નિયમિત કરતો. તે વિદ્યાનું નિવાસસ્થાન, સત્પુરુષોનો આશ્રય, કીર્તિનું વાસભવન, વિનીતતાનું મૂલ, ચાતુર્યમાં એકરત, તથા ધનુર્ધારી, વીરપુરુષ તથા બ્રાહ્મણોના રક્ષણકર્તાઓમાં એકલો જ હતો. બ્રાહ્મણોને પોતાની જાતિની વૃદ્ધિ મારેનાં સાધનો તે આપતો, અને વર્ણસંકરતા થતી અટકાવતો. તેનાં પરાક્રમો રામ, કેશવ, અર્જુન અને બીમસેનની બરોબરી કરતાં અને તેનું વીર્ય નભાગ, નદુશ, જનમેજય, સગર, યયાતિ, રામ અને અશ્વત્થામના બરાબર હતું. તેનો વંશ ધણો લાંબો અને તેમાં ધણા રાજા થઈ ગયા હતા. અસંખ્ય લડાઈઓમાં તેણે તેના સત્તુઓનો પરાજય કર્યો હતો. ક્ષત્રિયોનો રૂપ તથા અભિમાન તેણે સમાવ્યો હતો તથા સક, યવન અને પૃથ્વ લોકોનો નાશ કર્યો હતો, ખગરાતની જાતિનો સમૂહ ઉચ્છેદ કર્યો હતો,

૧. પુરાણોમાં અશ્મક તથા મોઝીક એ દક્ષિણના દેશો છે એમ લખેલું છે.

૨. સુરાષ્ટ્ર એ દક્ષિણ કાઠિયાવાડ. કુકુર એ રત્નપુત્રસ્થાનનો એક ભાગ અને અપરાન્ત એ ઉત્તર કોંકણ; અનૂપ એ પુરાણોમાં વિંધ્યાદ્રિની પાસે આવેલો એક પ્રદેશ છે એમ લખેલું છે. રઘુવંશ પ્રમાણે તે દેશ નર્મદા નદીના પૂર્વ પ્રવાહ આગળનો દેશ હતો અને તેની રાજ્યધાની માતિકાલી હતી. અકરાવન્તી તે માળવાનો પૂર્વ તરફનો ભાગ હોવો જોઈએ.

અને ચાતરાહેન વંશની કીર્તિને યુગ: રથાપને કરી હતી. તે લેખની હેલ્લી લીટીમાં તે ગુફામંડાના નિબાધ અર્થે એક જામ ધર્માગ અધિષ્ઠિત હતું એમ લખવામાં આવ્યું છે.^૧

આની નીચે નાના અક્ષરોથી કાંતરેલા તે પછીના સમયના એક લેખમાં નવનરનો રાજધિરાજ વાસિષ્ઠીપુત્ર શ્રીપુલ્હ-
પુલ્હભાષીનું શા- આથી ગોવર્ધનમાંના પોતાના સૈન્યના સરદાર સર્વાક્ષ-
સન પત્ર. દ્વનને આજ્ઞા કરે છે. તેમાં તેને જણાવે છે કે
દ્વનકટના રાજધિરાજે (ગોત્રીપુત્રે) ઉપર લખ્યા
પ્રમાણે બક્ષીસ આપેયું જામ બદાયણીયોને પસંદ થયું નહીં તેટલા
માટે તેમને આ શાસનપત્રથી ખીલું નક્કી કરી આપવામાં આવે છે.

તે ગુફાના ઓટલાને ડાબે દાંચે આવેલી ભીંત ઉપર ખીલે લેખ છે.

૧. લેખ નં. ૨૬. ઉપર મુદ્દખનો.

૨. પંડિત ભગવાનલાલ તથા ડા. બ્યુલર એએએ કરેલા નાસીકના સેજોના ઉતારા તથા સાપાઠથી હાલન પ્રકટ થયા છે તેઓનામાં ને સંબંધોનો ઉપર એ સાબર્ય જતાં છે તે સંબંધો "ધનકટસ્મિનેહિ" અને તેનું 'સંસ્કૃત "ધનકટસ્મિનેહિ: " છે, પાંડિત ધનકટ ને ઉત્તર કૃષ્ણા નદી ઉપર પહોંચી શ્રી કોસલર આવેલું છે ત્યાંના શ્રમણો અથવા શુદ્ધ સાધુઓને, નાસીક પસિદ્ધ જામ ત્યાંના બદાયણીય સાધુઓને ધર્માગમાં જણે તે સાચે શ્રી સંબંધ છે તેનો ખ્યાલ કરેલો એ અશક્ય છે. માટે સંસ્કૃત તે સંબંધો "ધનકટસ્વામિમિ." ને બદલે "ધનકટસ્મામિનેહિ" હોવા જોઈએ, અથવા નં. ૨૫ ના લેખના પ્રથમ ભાગમાં આવેલાં "મહાસામિયેહિ" એનું સંસ્કૃત મહાસ્વામિકે: છે તે સંબંધોને મળતા "ધનકટસ્વામિયેહિ સંબંધો હોવા જોઈએ. "આત્મામિ:" ને બદલે "અત્તનેહિ" તથા "રાજમિ:" ને બદલે "રાજાનેહિ" થી માફક તેની સરખામણી ઉપરથી "સામિનેહિ" એ રૂપ વાપરવા માંડ્યું હશે.

ગાતમીપુત્રનું
શાસનપત્ર.

તે એક આરા હોય એમ છે, અને ગોવર્ધનની વિજયી સેનાની હાવણીમાંથી, ધનકટકના રાજધિ-રાજ ગાતમીપુત્ર શાતકર્ણીએ ગોવર્ધનમાના પોતાના સૈન્યના સરદારને કરેલી આરા છે તેમા તેને એમ

જણાવ્યું છે, કે એક ખેતર જે અત્યાર સુધી ઉચ્છલદાતના કબજામાં હતું તે ખેતર ૨૦૦ નિવર્તનના માપનુ સાધુઓના નિભાન અર્થે ધનામ આપનામા આવ્યું છે અને ખેતરેલું શાસનપત્ર અસલ ૧૮ મા વર્ષમા, એટલે કે જે વર્ષમા તે શુક્રામ પુરો થયો અને અર્ધજી કુઠવામા આ યો તે વર્ષના પહેલાના વર્ષમા, કાઢવામા આવ્યું છે એમ તેમા લખેલું છે

ગાતમીપુત્રની
રાણીનું શાસન-
પત્ર.

આની નીચે ખીજી શાસનપત્ર ખેતરેલું છે, તે ગોવર્ધનના સુખા શ્રામકને ગાતમીપુત્ર શાતકર્ણીની રાણી જેને વળી રાજમાતા કહેવામા આવી છે તેણે આપેલી આરાના રૂપમા છે તે લેખમા અગાઉ આપેના ખેતર (એટલે ધણુ કરીને ઉપરના શાસન-

પત્રથી આપેના ખેતર) ની વાત લખે છે અને કહે છે કે તેનુ માપ એકમે નિવર્તન છે, અને રાજ્યનું એક ખેતર જે તેના બાપની મીનક-તનુ હતું તેમાથી ખીજા એકસો નિવર્તન તે આ શાસનપત્રથી આપે છે એમ દેખાય છે ૨ પ્રથમના શાસનપત્રથી બસો નિવર્તનોની બક્ષીસ કરનામા આવી હતી, પણ ધણુ કરીને એમ બન્યું ૨ એ ખેતર માન એકસો નિવર્તનના માપનું થયું, તેટલા મારે ખીજા ખેતરમાથી ખીજા એકસો નિવર્તનો તે રાણી પુરા કરી આપે છે આ બક્ષીસનો કાન ૨૪ ના વર્ષમા છે એટલે પ્રથમના પછી છ વર્ષે તે કરવામા આવી છે ૧

આ ઉપરાંત નાસીકમા બે લેખો છે જેમા ખાનગી પુરોગે કરેલા ધર્માદાયોની વાત લખેલી છે, અને તેની તારીખ શ્રી પુલી-

પુલુમાયીતું નામ માયીના રાજ્યના વર્ષ ૨ અને ૨ ની છે. જેમાં આવે છે આ શિવાય = કાશીની ગુફામાં જે બીજા લેખો છે તેવા બેસેજા ખાન- અને તેની તારીખમાં તે રાજના રાજ્યના વર્ષ ૭ ગી લેખો. અને ૨૪ લખેલાં છે.

ગોતમીને એક રાજની માતા તથા એક રાજની પિતામહી તરીકે લખવામાં આવી છે, અને તેના પુત્ર ગોતમીપુત્ર ગોતમીની ગુફામાં ચાતકર્ણીની રાણી તે પછી રાજની માતા તરીકે લખ- મા લેખોમાં વર્ણવે- વામાં આવી છે, અને ચાતકર્ણી શિવાય બીજા જે લાં રાજ તથા રાજતું નામ તે લેખોમાં આવે છે તે પુલુમાયીતું રાણીઓ વચ્ચેના છે, તે ઉપરથી એમ દેખાય છે કે આ પુલુમાયી સખંધ ઉપર લખેલી રાણીઓમાંથી પહેલી રાણીનો પૌત્ર અને બીજી રાણીનો પુત્ર હોવો જોઈએ. તેટલા માટે

તે રાજ પુત્ર અને તેની માતા વાસિકી તે ગોતમીપુત્ર ચાતકર્ણીની રાણી હોવી જોઈએ. બીજા લેખમાંતું શાસનપત્ર ચાતકર્ણીએ ૧૮ માં વર્ષમાં પ્રકટ કર્યું. જે વર્ષ પુલુમાયી રાજના રાજ્યતું ૧૮ થું વર્ષ હોવું જોઈએ, કારણકે તેના રાજ્યનેજ લગતી તારીખો નાસીક અને કાશીમાં માલુમ પડે છે, પણ ગોતમીપુત્રના રાજ્યની નહી. ગોતમીપુત્રનાં મહાન પરાક્રમે જેમાં વર્ણવેલાં છે તે ઉપર લખેલા મોટા લેખની તારીખ પણ પુલુમા- યીના રાજ્યની છે; અને તે લેખમાં તથા તે નીચેના લેખમાં બતાવેલા આમની બક્ષીસ ગોતમીપુત્રે કરી હોય એમ દેખાય છે, કારણ કે ધનકટકનક મહારાજ તરીકે તેને તેમાં લખવામાં આવ્યો છે, જે કે તેમાં લખેલો અર્થ - સ્પષ્ટ થાય એવા સંદેશો તો શિલાનો ભાગ કપાઈ ગયો છે. વળી તેમાં તે ગુફા ગોતમી અર્પણ કરે છે એમ વર્તમાનકાળમાં લખેલું છે તે ઉપરથી

૨ ઉપરના લેખોમાંના લેખો નં. ૩ તથા ૨૭.

૩ નં. ૧૪ તથા ૨૦ આ સ. ને. ઈ. સી. ૧૦.

તે તે સમયે હયાત હશે એમ સમજવું જોઈએ. મારે એક જ સમયે પિતા તથા પુત્ર રાજ્ય કરતા હોવા જોઈએ એમ દેખાય છે, પુત્ર તે દેશની આ બાજુ તરફ, કારણકે લેખો તેના રાજ્યની તારીખના છે, અને પિતા ધનકટકમાં રાજ્ય કરતો હશે; જે ધનકટક મદ્રાસ પ્રધિક્ષાકમાં આવેલા ગુરુ શુલાનું ધરણી-દોટ હોવું જોઈએ, અને મહાન્ રાજની માતૃશ્રી તથા મહાન્ રાજની પિતામહી એમ ગોતમીને ઉપર લખ્યા પ્રમાણે વર્ણવવામાં આવી છે તે ઉપરથી આ માત ખરી કરે છે. મારે ઉપર લખેલું તેનું વર્ણન એક જ વખતનું ન હોય, તો તે વર્ણન મુદ્દા 'વગરનું' થઈ પડે છે. ૧૮ માં વર્ષમાં થયેલા શાસન-

૧. આ સ. એ. વે. ઇન્ડીયા વા ૪ પા. ૧૧૦ માં ડૉ. બ્રુલર એમ ધારણા કરે છે કે મેં જે આ અનુમાન કર્યું છે તેનો આધાર ફક્ત આજ છે, અને તે બૂવ છે એમ તે કહે છે. પણ સને ૧૮૭૪ ની ઓરીએન્ટલ ઈન્ડિયાના ટ્રાન્સેક્ટસમાંના મારા લેખને ઇટે આપેલી ટીકામાં મેં બીજાં કારણો આપ્યાં છે તે તેને ત્યાં મળી આવશે અને આ કથનની પણ આધાર તરીકે ધણી ક્રી-મત છે; કારણકે તે લેખ લખનારનો હેતુ ગોતમીને ખાસ માન આપવાનો હોય, તો તે હેતુ આમ ધારવાથી વધારે પાર પડે કે તેનો પુત્ર તથા પૌત્ર એકજ વખતે મોટા રાજા હતા જે તેનો પુત્ર ગુજરી ગયેલા હોય, તો તે બાબતમાં એક વિધમાન મોટા રાજની તે પિતામહી હતી તેનાથી જે અર્થ સરે તેના કરતાં વધારે સારો અર્થ તે એક ગુજરી ગયેલા રાજની માતા હતી તેથી સરે નહીં. અને જ્યારે તે કુશનો મઠ અર્પણ કરવામાં આવ્યો તે સમયે તો ગોતમીપુત્ર ગુજરી ગયેલા હતા અને પુલ્હમાયી એકલો જ રાજ્ય કરતો હત તે વાત સત્ય હોય, તો પુલ્હમાયીના પરાક્રમોનું વર્ણન નેમાં હોય એમ આશા રાખીએ, પણ તેના વખાણ બાબત એક પણ સબ્દ તેમાં નથી ગોતમીપુત્ર પ-ળીજ ને પુલ્હમાયી રાજ થયો હોય, તો તે મહના અર્પણ થયા પૂર્વે ૧૯ વર્ષ ઉપર ગોતમીપુત્ર ગુજરી ગયેલા હોવા જોઈએ. તો મહના અર્પણ થતી વખતે એક ૧૯ વર્ષપર ગુજરી ગયેલા રાજનાં આટલાં બધાં વખાણ લેખમાં થાય અને તે સમયે રાજ્યકર્તાનાં બીજાકુવ થાય નહીં તે વાત હિંદુસ્થાનના લેખ લખના-રાની રીતિ રીવાજથી માહિતગાર માણસ કદી પણ ખરી ધારી શકે નહીં.

પત્રની ખૂત તરીકે ૨૪ મા વર્ષનું શાસનપત્ર વાસિષ્ઠીએ કાઢેલું છે, અને પેટલું તેના પતિએ કાઢેલું છે તે ઉપરથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે તે વચ્ચેના સમયમાં ગોતમીપુત્ર ગુજરી ગયો હશે, અને રાજ્યધાનીમાં રાજપ્રતિનિધિ તરીકે વાસિષ્ઠી રાજ કરતી હશે, અને દક્ષણ અથવા મહારાષ્ટ્રમાં પુલુમાંથીનું રાજ્ય ચાલુ હશે શાસનપત્રમાં આપેલા વર્ષ પુલુમાંથીના હોવા જોઈએ, કારણ કે મોટા લેખ છે તેની તારીખ પણ તેના રાજ્યના ૧૯ મા વર્ષની લખવામાં આવી છે આ રાજ્યો સાત વાહન વસના હતા

સ્પષ્ટ રીતે તેજ વસના અન્ય બે રાજ્યોના નામ અન્ય લેખોમાં મળે છે આથી પાસે આવેલી કાન્હેરીની મહરીપુત્ર ગુફાઓમાંની એકમાં મહરીપુત્ર^૧ શામેનના રાજ્યના આઠમા વર્ષમાં દાન અપાએલું છે એમ લખેલું છે તેજ સ્થાનના ખીલ મેલેખોમાં રાજ્યકર્તા રાજનું નામ “ગોતમીપુત્ર સીરીયન્ નાતકર્ણી” (ગોતમીપુત્ર શીયમ શાતકર્ણી) એમ લખવામાં આવ્યું છે આ મધ્યેના એકમાં આપેલું વર્ષ સ્પષ્ટ નથી પરંતુ તેના રાજ્યનું ૧૮ મું હશે એમ લાગે

૧ ન જો છે ૩ એ સો વા ૬ નો ન ૧૬ મો લેખ તથા વા ૧૨ નું પૃ ૪૦ પેટલું પ્રતમાં નામ કાઢ રીને ચક્રસેન છે પરંતુ ખીલે લેખ જે પડિત લખવાનવાદે લીધેલો છે તેમાં પ્રથમના બે બ્યજનો ઉપર ઉસ્વરના કુસાઈ અથવા નિશાન જેટ માલુમ પડે છે આ ઉપરથી પડિત તેને ‘સિરિસેનસ’ એમ વાંચે છે (અને તેનું સરૂદ ‘શી સેનસ્’ છે) પરંતુ તેમની પ્રતમાં પણ ક તે સ્પષ્ટ છે ‘સિકિ’ નો કાઠપલ્લ અર્થ થતો નથી માટે એમ લાગે છે કે પેટલું પ્રતમાં જે અસ્પષ્ટ નિશાનો દેખાતા નથી તે તે પત્રમાં કાઠ ફાટેને લીધે હશે અને તે ઈના નિશાનો નહીં હોય હોવા લાગેલું પણ તે નામ ‘ચક્રસેન’ વાંચે છે આજ ખરૂ છે તે પાઠ્યથી જણાયે

૨ ન ૩ અને ૪ ન જો છે ૨ એ સો વા ૬

છે. નારીકમાં એક અન્ય લેખ છે તે તે રાજના સાતમા^૩ વર્ષનો લખેલો છે.

કોલ્હાપુરમાં એક સ્થાન જે અગાઉ બુદ્ધસ્તુપ હશે એમ દેખાય છે તેમાંથી ઘટેલા તાંબા તથા સીસાના ધણા

કોલ્હાપુરમાંથી મળી સીકકાઓ થોડા વર્ષ ઉપર જડી આવ્યા આવેલા સીકકાઓ ઉપર છે. એજ સ્થાનની આલુબાલુ તેથી થોડા

રાજઓનાં નામો. સમય પૂર્વે ખીન્ને ખળતો જડી આવ્યો હતો. ઉપર લખેલા ગુફાના લેખને ધણી રીતે

મળતા આવે છે તેવા અક્ષરોમાં આ સીકકાઓ ઉપર લેખ લખેલા છે. તે નીચે પ્રમાણે છે.

“ રણ્ણો વસિઠીપુતસ વીલીવાયકુરસ ”

“ રણ્ણો ગોતર્ગીપુતસ વીલીવાયકુરસ. ”

“ રણ્ણો મઠરીપુતસ સેવલકુરસ. ”

અહીંયાં પણ ઉપર લખેલાં જ નામો છે પરંતુ ‘ વીલીવાયકુરસ ’ તથા ‘ સેવલકુરસ ’ એ સંજ્ઞાનો અર્થ હિંદુસ્તાનના પ્રાચીનવેત્તાઓ માંના ડોઠએ હજી સુધી કયો નથી. પૂર્વના એક પ્રસંગે મેં એવું અનુમાન જાહેર કર્યું હતું કે કોલ્હાપુરની^૨ આલુ બાલુના પ્રદેશ ઉપર રાજ્ય ચલાવવાને રાજાઓએ મોકલેલા સુબાઓનાં તે નામ હશે, કારણકે આ જે રાજાઓ તથા તેજ વંશના ખીન્ન થોડા રાજાઓના સીકકાઓ જુની રાજધાની ધનકટકને સ્થાને આવેલા ગંતુર જીલ્લામાંના ધરણકિટ પાસે જડયા છે. આ સીકકાઓમાં ઉપરના લેખમાં લખેલા સંજ્ઞા નથી, તેમ કો-

૩ નં. ૪. જ. બે. જી. રા. એ. સો. વા. ૭ અને ટા. રો. દા, ૧૮૭૬

૫, ૩૩૬,

૧ નં. ૬, બો. બે. રા. એ. સો. વા ૧૩ પૃ. ૬૦૫ તથા વા. ૧૪૫. ૧૫૩-૫૪

૨ નં. ૩. બો. બે. રા. એ. સો. વા. ૧૪ પૃ. ૧૫૪

દહાપુરમાંથી જોલા સીકાઓથી તે જુદી ભતના છે. આ ઉપરથી મને એમ લાગ્યું કે આ ધરણી કોટવાળાસીકાઓ આ તરફના દેશમાં પાડવા માં આવ્યા હશે અને તેથી જે મુળાની સત્તાથી તે પાડવામાં આવ્યા હશે તે મુળાઓનાં નામો તેમના ઉપર હશે. આ અનુમાનની સત્યતા હું આગળ ઉપર સાબીત કરીશ.

આ રીતે, આ લેખો અને સીકાઓ ઉપરથી નીચે લખેલા રાજાનાં નામો આપણને મળી આવે છે; અને તેમાં લખેલા અક્ષરો ઉપરથી જે સમયાનુક્રમ દર્શાવ થાય છે તેજ અનુક્રમમાં તે લખવામાં આવ્યા છે.—

કૃષ્ણરાજ.

શાતકર્ણી.

દ્વિહરાટ નહપાન અને તેનો જમાઈ ઉશવદાત.

ગોતમીપુત્ર શાતકર્ણી.

વાસિષ્ઠીપુત્ર પુલુભાષી.

ગોતમીપુત્ર શ્રીયજ્ઞ શાતકર્ણી.

મઠરીપુત્ર શક્રમેન.

આ ઉપરાંત સીમુક સાતવાહનનું નામ આપણને મળે છે, અને આ રાજા ઉપરની યાદીમાંના બીજા રાજાશ્રી પૂર્વે રાજ્ય કરતો હતો. યાદીમાં આ રાજાને ચેતન સ્થાન હવે પછીથી આપણે આપીશું.

પ્રકરણ ૫.

લેખામાં વર્ણવેલા દેશી તથા પરદેશી રાજાઓ.---આ રાજાઓ
પુરાણોમાંના આંધ્રભૂત્ય છે.

ઉપર આપેલી યાદીમાં જોના જે પ્રથમ બાબત
ઉપર કોઈનું પણ ધ્યાન આકૃષ્ટ થશે તે
નહુપાન રાજા એ છે કે 'દાહરાટ નહુપાન' એ નામ
શક હતો. હિંદુસ્તાનમાં નથી પણ અન્યદેશીય છે. તેમજ
તે રાજના સંબંધમાં વાપરવામાં આવેલું "દાનપ
અથવા મહાદાનપ" નું માનવડ પણ હિંદુસ્તાનનું નથી. જો કે તે અન્ય
દેશીય શબ્દ ધણું કરીને ઈરાની ભાષાના "સંદ્રપ" નું તે સંસ્કૃ-
તમાં લખેલું રૂપ હશે. ગોતમીપુત્રના લેખમાં લખેલું છે કે તે રાજાએ
ચક્રલોકો, યવનલોકો, તથા પશ્ચિમ લોકોનો નાશ કર્યો તે ઉપરથી એમ
દેખાય છે કે તે સમયે આ દેશ ઉપર આવા પરદેશી લોકોના હુમલા
થતા હોવા જોઈએ. યવન લોકો બાકદીઆના મીકલોકો હતા, પરંતુ
દાહરાટ નહુપાન એ નામ મીકલોકો હોય એમ દેખાતું નથી. મારે તે રાજા શક
અથવા પશ્ચિમ હોવો જોઈએ. વળી એમ કહેલું છે કે ખગારાટ અથવા
ખગારાટ જે નામ કાલી તથા જુનારના લેખોમાં લખ્યા પ્રમાણે દાહરાટ
અથવા ખદરાટ જ છે એમ દેખાય છે તે નીતિનો તેણે સમૂળ નાશ
કર્યો હતો. આ ઉપરથી એમ નીકળે છે કે ઉપરની
યાદીમાં લખેલા જીન રાજા અને ગોતમીપુત્ર
શાતકર્ણની વચ્ચેના સમયમાં શક અથવા પશ્ચિમ
લોકો આ દેશના પતિ થયા હતા અને તેમને ગો-

તમીપુત્રે નસાડી કાઢ્યા હતા. આ રીતે ગેતમીપુત્રે, પોતાના વંશના હાથમાંથી ગયેલા પ્રદેશો પાછા મેળવીને, પોતાના શાત-વાહન વંશની કીર્તિ પુનઃ સ્થાપી. ઉપર કહેલા બીજા સર્વ રાજાઓ આજ વંશના હતા.

આ દેશમાં જે રાજાઓએ રાજ્ય કર્યું હતું તેની યાદ પુરાણોમાં છે. પ્રાચીન વંશ જેની સાથે હાથ આપણે સંબંધ પિ પુરાણોમાંના વંશો. તે વંશ અંદ્રગુપ્ત રાજાએ ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૦ માં સ્થાપેલો મૌર્યવંશ છે; આ સમય મહાન એલે-ક્ઝાન્ડરની પછી ગાદીએ આવનાર તેના સરદારો-

માંના એક નામે સેલ્યુકસ સાથેના તેના સંબંધથી નહીં થાય છે. પુરાણો પ્રમાણે આ વંશે ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં ૧૩૭ વર્ષ પર્ષત રાજ્ય કર્યું, અને તેના છેલ્લા રાજા બૃહદ્રથને તેના એક સરદાર પુષ્પમિત્ર અથવા પુષ્પ-મિત્રે મારી નાંખ્યો. અને પોતાનો સંગ વંશ સ્થાપ્યો. આ સંગ વંશ ૧૧૨ વર્ષ પર્ષત મત્તામાં રહ્યો અને તેની પછી કપ્તવંશ આવ્યો, જેણે ૪૫ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. કપ્તવંશના લોકોને સીપ્રક, સીધુક અથવા શીસુક નામના પુરો હરાવ્યા અને આ પુરો પુરાણોમાં લખ્યા પ્રમાણે અમિભૂત્ય વંશનું સ્થાપન કર્યું. અમિભૂત્ય એટલે અમિભૂતિના લોકો જેઓ એક સમયે દાસ અથવા નોકરો હતા. તે સર્વ આધારો પ્રમાણે આ વંશનો બીજો રાજા કૃષ્ણ નામે થયો, અને ત્રીજો રાજા શાતકર્ણી અથવા વાયુપુરાણ અને વિષ્ણુપુરાણમાં લખ્યા પ્રમાણે શીશાતકર્ણી થયો અને ભાગવતમાં તેને બદલે શાંતકર્ણ એમ લખેલું છે. મત્સ્યપુરાણ પ્રમાણે રાજા કૃષ્ણ અને શાંતકર્ણી વચ્ચે ત્રણ બીજાં રાજા આવે છે અને વિષ્ણુપુરાણમાંતો મત્સ્યપુરાણ પ્રમાણે બીજો શાંતકર્ણી આવે છે. વાયુ પુરાણ પ્રમાણે ગેતમીપુત્ર ૧૩ મો રાજા, ભાગવત પ્રમાણે ૧૪ મો, વિષ્ણુપુરાણ પ્રમાણે ૧૭ મો અને મત્સ્યપુરાણ પ્રમાણે ૨૨ મો રાજા

હતો. વિષ્ણુ, ભાગવત અને મત્સ્યપુરાણો પ્રમાણે આ રાજાની પછી પુલીમત્ અથવા પુરીમત્ અથવા પુલોમત્ ગાદીએ આવ્યો. ઉપરના લેખો અથવા સિક્કાઓમાં લખેલા પુલુમાયીનું તે ખોટું રૂપ હશે. વાયુપુરાણમાં તો આ નામ આવતું જ નથી. વિષ્ણુ અને મત્સ્ય પુરાણો પ્રમાણે આ રાજા પછી શ્રી શીવ આવ્યો, ભાગવત પ્રમાણે વેદશિરસ્ થયો અને વાયુ પુરાણમાં તો આ છેજ નહીં. વાયુ પુરાણ વિના સર્વ પુરાણોમાં શિવશ્રી પછી યજ્ઞેશ્વર શિવ સ્કંધની પછી યજ્ઞશ્રી આવે છે, અને વાયુપુરાણમાં તે ગોતમીપુત્ર પછી આવે છે.

આ રીતે માલુમ પડશે કે સિદ્ધા લેખોમાં તથા સિક્કાઓમાં આવેલાં નામો તથા અનુક્રમ પુરાણોમાંના આદ્રભૂત્ય વંશના લેખોમાંના સાત- રાજાઓ સાથે બરાબર મળતા આવે છે, અને વાંહનો તેજ પુરા- એ એટલા બધા મળતા આવે છે કે તે બંનેમાં છોમાંના આદ્ર- લખેલા રાજાઓ એકજ છે એમ અનુમાન થઈ શકે. મઠરીપુત્ર શકસેન એ નામ પુરાણોમાં આવતું ભૂતથો. નથી, અને આ રાજા તે વંશની એક શાખાનો

હશે એમ લાગે છે. ઉપરની યાદીમાં તેનું સ્થાન આપણે હવે પછી નક્કી કરીશું. સીમુક, જેનું નામ નાનાધાટના ચિવાલેખમાં આવે છે, અને જે ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે પુરાણમાંની યાદીમાંના ત્રીજા રાજ્યકર્તા રાજા શાતકર્ણના દરતા અગાઉ રાજ્ય ઉપર હતો, તેજ તે વંશનો સ્થાપનકર્તા શીસુક હોવો જોઈએ. કારણ કે દેવનાગરી લીપીમાં ‘ મ ’ અક્ષર એવો લખવામાં આવે છે કે ‘ સ ’ વંચાય. આથી કરીને ખરૂં નામ સીમુક તે અપભ્રંષ્ટ થઈને શીસુક, શીસુક અથવા શીશુક સમય જતાં થઈ ગયું, તેવીજ રીતે વાયુપુરાણમાંનું સિધુક અને વિષ્ણુપુરાણમાંનું સીપ્રક આ ચણ તેનાં વધારે અપભ્રંષ્ટ નામોજ છે. આ સર્વ એકજ છે એ વાત આથી સંભવિત લાગે છે કે જે પુરૂષે તે ગુફા ખનાવરાવી તથા પોતાનું

તથા નાના સુવરાજ્યોનાં પુતળાં કાતરાળ્યાં, તેણેજ પોતાના વંશને પ્રતિષ્ઠા આપવાને માટે પોતાના વંશનો સ્થાપનાર કે જે તેનાથી ફક્ત એકજ પેઢી ઉપર હતો તેનું પશુ વર્ણન તેમાં આપ્યું હોય તે વાત વધારે માની શકાય છે. આ પ્રમાણે પુરાણોમાંની આંધ્રભૂત્ય નતિ તેજ સિદ્ધાલેખો-
માંના શાતવાહન વંશ છે.

પ્રકરણ ૬.

આંધ્રભૂત્યો અથવા શાતવાહનોનો સમયનિર્ણય.

આ પછી બીજો પ્રશ્ન જે વિષે આપણે વિચાર કરવાનો છે તે આ રાજ્યોના સમય વિષે છે. નાસીકની શુકાના નહુપાનનો વંશ તે સિદ્ધાલેખો વિષેના મારા ભાષણમાં ગોતમીપુત્ર ઉજ્જયિની તથા કા- રાજ્ય ઉપર આવવાની તારીખ ઇ. સ. ૩૧૯ ડીયાવાડના સ્ત્રૂપો- ની મેં સ્વીકારી છે. પાટલીપુત્રમાં મૌર્યવંશની નો વંશ નહીં. સ્થાપના થઇ તેનું વર્ષ ઇ. સ. પૂ. ૩૧૫ ત્રી ગણી, તેની તથા ગોતમીપુત્રની વચ્ચે ૬૬૪ વર્ષ થઇ ગયાં તે ઉમેરતાં ઉપરની તારીખ આવે છે. કારણકે મૌર્યવંશનાં તથા તે પછીનાં વંશો દક્ષ્યા તેનાં વર્ષ તથા ગોતમીપુત્ર પૂર્વે જે આંધ્ર- ભૂત્યો થઈ ગયા તેનાં વર્ષો મત્સ્યપુરાણ પ્રમાણેનાં આપેલાં તે સર્વ ગણતાં ૬૬૪ વર્ષનો સરવાળો આવે છે. ખગરાટની નતિ જેનો ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ગોતમીપુત્રે નાશ કર્યો એમ નાસીકના એક સિદ્ધાલેખમાં લખવામાં આવ્યું છે તે વંશ તથા ક્ષત્ર્યો જેના સિક્કાઓ કાઠીયાવાડમાં

જડી આવે છે તે ક્ષત્રવૈનો વશ એકજ છે એમ હું ગણુ છું, કાગણું
 ઠહરાટ અથવા ખગારાટ પણ એક ક્ષત્રવ હોતો અને પૂર્વ લખનારાઓએ
 તેને તે વશને મથાળે મુક્યો છે તે સમયે જણાએના સિક્કાઓમા છેલ્લામા
 છેલ્લી તારીખ ૨૫૦ ની હતી, જે ગદ સવત્સરની છે અને તેનું ઈ સ
 નુ વર્ષ ૩૨૮ મું આવે છે ગોતમીપુત્રની ઈ સ ૩૧૮ ની તારીખની
 એટલુ બધુ નજીક આ આવે છે કે તે બને એક બીજાને આધાર રૂપ
 થાય છે, પરંતુ આ અનુમાનની સામે પણ ઘણી હરકતો છે, કે જે મને
 તે સમયે માલુમ પડી હતી — (૧) ક્ષત્રવ વશના શિનાલેખો અને
 સિક્કાઓમા અગાઉમા અગાઉ તે વશ ચટ્ટન મુધી જાય છે
 અને તેની અગાઉ જતો નથી, અને આ ચટ્ટન અને નહ-
 પાન વચ્ચે કાષ્ઠ પણ સમઘ હોતો એવું અઘાધિપત્યેત હ્યું નથી
 (૨) કાઠીયાનાડની માફક મહાગદ્ગ ઊપર પણ આ ક્ષત્રવ અથવા
 મેટ્રવ વશની સત્તા આશરે ૩૦૦ વર્ષ પર્યંત રહી હોય, તો તે દેશમા તે
 વશના ઘણા ખરા રાજાઓના શિનાલેખો અથવા સિક્કાઓ મળવા જોઈએ
 તે વાતની આપણે વિચારપૂર્વક આશા રાખીએ, પરંતુ અર્નાચીન સમ-
 થના થેડાજ ફક્ત સિક્કાઓ કરાહની પાસેના એક ગામમા નીકળ્યા
 છે પણ શિનાલેખ તો એક પણ નથી (૩) રૂદ્ર દામન પોતાના જુના-
 ગઠના એક શિનાલેખમા શાતકર્ણને ' દક્ષિણવશના મહારાજા ' ત
 રીપ્ લખે છે જો તે પોતે દક્ષિણના એક ભાગનો પણ રાજ્યકર્તા હોત
 તો તે આમ લખત નહી (૪) અને હાન જડી આવેતા કેટલાક મેટ્ર-
 વના સિક્કાઓમા આપેની તારીખો ૩૦૦ અને ૩૦૪ છે જે શક સ-
 વત્સર છે અને તેઓને મળતા ઈ સ ના વર્ષો ૩૭૮ અને ૩૮૨ આ-

૧ જર્નલ ઓ ઓ રો એ સોવા ૭ પૃ ૧૬

૨ હન્ડીઅન એન્ડી વા ૬ પૃ ૫૭ નોટ તથા જનરલ ઈર્નાગદામનો
 આ રીપોર્ટ વા ૧૦ પૃ ૧૨૭

વે છે; એટલે એમ નીકળે છે કે પુરાણોમા લખ્યા પ્રમાણે ગોતમીપુત્રના મરણની તારીખ જે ઇ. સ. ૩૪૦ ની હતી તેના પછી પશુધણા વર્ષે સુધી એટ્રપોલું રાજ્ય હતું. આ કારણથી એમ દેખાય છે કે ખગારાટ અથવા નહપાનનો વંશ જેનો ગોતમીપુત્રે અંત આણ્યો અને જેનું રાજ્ય તેના પૂર્વે આ દેશમાં હતું તે વંશ સેટ્રપનો દાર્ઠ શકે નહીં (૫) વળી, મારા પૂર્વના મત પ્રમાણે ગોતમીપુત્ર અને નહપાનના સમય વચ્ચેનો અંતર આશરે ૨૦૦ વર્ષનો છે. પરંતુ ઉચ્ચવદાતના અને ગોતમી પુત્રના લેખોના અક્ષરોના આકારો વચ્ચેનો તફાવત એટલો બધો નથી કે આટલો ભાગે વખત ગયો હોય એમ લાગે. મારે તે બંને રાજ્યો એક બીજાની પાસે થઈ ગયા હોય એણે ગણાવું જોઈએ.

ગ્રીક બુગોળકર્તા ટોલેમી ઉપરથી આપણને મालુમ પડે છે કે તેના સમયમા પશ્ચિમ તરફના કીનારાની અંદરના ટોલેમીમાંલખેલો દેશના બે ભાગ પાડવામા આવ્યા હતા. આમાંથી “શીરોપોલેમી- ઉત્તરના ભાગમા સીરોપોલેમીઓસનું રાજ્ય હતું
 “શીરોપોલેમી- અને તેની રાજ્યધાની પૈરાલુ હતી, અને દક્ષિણના
 પુલુમામાં અને ભાગ ઉપર એમીઓકુરોસનું રાજ્ય હતું” અને તે
 “એલીઓકુરોસ હીપોક્રેશમા રહેતો હતો. શિશાબેખમાના સીરીપુ-
 તેજ “વીલી લુમાથી અથવા પુલુમાથી જે પુરાણોમાના પુયોમત
 નામકુર ” અથવા પુનિમતને મળતો આવે છે તેજ આ સીરો
 પોલેમીઓસ હોવો જોઈએ પણ આ નામવાળા બે

રાજ્યઓ હતા, એક તો શિશાબેખમા વર્ણવેલો ગોતમીપુત્રનો પુત્ર અને બીજો આશ્રમૃત્ય વંશનો એક અગાઉનો રાજા આ છેલ્લો એટલે આશ્ર-
 મૃત્ય વંશનો પુલુમાથી રાજા બહુ કીર્તિવાન મધ્ય ગયો હોય એમ લાગતું નથી. આ ઉપરથી એ ઘણું સંભવિત છે કે ટોલેમીએ જેને વિશે લખેલું તે ઉપર પડેલા વર્ણવેલો પુલુમાથી હોવો જોઈએ. પણ દક્ષિણ

તરફના પ્રદેશોના સુબો બેલીઓકુરોસ લખ્યો છે તેથી આ પ્રશ્નો પછોખરો નિર્ણય થઈ નય છે. આપણે જોયું છે કે કોલ્હાપુરના સિકાઓ ઉપરના લેખમાં વીલીવાયકુર^૧ એ નામ પુલુમાયી તથા ગોતમીપુત્ર સાથે લખવામાં આવ્યું છે વીળીવાયકુર તે તથા બેલીઓકુરોસ એકજ છે; અને સાતવાહનવંશના બે રાજાઓ સાથે તથા ફક્ત કોલાપુરના સિકાઓ ઉપરજ તેનું નામ શા કારણથી આવે છે, અને ઉત્તર-ગોદાવરીના પ્રદેશમાંથી જડી આવતા સીકાઓ ઉપર તે કેમ નથી માલુમ પડતું તેનું કારણ મારા મત પ્રમાણે ઉપર દેખા મુજબ એ હોવું જોઈએ કે કોલ્હાપુરની આજુ બાજુના પ્રદેશમાં તે રાજાઓ તરફથી રાજ્ય કરનારો સુબો તે હશે. અને બેલીઓકુરોસના રાજ્યવાળો દક્ષિણ તરફનો પ્રદેશ જોતું વર્ણન મીક બૃગોળકર્તાએ કર્યું છે તેજ આ દેશ હોવો જોઈએ. તેટલામાટે ટોલેમીનો “ સીરોપોલેમીઓસ ” તેજ શિલાલેખના સિકાઓમાનો પુલુમાયી છે.

ટોલેમી ઇ. સ. ૧૬૩ માં ગુજરી ગયો અને તેણે પોતાનું પુસ્તક ઈ. સ. ૧૫૧ પછી લખ્યું તેમ કહેવાય છે. મારે આ ઇ. સ. ૧૩૦ ના છેલ્લા વર્ષ પૂર્વે થોડા સમય અગાઉથી પુલુમાયીગાદી વર્ષમાં આશરે ઉપર હોવો જોઈએ. આ તારીખને આપણે શિલાલેખ પુલુમાયીના ખોમાં આપેલી તારીખો સાથે બંધ બેસાડવા હવે ચલ રાજ્યનો આ કરીશું અને તે ઉપરથી પુલુમાયીનું ગાદી ઉપર આવેલ વર્ષ થયો. વવાનું વર્ષ પણ વધારે સહેમતાથી આપણે નિશ્ચિત કરી શકીશું. ઉચવદતનાં કેટલાંક ધર્મદાનો ૪૦, ૪૧ તથા ૪૨ ના વર્ષોમાં સ્થાપન થયાં હતાં અને નહાપાન સાથે સંબંધ ધરાવતી સર્વથી છેલ્લી તારીખ ૪૬ ના વર્ષની છે અને તેના મંત્રી અયમના જુનારના શિલાલેખમાંની છે. હું ધારૂં છું કે આ વર્ષોશક સંવત્સરનાં હોવાં જોઈએ. કારણકે આપણે જોયું છે કે ગોતમીપુત્રના સમય

પૂર્વે તે દેશમાં રાક તથા બીજી પરદેશી જાતિઓના હુમલા થતા હતા તથા સીધીપન લોકો અને રાક લોકો એકજ હતા; તેઓએ ત્રીક જુગોળ-કર્તાઓના લખવા પ્રમાણે સીધ તથા રજપુતરથાનમાં પણ રાજ્ય સ્થાપી હતું. રાકે એ નામથી જાણીતો યજ્ઞેલો સંવત્સર તથા અગાઉના સર્વ તામ્રલેખના દાનપત્રોમાં રાક રાજ્યોના સંવત્સર તરીકે વર્ણવેલો સંવત્સર, રાકે હુમલો કરનારાઓમાંથી સર્વથી જળવાન રાજા જેણે દેશમાં સર્વથી પ્રથમ જીવ્યું તે પગ કપો તેણેજ સ્થાપ્યો હોવો જોઈએ, અને

૧ મો. જોદકળર્મ એમ ધારે છે કે આ સંવત્સરનો સ્થાપનાર કનિષ્ક હતો. પણ આ તેનો મત ટકી રાકે તેવો નથી. કેમકે (૧) માત્ર ત્રણ રાજ્યોના વંશ થીજ એક સંવત્સર હોયશો યદ્ય રાકે નહીં ગુપ્તનો વંશ જેમાં માદાનુરાજનો થયો હતા તેની સસા ૧૫૦ થી વધારે વર્ષ પર્વત રહી હતી. પરંતુ તેઓના સંવત્સરનો શેઠા જ તાતકામાં સ્વાભાવિક અત આભ્યો. (૨) કનિષ્કના શિલા-લેખોમાંના અક્ષરો અને મુખ્યત્વે કરીને તેના પેહેલાં આવતા વ્યંજનની સાથે જોડાક્ષર રીતે આવતો જ અક્ષર પ્રથમના સ્વરકમાં જે માદુમ પડે છે તેના કરતાં પળીના સમયના છે. (૩) કનિષ્કનું રાજ્ય ગુજરાત તથા મહારાષ્ટ્રમાં હતું એમ માનવાનું કાંઈપણ કારણ નથી પણ રાક સંવત્સર ધણાજ પૂર્વે સમયથી મુખ્યત્વે કરીને મહારાષ્ટ્રમાં પ્રચલીત થવાને આરંભ થયો હતો. (૪) ગુપ્ત રાજ્યો જેઓના સોનાના સિક્કાઓ ઇન્ડોસીધીપન વંશના સિક્કાના તીવ્ર અનુકરણથી કરવામાં આવ્યા ■ તે ગુપ્ત વંશનું છે. સ. ૩૧૯ માં રાજ્ય થયું. અને 'કનિષ્ક, હુંક અને વાસુદેવ એ ત્રણ રાજ્યોમાંથી જે પહેલાંનું રાજ્ય છે. સ. ૭૮ માં રાક થયું એમ આપણે ગણીએ તો, તે વંશનું રાજ્ય ૧૦૦ વર્ષ ચાલ્યું એમ ગણતાં તેમાંના છેઠા રાજનું રાજ્ય છે. સ. ૧૭૮ માં પુર થયું હશે. વાસુદેવની છેઠામાં છેઠી વારીજ ૮૬ છે. જે આમ હોય તો ઇસ-સીધીપન રાજ્યોના છેઠા રાજ અને ગુપ્ત વંશના પેહેલા રાજ વચ્ચે ૧૪૦ વર્ષનું અંતર થયું હોવું જોઈએ. પરંતુ સિક્કાઓ ધણા જ મળતા આવે છે તે કપરથી એમ અનુમાન કરવું જરૂરનું છે કે તે અંતર તેથી ધણું થોડું હોવું જોઈએ. એન્ડ્રીન્નીએ કહ્યું છે કે ગુપ્ત સંવત્સરના આરંભની વારીજ ૨૪૧ રાક

નહપાન અને ચણન તથા તેનો પિતા તે પશ્ચિમ હિંદુસ્થાન અને માળ-
વામાં રાજ્ય કરવાને તેણે નીમેલા સેટ્રપો હોવા જોઈએ. આ ધારણા ઉપરથી
નહપાનની સર્વથી અર્વાચીન તારીખ ઇ. સ. ૧૨૪ સાથે મળતી આ-
વવી જોઈએ. મારે તે વર્ષ પછીજ આ દેશનો કબ્જો ગોતમીપુત્ર અથવા
પુલુમાયીએ મેળવ્યો હતો. પુલુમાયીની સર્વથી પ્રથમ તારીખ જે તેના
શિક્ષાલેખોમાં માલુમ પડે છે તે તેના રાજ્યનું બીજુ વર્ષ છે, અને તે
સમયે નહપાન અથવા તેના પછીનો રાજા ગાદી ઉપર હોય તો તે શિક્ષા-
લેખ ઉપર તે તારીખ હોય નહીં, મારે એ સ્પષ્ટ છે કે તે રાજાઓના
પરાજય પછીજ પુલુમાયીએ રાજ્ય કરવું શરૂ કર્યું. વળી ટાલેમીના પુસ્તક
ઉપરથી આપણને માલુમ પડે છે કે જે સમયે તેણે પોતાનું પુસ્તક લખ્યું
તે સમયે ઓઝેનમાં ટીઆરટીનીસ રાજ્ય કરતો હતો, મારે આ રાજા પુલુ-
માયીના જ વખતમાં થયો હશે. હું ધાર છું કે આ ટીઆરટીનીસ તેજ
ચણન એ વાત નહીં ચઇ છે. પરંતુ ઉપર લખેલા જુનાગઢના શિક્ષાલેખ

અંતે ઇ. સ. ૩૧૬ હતી તે વાત કદાચ પ્રાચીનવેત્તાઓએ નાકાસુલ કરી
આ બાબત મારે તથા સંદેશની તારીખો મારે પરિશિષ્ટ અ જોડું.

(૨) પ્રો. ઓઝનબર્ગ એમ ધારે છે કે ચણન એ ગોતમીપુત્ર નીમેલા
એક સેટ્રપ હતો, પણ આ ધારણા યોગ્ય શકે એવી નથી, કારણકે ગોતમીપુત્ર
જેવો રાજા જેની ધારણા પરદેશીઓને નસાડવા તથા નાશ કરવાની હતી, તે ચણન
જે તેના નામ ઉપરથી પરદેશી દેખાય છે તેને સુખા વરીકે નીમે નહિ, તેમ તેને
પરદેશનો હોદ્દો પણ વાપરવા કે નહીં કારણકે તે રાજા અથવા તેના પુત્રનો
સુખો બેનીયોકુરોસ હતો તે પણ તે હોદ્દો લખતો નથી ચણનના પૌત્ર
રૂદ્રદામને જુનાગઢના શિવાયેખમાં લખ્યા પ્રમાણે, સુવિરાખ નામના એક
પદ્ધવને સુરાષ્ટ્ર તથા આનર્વ દેશો ઉપર રાજ્યચલાવવા સુખો નીમ્યો હતો. આ
સુવિરાખ કુલેપનો પુત્ર હતો મારે આ હકીકત ઉપરથી જે હકીકત બીજી
સ્થાનેથી આપણને મળી છે, તેજ હકીકત ખરી છે એમ નિશ્ચય થાય છે, અને
તે એક આ વશ પરદેશી સુવમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા રાજાઓનો હતો અને
તેમણે હીંદુ રીવાજ તથા નામો ધારણ કર્યાં હતાં અને દેશમાં વસ્યા હતા.

સુજન ચણનનો પૌત્ર રૂદ્રદામન ૭૨ મા વર્ષમાં રાજકર્તા રાજા હતો. જે વર્ષ રાક સંવત્સરનું ગણતારાં છે. સ. ૧૫૦ આવે છે. માટે ઈ. સ. ૧૫૦ માં ચણન તથા પુલુભાષી એકજ સમયના હોવા જોઈએ નહીં. માટે ટાલે-મીંએ, આપેલો વૃત્તાંત તેથી વધારે અશકિના સમયનો હોવો જોઈએ, એટલે કે ઈ. સ. ૧૩૨ ને લગતો હોવો જોઈએ, કારણ કે ત્યારે ચણન ગાદી ઉપર હતો તે બાબતની તેની હકીકતના સમયની વચ્ચે અને તેના પછી તેનો પુત્ર જયદામન ગાદીએ આવી ગયા પછી ઈ. સ. ૧૫૦ માં તેનો પૌત્ર ગાદીએ હતો તે સમય વચ્ચે આશરે ૧૮ અથવા ૨૦ વર્ષનો અંતર થઈ ગયો હોવો જોઈએ. વળી જુનાગઢના શિક્ષાલેખમાં લખ્યા મુજબ, જે દેશો રૂદ્રદામને જીતીને તે ઉપર રાજ્ય ચલાવ્યું તે દેશોના ધણાખરા દેશો, નાસીકના મોટા શિક્ષાલેખ પ્રમાણે પુલુભાષીના ૧૯ મા વર્ષમાં જાતમીપુત્રના કબજામાં હતા. તે શિક્ષાલેખમાં લખેલી ૭૨ મા વર્ષની તારીખ તે લેખને શીલા ઉપર કોતરેલી તેની નથી, પણ તેની અંદર લખેલા સરોવરની એક બાજુએ આવેલી પાળ વાવાઝોડા અને ધણા વર્ષાદધી તણાઈ વૃદ્ધી ગઈ તે બાબતને લગતી છે. માટે રૂદ્રદામને આ પ્રદેશો ૭૨ મા વર્ષ પૂર્વે જીતા કે ૭૨ મા વર્ષ પછી અને લેખ કોતરાયા પૂર્વે, તે વાત સંક્રાંતિ છે. ૭૨ મા વર્ષ પૂર્વે એ જીતા એમ ધારીએ તો પુલુભાષીનું ૧૯ મું વર્ષ ઈ. સ. ૧૫૦ પૂર્વે ના ઝો-છામાં ઝોછા ખીલ યા ત્રીજા વર્ષને મળતું આવતું જોઈએ, એટલે કે પુલુભાષીએ મોડામાં મોકુ ઈ. સ. ૧૩૦ ના વર્ષમાં રાજ્ય કરવા માંડ્યું હોતું જોઈએ. આથી વધારે પછીના સમયમાં તે ગાદી ઉપર આવ્યો તેમ થઈ શકે નહીં, કારણકે ચણન જે પુલુભાષીનો સમકક્ષીન હતો તેની અને તેનો પૌત્ર રૂદ્રદામન જે ઈ. સ. ૧૫૦ માં રાજ્ય કરતો હતો તેની વચ્ચેનું સમયાંતર ધણું જ ટુંકું થઈ ન્યૂ, માટે નહપાન અથવા તેના પછી ગાદી ઉપર આવેલા રાજાનો પરાજય જાતમીપુત્રે અથવા પુલુભાષીએ તેની ગો-

કામાં મોડી નોંધાએલી તારીખ એટલે. ઇ. સ. ૧૨૪ પછી વધારેમાં વધારે આશરે પાંચ કે છ વર્ષ પછી કરેલો હોવો જોઈએ.

આ સર્વ રાજ્યઓના સબધનો ઈતિહાસ નીચે પ્રમાણે હોય એમ લાગે છે. નહપાન એ મહારાષ્ટ્ર ઉપર રાજ્ય કરનારો નહપાન, અટ્ટન સેટ્ટપ હતો. તેની રાજ્યધાનીનું શહેર જુનાર હતું તથા રૂદ્રદામન કારણકે તે નગરના સિદ્ધાલેખો ઉપરથી દેખાય છે કે સાથેગોતમીપુત્ર તે સમયે તે નગર ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં હતું તથા તેના અને પુલુમા- પ્રધાને કરેલા દાનની નોંધ પણ ત્યાં છે. તે શક ૪૬ થીનો સંબંધ. એટલે ઇ. સ. ૧૨૪ પછી તુરતજ મરી ગયો હશે.

ગોતમીપુત્ર અને પુલુમાથી પોતાના કુટુંબમાંથી ગએલા પ્રદેશ પાછા મેળવવા માટે અગ્નિકોણની દિશામાંથી આવ્યા, તેમણે નહપાનની પેછી ગાદીએ આવેલા રાજાને હરાવ્યો, (૧છી તેનું નામ ગમે તે હોય), તેના સર્વ વારસોને મારી નાંખ્યા અને તે દેશની આ બાજુએ પોતાની સત્તા પુનઃ સ્થાપી. નાસીકના સિદ્ધાલેખમાં એમ લખવામાં આવ્યું છે કે ખજારાટની જાતિને ગોતમીપુત્રે નિર્મૂલ કરી નાંખી અને પોતાના કુટુંબની કીર્તિ પુનઃ મેળવી, એનોજ અર્થ ઉપર કહ્યું તેજ. ઉત્તરિનીમાં રાજ્ય કરનાર સેટ્ટપોના અન્ય વંશને ચટ્ટને સ્થાપે અથવા તે વંશનો તે હતો. જુનાગઢના સિદ્ધાલેખમાં લખ્યા પ્રમાણે સર્વ વર્ણના લોકો રૂદ્રદામન પાસે ગયા અને પોતાના રક્ષણ સાર તેને પોતાના મહારાજ તરીકે પસંદ કર્યો. અને તેના વિષે એમ લખ્યું છે કે જોએલુ^૧

૧. સર્વ વર્ણર મિમમ્મ રક્ષાર્થ પાલિતે વૃત્તેન એ શબ્દો લખેલા છે. ઇન્ડિયન એટીકવરીઝ વા ૮ પૃ. ૨૬૦ લી. ૬.

૨ ઇન્ડી. એન્ડી. નાવલ ૭ માં જકિત લગવાનવાલે આપેલાં ઉત્તારામાં "અદ્દ રાજ પ્રતિષ્ઠાપકેન" એવો પાઠ છે. પણ નીચેની કુટુંબમાં ડો. ખ્યુલર એમ કહે છે કે આમાં "રજ" ને બદલે "રાજ" હોવું જોઈએ. એ લેખની

રાજ્ય તેને પુનઃ સ્થાપ્યું, મહાન ક્ષત્રપતું ૫૬ પોતેજ ધારણ કર્યું, અક-
રાવન્તી, અનુપ, સુરાષ્ટ્ર, અપરાન્ત વીગેરે કેટલાક દેશો જે ગોતમીપુત્રના
હતા તે અને કેટલાક વધારે તેણે જીતી લીધા, અને દક્ષિણપથના મહા-
રાજા સાતકર્ણને બેવાર તાબે કર્યો; ૫૨૬ દુરના અબંધને લીધે તેનો
નાશ કર્યો નહીં. આ બધાનો અર્થ એવો દેખાય છે કે:—ગોતમીપુત્ર

ડો. સાહેબની પ્રતમાં ‘‘દ્વ્ય’’ સ્પષ્ટ છે; ન જો. શે. એ. સો. નું વા.
૭ પૂ. ૧૧૮. ડો. સાહેબ તથા પાંડિત ભગવાનલાલજી આનો તરજુમો એમ કરે
છે કે—પ્રથમ યજ્ઞેશ્વર રાજ્યોને પુનઃ રાજ ઉપર સ્થાપીને ધણી પરાક્રમોની કીર્તી
મેળવી (જ. જો. શે. નો. એ. સો. વા. ૭ પૂ. ૨૦) તથા બીજા યજ્ઞેશ્વર રાજ્યોને
જેણે ગાદી પાછી આપી તે. ” (ઇ. સે. વા. ૭. પૂ. ૨૧૦ એ) જે ‘રાજ’ એ
પાઠ હોય તે આ અર્થ ખરો છે, પણ ‘રાજ્ય’ હોય તે અર્થ ધણી બંધ બેસા-
ડયા જેવો છે. જે બંધેલું રાજ્ય રૂદ્રદામને પુનઃ સ્થાપ્યું તે પોતાના સીવાય
ખીલતું હવું તેહ બતાવવા અને કાંઈ નથી, આટલે તેણે પોતાનુંજ ગએલું રાજ્ય
પુનઃ સ્થાપ્યું એવો અર્થ કરવો જો વધારે સ્વાભાવિક છે.

૧. ‘‘ સંવંશાવદૂરણ ’’ આનો પાઠ છે. આમાં ‘‘ ત ’’ ઉમેરી શકાય
એમ છે, અને પાઠ ‘‘ સંવંશાવદૂરણ ’’ થાય છે, પણ ‘‘ ભવદૂર ’’ નો અર્થજ
ખીલકુલ ન થતો હોય, તે સિવાય, તેને બદલે ‘‘ શવિદૂર ’’ છે એમ લેવું
અને તેનો અર્થ તે લેખના બાપાંતર કર્તાઓના કર્યા પ્રમાણે તદ્દન ઉલટો
કરવો અને ઓવા શંકા બરેશા બાપાંતર ઉપર પ્રો. એકડન બર્ગે કર્યું છે
તેમ ઇતિહાસનું અનુમાન સ્થાપવું એમ કરવા આપણને કાંઈ સત્તા
નથી. આ કીટીમાં આવે છે તેમ ‘‘ ગિજિવ ’’ (એટલે છતીને) ને બદલે
‘‘ અંજિવ ’’ ની માફક ‘‘ જિ ’’ ને સ્થાને ‘‘ જવ ’’ ઉપસર્ગ આ લેખમાં લખ-
નારાએ વાપર્યો હોય એમ દેખાય છે. એટલે ભવદૂર એટલે વિદૂર એટલે
‘‘ દૂર ’’ આ રીતે અર્થ પણ સારો થાય છે. કારણકે સાતકર્ણના રાજ્યના
દેશો પોતાનાથી દૂર હતા તેથી તે રાજ દેશો કે તેનો નાશ થયો એ ખો-
બતની દરમિયર તેણે રાખી નહોતી.

શાતકર્ણાએ નહપાન અથવા તેની પછી માદીએ આવનાર રાજાને નારા
કર્તા પછી ઉલ્લસિનીમા રાજ્યકરતા અન્ય પરદેશીઓના વંશ તરફ
પોતાની સેના મોકલી. અથવા ઉલ્લસિનીના ક્ષત્રપ રાજ ચઢતે, અથવા
તેના પુત્ર જયદામને, ગોમતીપુત્ર અથવા પુલુમાથી જોણે રાજકર્તાઓના
પોતાના સંબંધના વંશને અંત આણ્યો હતો તેમની વધતી જતી સત્તા
જોઈને, તે અટકાવવાની ઇચ્છાથી, હેમના ઉપર હુમલો કર્યો હશે. ઉલ્લ-
સિનીના એક રાજાએ પૈંજણના શાલિવાહન ઉપર ચઢાઈ કરી અને તેમાં
તે હાર્યો આવી જન વાર્તાઓ ચાલે છે તેનું મૂળ ઉપર બતાવેલી વાત
હોવી જોઈએ. સાત વાહનનો ઉચ્ચાર અન્ય રીતિએ કરીયે તો સાલિ-
વાહન થાય. અને પુલુમાથી અથવા ગોતમીપુત્ર શાલિવાહન વંશનો એક
રાજા હતો. ઉલ્લસિનીનો રાજકર્તા હાર્યો અને વિજયી ગોતમીપુત્ર તેના
પોતાના રાજ્ય સુધી તેની પાછળ પડ્યો, જ્યાં જઈ ગોતમીપુત્રે અવન્તી,
અનુપ, અને સુરાષ્ટ્ર તાબે કર્યા અને જયદામનને માદી ઉપરથી
ઉઠાડી મુક્યો. થોડાક સમય સુધી ચક્રવર્તી પ્રદેશો ઉપર તેણે સત્તા
રાખી, પરંતુ પછીથી રૂદ્રદામને પોતાના અનુયાયીઓ એકઠા કર્યા, તે
એજ કે જેમના વિષે લેખમાં એમ લખવામાં આવ્યું છે કે તેમણે તેને
પોતાનો અધિરાજ પસંદ કર્યો, અને ગોતમીપુત્ર શાતકર્ણાને નસાડી મુક્યો.
પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવીને તથા પોતે મહા ક્ષત્રપ તરીકે રાજ્યપદ ધા-
રણ કરીને પછી તે જીતો કરવા નીકળ્યો, અને ગોતમીપુત્ર પાસેથી તેના
રાજ્યના કેટલાક પ્રદેશો લીધા. આ રીતે દક્ષિણપથના મહારાજા જેને
તેણે જીત્યો તે ગોતમીપુત્ર શાતકર્ણા હતો. પરંતુ તે રાજાના રાજ્યના
પ્રદેશોની મધ્યે તેની પાછળ જવાને તે શક્તિમાન થયો નહી તેનું કારણ
લેખમાં લખ્યા પ્રમાણે તે દૂર હતા તેથી, અથવા પોતે તેટલો બળવાન
નહી તેથી. પુલુમાથીના રાજ્યના ૧૯ મા વર્ષ પછી એટલે ઇ. સ. ૧૪૯

પછી રૂદામનની ચઢતી અને જીતો થઈ. ત્રીક પુસ્તકકારોમાંથી મેળવેલો જીજ્ઞ વૃત્તાંત તથા સિદ્ધાલેખો, સિદ્ધાંતો અને જનવાર્તાઓમાંથી એકઠો કરેલો વૃત્તાંત, તેમજ તારીખો અરસપરસ બંધબેસતી કરી શકાય એ આજ રીતે કરી શકાય છે.

પરંતુ જોતખીપુત્રની આ રીતે મેળવેલી તારીખ મત્સ્યપુરાણ ઉપરથી

નીકળતી તારીખની સાથે મળતી આવતી નથી.

પુરાણોમાં આપેલા માટે આપણે હવે પ્રયત્ન કરવાનો છે તે એ છે, કે વૃત્તાંતો ઉપરથી ન- ઉપર નિશ્ચિત કરેલા અનુમાન સાથે કોઈ પણ ક્ષી થતી આંધ્રભૂત્ય- પુરાણો મળતાં આવતાં નથી કે કેમ તે નક્કી કરવું, ની તારીખો. અને જો કોઈપણ પુરાણ તેને મળતું આવે તો તે

પુરાણ તથા મત્સ્ય અને ખીલ પુરાણો વચ્ચે જે ફેર

પડે છે તેવું કારણ શોધી કાઢવું. મેં ઉપર પૂર્વે જતાલ્યું છે તેમ પુરાણોમાં આંધ્રભૂત્ય વંશના સંબંધમાં મળતાપણું થયું થોડું છે. આપણા પુરાણના સાહિત્યનું મૂળ આ પ્રભાવે છે. યજ્ઞની સભામાં એકલા યજ્ઞેશ્વર અધિષ્ઠાને કોઈ દંતકથાકારે અમુક બાબતનું વૃત્તાંત પદ્યમાં આપેલું હતી. તે વંશપરંપરા મુખદ્વારા ચાલી આવેલું, અને થોડા સમય પછી આ વૃત્તાંત લખવામાં આવેલું. પછીનાં સમયનાં પુરાણો જે અમુક એક દેવ-તાનેજ ઉચ્ચ પદ આપવા માટે તથા અમુક મતો પ્રચલિત કરવા માટેજ રચવામાં આવ્યાં હતાં, તે પુરાણોમાંનાં વૃત્તાંતો પ્રાચીન સમયમાં લખા-એલાં પુરાણોમાંથી લીધેલાં અને દંતકથા ઉપરથી નહીં. આ વર્ગના પુસ્તકો જેનો હાથ આ હેતુથી હું મુકાબલો કરું છું તેમાં સર્વથી પ્રાચીન વાકુપુરાણ દેખાય છે અને તે પછી મત્સ્યપુરાણ. વિષ્ણુપુરાણ તેથી પછી ના સમયનું અને ભાગવત પુરાણ તો સર્વથી છેલ્લા સમયનું છે. પ્રાચીન પુરાણોના પાઠ ધીમે ધીમે અપભ્રંષ થતા ગયા અને તેથી ત્યાર પછીના સમયનાં પુરાણોના કર્તાઓએ તે જૂઠ્ઠામરેલા ખરોચી, દેવગાદ નહ

અસલ વૃત્તાંતથી તદ્દન જૂદી પડતી હકીકત લખવાની ભૂલો કેટલાક દૃષ્ટા
 તોમાં કરી. હવે ઉપર કહેલા ચાર પુરાણોમાં ઉપર કહેલી ધણીખરી
 હકીકત તે વંશો બાબતમાં સામાન્ય રીતે આપે છે. એટલે કે દરેક વંશમાં
 થયેલા રાજાઓની સંખ્યા તથા તે કેટલા વર્ષ ટક્યો તેના વર્ષ આપે છે,
 તથા તે રાજાઓનાં વધારે વિગતવાર નામો પણ આપે છે, અને વાયુ
 તથા મત્સ્ય પુરાણો તો દરેક રાજાએ કેટલાં વર્ષો રાજ્ય કર્યું તે પણ
 આપે છે. સામાન્ય હકીકત તથા વિગતવાર હકીકત એ બંને વચ્ચે ધણી
 વાર ફેર પડે છે. મહાન અલેક્ઝાન્ડરના પછી ગાદીએ આવનાર રાજા-
 ઓની સાથે ચંદ્રગુપ્તે જે સંબંધો રાખ્યા હતા તે ઉપરથી 'ઉપનિષદી
 કાટિલી ચંદ્રગુપ્તની તારીખ જે પ્રો. મેક્ઝન્યુલરના કહેવા પ્રમાણે 'હિંદુ-
 ન્તાનના ઇતિહાસનું આધારભિદુ છે તે ચંદ્રગુપ્તે સ્થાપેલો મૌર્ય વંશ
 સર્વ પુરાણો પ્રમાણે ૧૩૬ વર્ષ ચાલ્યો. વાયુપુરાણમાં આખા પ્રમાણે
 આ વંશમાં રાજ્યકર્તા રાજાઓ નવ થઈ ગયા અને બાકીના પુરાણો
 પ્રમાણે દશ. પરંતુ માત્ર વિષ્ણુ પુરાણમાં ગણાયેલાં નામો દશ છે, અને
 વાયુ પુરાણ તથા ભાગવત પુરાણમાં નવ અને મત્સ્ય પુરાણમાં માત્ર
 ચારજ નામો છે. વાયુપુરાણમાં દરેક રાજાનાં વર્ષોનો સરવાળો કરતાં
 કુલ ૧૩૩ વર્ષ થાય છે, માટે ચાર વર્ષનું એક નાનું રાજ્ય તે પુરાણના
 પાઠમાંથી રહી ગયું હશે એ સંભવિત છે. આ રીતે દસ રાજાઓ તથા
 ૧૩૭ વર્ષ વિધેની સામાન્ય હકીકત ખરી છે એમ દેખાય છે, અને
 મત્સ્યપુરાણનો પાઠ આ બાબતમાં ધણો દુષિત થયેલો છે તે સ્પષ્ટ છે
 એમ લાગે છે. આ રીતે ડૉ. કર્નની સાથે એકમત થઈ મૌર્ય વંશની
 સ્થાપનાનું વર્ષ ઇ. સ. પૂ. ૧૨૨ નું લઈએ, તો તેનો
 સંગ વંશના અંત તથા તે પછીના સંગવંશનો આરંભ ઇ. સ.
 રાજાઓનો કાલ. પૂ. ૧૮૫ માં વર્ષમાં થયેલો હોવો જોઈએ. સર્વ પુરા-
 ણોમાં સામાન્ય રીતે સંગવંશમાં દશ રાજાઓ થઈ

ગયા અને તેઓએ ૧૧૨ વર્ષ પર્વત રાજ્ય કર્યું, જે કે ભાગવત પુરાણમાં આમ સ્પષ્ટ લખ્યું નથી, પણ સો વર્ષથી વધારે રાજ્ય કર્યું એમ લખેલું છે. રાજ્યોની ગણનામાં મત્સ્યપુરાણમાં જે અને ભાગવતમાં એક રાજ્ય સુક્રી દીધો છે, અને વાસુપુરાણમાં લખ્યા પ્રમાણે તે સર્વ રાજ્યોનાં વર્ષનો સરવાળો ૧૧૨ વર્ષથી વધારે થાય છે. મારે આમાં કહીકે ભૂલ છે એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. પરંતુ તે સામાન્ય હકીકતનેજ પરંપરાથી ચાલી આવેલી ખરી તરીકે માનીએ, તો તે વંશ ઈ. સ. પૂ. ૭૩ માં નાથ શામ્લો. તે પછી આવતો વંશ કણ્વ અથવા કાણ્વવંશનો છે. કણ્વ વંશના છે. આ વંશમાં ચાર રાજા હતા અને તેઓએ ૪૫ વર્ષ રાજ્યો. રાજ્ય કર્યું, જે કે ભાગવતમાં તો ભૂલ જે હવે પછી કહેવામાં આવશે, તેને લીધે ૩૪૫ વર્ષ લખાએલાં છે.

આની પછી આંધ્રભૂત્ય વંશ આવ્યો. પરંતુ આ બાબતમાં વાસુ તથા મત્સ્યપુરાણોમાં એક હકીકત લખેલી છે જેના જેવી હકીકત બીજા વંશના ઇતિહાસમાં જોવામાં આવતી નથી. આંધ્રભૂત્ય વંશનો સ્થાપનાર વાસુપુરાણ પ્રમાણે સીમુક અને મત્સ્ય પુરાણ પ્રમાણે સીમુકના વિષે એમ કહેવામાં આવ્યું છે, કે તેણે કણ્વ વંશનું ઉન્મૂલન કર્યું એટલુંજ નહીં પણ સંગ^૧ વંશની જે શેષ સત્તા રહી હતી તે પણ નાશ કરી. અને કણ્વ લોકોને ખાસ કરી તે સંગભૂત્યો અથવા સંગના નોકરો તરીકે કહેવામાં આવ્યા છે. મારે એમ સંભવિત દેખાય છે કે સંગ વંશના રાજા ત્યારે નબળા

૧ કાળ્યાયનસ્ત (નંત) તો મૃત્યઃ સુદર્માણં પ્રસહ્યતમ્ ॥ શુક્રાનાં ચૈવ યન્છેયં ક્ષપયિત્વા ચલં તદા ॥ સિંધુકો હ્યન્ધજાતીયઃ પ્રાપ્સ્યતીમાં ચસુંઘરામ્ ॥ વાસુ પુરાણ—“ આંધ્ર ભતિના એક નોકરે કણ્વ વંશના સુરાઈનને મળથી નષ્ટ કરીને, તથા સંગ વંશની જે સત્તા અવશેષ રહી હતી તેને પણ નષ્ટ કરી, પૃથ્વીનો દબાવે મેળવશે. ” મત્સ્યપુરાણમાંની હકીકત પણ આવીજ છે.

પડ્યા, સારે કણ્વ વંશે સર્વ સત્તા લઈ લીધી અને અર્વાચીન સમયમાં પેશ્વાની પેઠે રાજ્ય ચલાવ્યું, એટલે પોતાના ધણીની સત્તા સમૂલ ઉઝેદ કરી નહીં પરંતુ નામના રાજાઓની સ્થિતિમાં તેમને મુક્યા; અને પેશ્વા ઓની પેઠે તેઓ પણ બ્રાહ્મણ હતા અને ક્ષત્રિયો નહોતા તે ઉપરથી આ અનુમાનને ટેકો મળે છે. આ રીતે આ વંશોનું રાજ્ય એક વખતે ચાલતું, માટે દંતકથા પ્રમાણેનાં સંગ વંશનાં રાજ્યનાં ૧૨ વર્ષમાં કણ્વ વંશના ૪૫ વર્ષ આવી ગયાં. માટે સંગ વંશના રાજાઓનું ઉન્મૂલન કર્યું અને આંધ્રભૂત્યનો વંશ ઈ.સ. પૂ. ૭૩ માં સત્તામાં આવ્યો.

આંધ્રભૂત્ય વંશના સામાન્ય રીતે આ વંશના રાજાઓની સંખ્યા વાયુ રાજાઓનો કાલ. વિષ્ણુ અને ભાગવત પુરાણોમાં ૩૦ ની અને મત્સ્ય

પુરાણમાં ૨૬ની આપી છે; અને વાયુપુરાણમાં આ સર્વ રાજાઓનાં વર્ષ ૪૧૧, વિષ્ણુ અને ભાગવત પુરાણમાં ૪૫૬ વર્ષ, અને મત્સ્ય પુરાણમાં ૪૬૦ વર્ષ આપવામાં આવ્યાં છે; આ બધા વચ્ચેનો આ તફાવત મોટો નથી માટે ૩૦ રાજાઓ તથા ૪૫૬ વર્ષની દંતકથા ખરી છે એમ સ્વીકારી શકાય. પરંતુ આ સામાન્ય હકીકત તથા વિશેષ વીગતવાર હકીકત જે પાછળ આવે છે તે વચ્ચેનો ફરક, તથા પાછળની વીગતવાર હકીકતની બાબતમાં ધણાખરા પુરાણોમાં ૫૩નો તફાવત બહુ મોટો છે. તે આ નીચે આપેલા કોષ્ટક ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે:—

વાયુપુરાણ		મત્સ્યપુરાણ		શિવપુરાણ	ભાગવતપુરાણ
નામ	કેટલાં વર્ષ રા- ત્ર્ય કર્યું	નામ	કેટલાં વર્ષ રા- ત્ર્ય કર્યું	નામ	નામ
સિંધુક	૨૩	સીસુક	૨૩	શિમ્બક	નામ નથી પણ વૃણલ અથવા શદ્ર છે એમ વર્ણવ્યું છે.
કૃષ્ણ	૧૦	કૃષ્ણ મહાકર્ણી પૂર્ણાસ મ રકે ધરતીની	૧૮ ૧૦૬૧૮ ૧૮ ૧૮	કૃષ્ણ શ્રી શાતકર્ણી પૂર્ણાસંગ	કૃષ્ણ શાંતકર્ણ પૌર્ણમાસ
શાતકર્ણી	૫૬	શાતકર્ણી લખોદર	૫૬ ૧૮	શાતકર્ણી લખોદર	લખોદર
અપિલવ	૧૨	અપીટક મેધસ્વાતી સ્વાતી મુંદસ્વાતી મૃગેન્દ્રસ્વાતી કર્ણ કુંતલસ્વાતી સ્વાદિકર્ણ પુલોમાવી	૧૨ ૧૮ ૭ ૩ ૮ ૧ ૩૬	ધવીલક મેધસ્વાતી	હીવીલક મેધસ્વાતી
પતિમાવી	૨૪	ગૌરિકૃષ્ણ અથ- વા ગૌરિકૃષ્ણ	૨૫	પતુમલ	અતમાન
નેમિકૃષ્ણ	૨૫	ગૌરિકૃષ્ણ અથ- વા ગૌરિકૃષ્ણ	૨૫	અરિષ્ટકર્મ	અનિષ્ટકર્મ ૧
હાલ	૧	હાલ	૫	હાલ	હાલ
સપ્તક અથવા મંડલક	૫	મંડુલક	૫	પદ્મક	તલક

વાયુપુરાણ		મત્સ્યપુરાણ		વિષ્ણુપુરાણ	ભાગવતપુરાણ
નામ	કેટલા વર્ષ રા- જ્ય કર્યું	નામ	કેટલા વર્ષ રા- જ્ય કર્યું	નામ	નામ
પુરીકશણ	૨૧	પુરીંદ્રસેન	૫	પ્રવિશ્વસેન	પુરીશભીરૂ
શાતકર્ણી	૧	સુંદરસ્વાતીકર્ણ	૧	સુંદર	સુનંદન
ચક્રોર શાતકર્ણી	૦૧	ચક્રોર સ્વાતીકર્ણ	૦૧	ચક્રોર	ચક્રોર
શિવસ્વાતી	૨૮	શિવસ્વાતી	૨૮	શિવસ્વાતી	શિવસ્વાતી
ગૌતમીપુત્ર	૨૧	ગૌતમીપુત્ર	૨૧	ગૌતમીપુત્ર	ગૌતમીપુત્ર
		પુલોમત	૨૮	પુલોમત	પુરીમાન (મન)
		શિવશ્રી	૭	શિવશ્રી	મેદશિરસ
		શિવસ્કંદ	૭	શિવસ્કંદ	શિવસ્કંદ
યમ શ્રી શાત- કર્ણી	૨૯	યમ શ્રી શાત- કર્ણી	૨૯, ૯ અથવા ૨૦	યમશ્રી	યમ શ્રી
વિજય	૬	વિજય	૬	વિજય	વિજય
દંડ શ્રી શાત- કર્ણી	૩	ચંડ શ્રી શાત- કર્ણી	૧૦	ચંડશ્રી	ચંદ્રવિજ
પુલોમાવી	૭	પુલોમવિન્	૭	પુલોમાચિસ	સુલોમધિ

આ રીતે વાયુપુરાણમાં ૧૭ રાત્રીઓ અને ૨૭૨૫ વર્ષ આવે છે; અને મત્સ્ય પુરાણ ૩૦ રાત્રી અને ૪૪૮૫ વર્ષ, વિષ્ણુપુરાણ ૨૪ નામ અને ભાગવતપુરાણ ૨૨ નામો આપે છે. છેલ્લા એટલે ભાગવતપુરાણમાં ધણુંખરાં નામો દ્વિપિત થએલાં છે, અને વિષ્ણુપુરાણમાંના અરિષ્ટ કર્મનની સાથે 'હાલ'ને ભૂલથી ભેળવી દઇ, તેને બદલે " અનિષ્ટ કર્મન હા-લેય " એમ લખેલું છે, વળી વિષ્ણુપુરાણમાંના પાંચમા રાત્રીનું નામ તેમાં સુકી દેવામાં આવ્યું છે. મત્સ્યપુરાણમાં આપેલી વીગતો સામાન્ય દંતકથાને ધણી મળતી આવે છે અને તેથી તે સહ દરે છે. સારે હવે આ વિગતો તથા વાયુપુરાણમાં લખેલું છે તે વચ્ચે જે ધણો મોટો તફાવત છે તેનું કારણ વાયુપુરાણનો પાઠ ધણો દ્વિપિત થયો છે એમ માનવું ?

જે કે ત્રણ નામો આ રીતે રહી જાય, પરંતુ તેર આંધ્રભૂત્ય વંશ કેટલાં નામ ઝોઝાં હોય તથા આખાં સઘળાં વર્ષોમાંથી વર્ષો સુધી ચાલુ રહ્યો ૧૭૧ વર્ષો ઝોઝાં લખાય એ ભૂલથી કે દ્વિપિત તે બાબતની બે દંત-થવાથી બની શકે નહીં પણ તેનું કારણ બીજું કથાઓ—૪૫૬ તથા હોયું જોઇએ. ૪૫૬ વર્ષોની દંતકથા ઉપરાંત ૩૦૦ વર્ષો.

વાયુપુરાણમાં એક નીચે લખેલા શ્લોકમાં એમ હકીકત છે કે " આંધ્રભૂતિની પાસે આ પૃથ્વી-નો કાળો ૩૦૦ વર્ષ^૧ રહેશે; " આથી કંઈક બીજી વાત સંભવ્ય છે. આવી એક દંતકથા ચાલુ હતી એ વાત એ ઉપરથી જણાય છે કે ભાગવતમાં કલ્પવૃક્ષના લોકોનાં ૩૪૫ વર્ષ ભૂલથી આપેલાં છે.

આ પુરાણના કર્તાએ જે અસહ્ય હકીકત જોએલી તેમાં કલ્પવંશનાં ૪૫ વર્ષ લખેલાં અને ૩૦૦ વર્ષ તે પછીના એટલે આંધ્રભૂત્ય વંશનાં લખેલાં હશે એ સંભવિત છે. પણ આંધ્રભૂત્ય વંશનાં બીજાં વર્ષો પણ

એટલે ૪૫૬ વર્ષો આપવામાં આવેલાં, તેથી તે પુરાણકર્તાએ તે ત્રણસો વર્ષ આગળનાં ૪૫ વર્ષ સાથે એકત્ર કર્યા અને કલ્પવંશને ૩૪૫ વર્ષ આપ્યાં. ત્યારે હવે જે રીતે આ બંને દંતકથા એક બીજા સાથે બંધ બેસતી આવે તે એમ અનુમાન કરવાથી કે, આંધ્રભૂત્ય વંશની જુદી જુદી શાખાઓના સર્વ રાજાઓનાં રાજ્યોનાં વર્ષ એકત્ર કરવાથી ઉપર લખેલાં લાંબો કાલ આવે છે. ત્યારે આપણે શિલાલેખોને ટીકેમીએ આપેલી હકીકત સાથે સરખાવીએ છીએ ત્યારે એ સ્પષ્ટ દેખાય છે કે નાની શાખાના રાજાઓ ધણીવાર પૈંજીમાં રાજ્ય કરતા અને મોટી શાખાના ધનકટકમાં રાજ્ય કરતા હતા. મુખ્ય રાજધાનીની ગાદી ખાલી થઇ, ત્યારે પૈંજીના રાજાઓ તે ગાદીએ આવ્યા. પરંતુ કેટલાક રાજાઓ પોતાના મોટી શાખાના રાજાઓ કરતાં વેહેલા ગુજરી ગયા અને ધન-

દ્વિઠા સમય— કટકના રાજા કદી થયા નહીં. ડૉ. બર્ગેસને બન- તે વંશની મુખ્ય વાસીમાંથી હાથ આવેલા એક શિલાલેખ ઉપરથી શાખાને લગતો છે. એમ સ્પષ્ટ થાય છે, કે તે વંશની બીજી શાખા કનારામાં રાજ્ય કરતી હતી. વાયુપુરાણમાં આવેલા

૧૭ રાજાઓનાં નામોની યાદી તથા ૩૦૦ વર્ષનો કાલ ધણું કરીને મુખ્ય શાખાના સંબંધમાં લખેલાં હોવાં જોઈએ. મત્સ્યપુરાણમાં સર્વ શાખાઓના રાજાઓને એકત્ર કર્યા હોય એમ દેખાય છે અને આ રીતે તેમની સંખ્યા ૩૦ કરી છે. વાયુપુરાણમાં સર્વ રાજાઓનાં વર્ષોનો સરવાળો ૨૭૨૩ થાય છે, અને તેનો પાક દ્વિપિત થઇ ગયાને લીધે આશરે ૨૮ વર્ષનું એક અથવા બે રાજાઓ બૂતથી રહી ગયાં હોય, તો આજો સરવાળો ૩૦૦૩ વર્ષોનો થાય. આ રીતે ત્યારે વાયુ તથા મત્સ્યપુરાણ દરેક ખરો વૃત્તાંત આપે છે. પરંતુ જૂદી જૂદી બાળતોનો. વિષ્ણુપુરાણ જેમાં ૨૪ રાજાઓ આવે છે તે વાયુપુરાણ જેટલું વિશ્વાસને પાત્ર નથી. તે તે સમય પછીનું પુસ્તક છે અને તે પુરાણકર્તાનો હેતુ ખાસ તેમના સંબંધી

હોવાથી, હકીકતની ખાસ વિગતોની સૂક્ષ્મતા ઉપર તેણે ધ્યાન આપેલું નહીં, અને તેથી દરેક રાજ્યનાં વર્ષો પણ આખ્યાં નથી. ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે ભાગવતમાં તો તેથી પણ વધારે ખામી ભરેલું છે.

ત્યારે હવે વાલુ પુરાણમાંનો વૃત્તાંત તે વંશની મુખ્ય શાખાને લગતો છે અને તેથી તે સામાન્ય રીતે ખરો છે એમ

ગોતમીપુત્રના સ્વીકારીએ, તો સાતવાહનો અથવા આદિભૂત્યોના રાજ્યના આરંભ ઉત્કર્ષના સમય અને શિવસ્વાતીના રાજ્યના અંત બની તથા તેની વચ્ચેના સમયમાં ૨૦૬ વર્ષો થયાં. ઉપર કહ્યા પ્રમાણુ તારીખો. માણે તે વંશ ઇ. સ. પૂ. ૭૩ માં સ્થાપન થયેલો હોવો જોઈએ, માટે શિવસ્વાતીના રાજ્યનો અંત અને

ગોતમીપુત્રનું રાજ્યારંભુ ઇ. સ. ૧૩૩ માં થયેલું હોવું જોઈએ. આપણે જોઈએ છે કે પુલુભાષી જેની રાજ્યધાની યોગેશીના કહેવા મુજબ પૈંદ-શુમાં હતી અને જે દેશના આ બાજુના ભાગનો રાજા હતો તથા તેના પિતાની સાથે પણ જે રાજ્ય ગાદી ઉપર હતો એમ શિલાલેખો ઉપરથી દેખાય છે તે પુલુભાષીએ પૈંદશુમાં ઇ. સ. ૧૩૦ આશરે રાજ્ય કરવા માંડ્યું હોવું જોઈએ. તે પિતાપુત્રે દબણમાંથી પરદેશીઓને હાથી કાઢ્યા, અને પાછા જીતી લીધેલા પ્રદેશ ઉપર રાજ્ય તરિકે પુત્રને સ્થાપ્યો અને ગોતમીપુત્ર તો તે વંશની અસલ રાજ્યધાનીમાં ગાદીએ આવવાની આશા રાખી બેઠો. પુરાણોમાં ક્રમશઃ પ્રમાણે ગોતમીપુત્રે ૨૧ વર્ષ રાજ્ય કર્યું માટે ઇ. સ. ૧૫૪ માં તેનો કાલ થયેલો હોવો જોઈએ. ઉપર કહ્યા મુજબ પુલુભાષીના અઠારમા વર્ષમાં એટલે ઇ. સ. ૧૪૮ માં તથા ગુરુ મંદીરને અર્પણ કર્યું તે વર્ષમાં એટલે ૧૯ મા વર્ષમાં પણ તે હયાત હતો અને ઉપર કહેલા એ શિલા લેખો પ્રમાણે તે ૨૪ મા વર્ષમાં એટલે

૧ ઉપરના કોષ્ટકમાં આપેલા આંકડાનો સરવાળો કરવાથી આ સંખ્યા આવશે.

ઇ. સ. ૧૫૪ માં હયાત હતો નહીં. પુલુમાધી વીરો યોલેમીએ જે લખા-
ણ કર્યું છે તે ૧૩૨ ના વર્ષને લગતું છે એમ મેં પૂર્વ કહેલું છે. મારે

આ ઉપરથી તેમજ નાસીકવાળા ગોતમીપુત્રના તથા
શિક્ષા લેખોમાં પુલુમાધીના શિક્ષા લેખોમાંથી તથા જુનાગઢવાળા
વર્ણવેલા બીજા રદદામનના શિક્ષા લેખમાં લખેલું વર્ષ થક સંવત્સરનું
રાજાઓની છે એમ માની તે ઉપરથી નીકળતી તારીખ તથા
તારીખો. પુરાણોમાંથી નીકળી આવતી તારીખો એક બીજાને

મળતી છે એમ દેખાડી શકાય. મારે તે શિક્ષા લેખોમાં
જે સર્વ રાજાઓનાં નામો વર્ણવ્યાં છે તે રાજાઓની તારીખો નીચે પ્ર-
માણે ગોઠવી શકાય:—

સીમુકે ઇ. સ. પૂ. ૭૩ માં રાજ્ય કરેલું શરૂ કર્યું અને ઇ. સ. પૂ.
૫૯ માં તેનું રાજ્ય પુર થયું.

કૃષ્ણે ઇ. સ. પૂ. ૫૦ માં શરૂ કરી ઇ. સ. પૂ. ૪૦ માં પુરું કર્યું.
શાતકર્ણીએ (વાલુપુરાણુમનો ત્રીજો) ઇ. સ. પૂ. ૪૦ માં શરૂ કરી
ઇ. સ. પૂ. ૧૬ માં પુરું કર્યું.

નહપાન, કાદરાદ.

ગોતમીના રાજ્યનો આરંભ ઇ. સ. ૧૩૩ માં અને અંત ઇ. સ.
૧૫૪ માં થયો.

મત્રેય પુરાણમાં લખેલાં પુલુમાધીના રાજ્યનાં ૨૮ વર્ષ ગોતમીપુત્ર-
ના મરણથી ગણીએ, તો તેજે ધન કટકમાં ઇ. સ. ૧૫૪ માં રાજ્ય કરેલું
શરૂ કરેલું હોતું જોઈએ, અને ઇ. સ. ૧૮૨ માં તે બંધ થયેલું હોતું
જોઈએ. તેજે પૈદણમાં ઇ. સ. ૧૩૦ થી ૧૫૪ સુધી

પુલુમાધીની રાજ્ય કર્યું એટલે આશરે ૨૪ વર્ષ, અને નાગીક-
તારીખ. તથા કાર્ત્તીના શિક્ષા લેખોમાં લખેલું તેના રાજ્યનું ઉ-
દ્દામાં હેલું વર્ષ ૨૪ મું છે. મારે સ્પષ્ટ મળીતેનું

રાજ્ય ૧૨ વર્ષ ચાલ્યું. પણ પૈંથુમાં તેણે ૨૪ વર્ષ રાજ્ય કર્યું તે સ-
મય ઉપર કહેતાં ૨૮ વર્ષમાં આવી જાય તો ઇ. સ. ૧૫૮ માં તેનો
કાલ થયેલો હોવો જોઈએ. આ અનુમાન ઘણું સંભવિત લાગે છે. તેની
પછી શિવશ્રી ગાંદીએ આજ્યો હતો, જેના સિકાઓ તૈલંગણના પ્રદેશમાં-
થી જડી આવેલા છે અને તેનું વર્ણન મી. રામસે
પુલુમાયીની પ. ૪-૪૫૫ એન્ટ્રીકવરી વા. ૯ પૃ ૬૪ એ કરેલું છે. તે
છીના રાજ્યોમાં પુલુમાયીનો ભાઈ હતો એમ લાગે છે, કારણ કે તેને
ની તારીખો. પણ સિકામાં 'વાસિદીપુત' એટલે વાસિદીપુત અ-
થવા વાસિદીનો દીકરો લખેલો છે, તેનું રાજ્ય સાત
વર્ષનું હતું અને તે ઇ. સ. ૧૬૫ માં ગુજરી ગયો હશે. તે પછી રાજ્ય
શિવસ્થે મયો જેનું રાજ્ય પણ સાત વર્ષ ચાલ્યું.

યજ્ઞશ્રી.

દેશનાં આ બાલુના ભાગમાં આ બને રાજ્યોનું નામ
નિશાન જડતું નથી પણ તે પછીના રાજ્ય યજ્ઞશ્રીનું નામ
શિકાનેજો તથા સિકાઓમાં જોધા મુજબ વારંવાર આવે છે. મારે પૈં-
થુમાં પુલુમાયી પછી તુરંતજ ગાંદીએ તે આજ્યો હશે એમ દેખાય છે.
તેનું પુરૂ મામ " ગોતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી શાતકર્ણી " હતું. કોંઠાપુરમાંથી
જડી આવેલા સિકાઓમાં ધંણા એવા છે કે જેમાં ગોતમીપુત્રનું નામ છે,
તે આ રાજ્ય હોવો જોઈએ અને મોરો ગોતમીપુત્ર નહીં, કારણ કે પૈંથુ-
માં તેનું રાજ્ય નહોતું, મિસ્ત્રેપુરાણની કેટલીએક પ્રતોમાં તેના રાજ્યનો
૨૯ વર્ષ આપેલા છે, બીજી કેટલીએકમાં નવ અને કેટલીએકમાં
૨૦ અને વાયુ પુરાણમાં ૨૯ અને બ્રહ્માંડ પુરાણમાં તે ૧૯ વર્ષ આ-
પેલા છે. મારે પણ કરીને એ સંભવિત છે કે મહારાષ્ટ્રમાં તેણે ૧૮ કે
૧૯ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હશે કારણ કે તેની છેલ્લામાં છેલ્લી તોષાએલી તા-
રીખ તેના રાજ્યનું ૧૮ મું વર્ષ છે; અને ધનકટેકમાં તેણે ૨૯ વર્ષ
રાજ્ય કર્યું હશે, કારણ કે આપણા ધાધા મુજબ વાયુપુરાણમાં ધને

કટકની રાખાનું વૃત્તાંત આવે છે અને તેના સિક્કાઓ તૈલગણમાં માલુમ પડે છે. આ બાબત આપણે જે ઉપર કહ્યું છે તેથી સત્ય હરે છે. પુલુમા-યાએ ધનકટકમાં ચાર વર્ષ અને તેની પછીના બે રાજ્યોએ ૧૪ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. આ સઘળાં વર્ષોં સુધી એટલે ૧૮ વર્ષ સુધી તે મહારાષ્ટ્રનો રાજા હતો. માટે આ પ્રમાણે છેલ્લા દેશમાં તેણે આશરે ૫. સ. ૧૭૨ માં રાજ્ય કરવું બંધ કર્યું હશે અને આશરે ૫. સ. ૨૦૨ માં શુજરી ગયો હશે, વાયુ પુરાણમાં લખ્યા પ્રમાણે તે પછીનાં ત્રણ રાજ્યો ૧૬ વર્ષ ચાલ્યાં. આમાંના એકેનું નામ નિ-શાન દેશની આ બાજુના ભાગમાં માલુમ પડ્યું નથી; પણ મૂળ રાજ્ય ધાની પાસે ચંદ્રશીના સિક્કાઓ માલુમ પડે છે; અને મી. ટોમસે ઉપર લખેલા પોતાના નિબંધમાં આમાંના બે સિક્કાઓનું વર્ણન આપ્યું છે. આ રીતે આધિભૂતની છેલ્લામાં છેલ્લી તારીખ ૫. સ. ૨૧૮ છે. કાનેરીના

શિલાલેખમાંના મદરીપુત શકસેન, તેજ કાદ્દાપુરના મદરીપુત શકસેન. સિક્કાઓમાંના મદરીપુત. તે પુલુમાયાની પછી ગાદીએ આવનાર શિવશીજ છે એમ પંડિત ભગવાનલાલે કહ્યું છે અને હું પણ એક સમયે તે મતને મળતો હતો. પણ હું ધાર્ક-હું કે આ વાત ટકી શકે એવી નથી. કારણ કે મેં ઉપર કહ્યું છે તે મુજબ શકસેનને બદલે પંડિત ભગવાનલાલે શીસેન વાંચ્યું હતું તેમ વાંચી વાંચી શકાય એમ નથી. ધરણીકાટની પાસે આવેલા અમરાવતીમાંથી મળેલા અગીઆર સિક્કાઓનું વર્ણન મી. ટોમસે આપ્યું છે જેના ઉપર “ શકસકસ ” એમ લખેલું છે કે એમ તે કહે છે; પણ પછું કરીને આ શબ્દ “ શકસનસ ” એટલે “ શકસેનનો ” એમ હોવો જોઈએ. વળી આપણે જોઈએ છીએ કે વાસિકીપુત તથા ગોતમીપુતના કાદ્દાપુર વાળા સિક્કાઓ ઉપર જે બીજું નામ આવે છે તે એક જ છે એટલે કે “નીલી-વાપકુરસ” એ નામ છે; પરંતુ મદરીપુતના સિક્કાઓમાં “ સેવલકુરસ ”

એમ છે. જે મઠરીપુત તે પુલુભાષી પછી તુરત જ ગાદીએ આવેલો હોત, તો આમ બનત નહીં. બને રાજના સિદ્ધાઓમાં એકજ સુબાનું નામ આવે છે તે ઉપરથી એમ દેખાય છે કે તે બનેમનિ એક, બીજાની તુરતજ પાછળ ગાદીએ આવેલો હોવો જોઈએ, અને મઠરીપુત જેનો સુબો બીજો જ માણસ હતો તે બનેની વચ્ચે ગાદીએ હોય નહીં. પંડિત ભગવાનલાલ ઇંદ્રજીએ વાંચેલા એક સિદ્ધા ઉપર ગોતમીપુત તથા મઠરીપુત એ બને નામો છે, એ ઉપરથી એમ જણાય છે કે તેના ઉપર અસલ એક નામ છાપેલું હશે અને તેના ઉપર ફરીથી બીજું નામ છાપવામાં આવ્યું હશે. મી. ટામસ એમ ધારે કે આ સિદ્ધા અસલ મઠરીપુતનો હશે, હું ધારું છું કે તે ગોતમીપુતનો હશે, કારણ કે બીજા સિદ્ધાઓ આપણે જોઈએ છીએ ત્યારે માલુમ પડે છે કે તેમાં એવી રીતે છાપ મારવામાં આવી છે કે લેખ તથા કોર વચ્ચે જગા મુકવામાં આવી છે. આ સિદ્ધામાં આ ખાલી જગાનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, અને કોરની છેક પાસેજ મઠરીપુતનું નામ છાપવામાં આવ્યું છે, આ ઉપરથી જણાય છે કે આ પાછળથી કરવામાં આવ્યું છે. મારે ગોતમીપુત પરથી શાતક-ણીની પછી મઠરીપુત શકસેન ગાદીએ આવ્યો હોવો જોઈએ. પણ પુરાણમાં લખેલા તેની પછી જાદીએ આવનારા ત્રણ રાજાનું તે ઉપનામ નથી અને ‘શકસેન’ આ નામના જેવું નામ આદિભૂલ વંશની આખી યાદીમાં કદી આવતું નથી, તો પણ મી. ટામસના “સકસક” એ સમ્યે “શકસેન” જ છે એ મારું અનુમાન ખરૂં હોય તો, આ રાજાએ ધન કટકમાં રાજ્ય કર્યું હશેજ. મત્સ્યપુરાણમાં એમ કહેલું છે કે “અસલના આદિભૂલ-વંશના જોડેરામાંથી ઉત્પન્ન થ-એલા સાત રાજાઓ તે વંશ નિર્મૂલ થયા પછી- સત્તા ૧ મોગવશે.” વાયુપુરાણમાં પણ આવુંજ લખાયું છે પણ તેનો પાઠ દ્વિત થયેલો છે,

૧ આન્ધ્રાણાં સંસ્થિતા (તે) રાજ્યે તેપાં મૃત્યાન્વયે નૃપાઃ ॥
સસૈવાન્ધ્રા મચિપ્યંતિ.

પણ એમ દેખાય છે કે આદિભૂત્ય વંશમાંથી ઉત્પન્ન થએલા એવા આજ વંશ વિશે તે લખાણ છે અને કદાચિત્ત તે વંશ આદિભૂત્યની અનૌરસ શાખા હશે. માટે ઘણું કરીને આપણે મઠરીપુત્ર શકસેન આ શાખાનો હશે. પુરાણુમાં ધમેલા યજ્ઞશ્રીની પછી ગાદીએ આવેલા રાજાઓનું નામ નિશાન દેશની આ બાબુના ભાગમાં નથી, તેથી મઠરીપુત્ર તેની પછી તુરતજ ગાદીએ આ ભાગમાં આવ્યો હશે એ સંભવિત છે. તેણે કટકા વર્ષ રાજ્ય કર્યું તે આપણે જાણતા નથી, પણ આપણે જોયું છે કે કન્હે-રીના એક શિક્ષા લેખમાં તેના રાજ્યના આઠમા વર્ષની તારીખ છે અને તે તારીખ ઘણું કરીને ઇ. સ. ૧૮૦ ને મળતી આવે છે. માટે પછીથી આવેલા સાતવાહન વંશના રાજાઓની તારીખ નીચે પ્રમાણે છે:—

મહારાષ્ટ્રમાં.

પુલુમાંથી	ઇ. સ. ૧૩૦	ઇ. સ. ૧૫૪
યજ્ઞશ્રી	" ૧૫૪	" ૧૭૨
મઠરીપુત્ર	" ૧૭૧ ૧૮૦ માં ગાદીએ હતો.	

તૈલંગજામાં.

પુલુમાંથી	ઇ. સ. ૧૫૪	ઇ. સ. ૧૫૮
શિવશ્રી	" ૧૫૮	" ૧૬૫
શિવચંદ	" ૧૬૫	" ૧૭૨
યજ્ઞશ્રી	" ૧૭૨	" ૨૦૨
વિજય	" ૨૦૨	" ૨૦૮
ચંદ્રશ્રી	" ૨૦૮	" ૨૧૧
પુલોમાંથી	" ૨૧૧	" ૨૧૮

આ રીતે આદિભૂત્ય અથવા સાતવાહન વંશના રાજાઓએ દખણ ઉપર ઇ. સ. પૂ. ૭૩ થી આશરે ઇ. સ. ૨૧૮ સુધી એટલે આશરે

ત્રણ શતકો સુધી રાજ્ય કર્યું. યોગ સમય સુધી સક જાતિના પરદેશી-
ઓએ તેઓનું રાજ્ય લઇ લીધું હતું. આ લોકો કેટલા સમય સુધી સત્તામાં
રહ્યા તે નિશ્ચિત કરવું મુશ્કેલીનું કામ છે. પરદેશી રાજાએ દેશ ઉપર જીત
મેળવીને શક સંવત્સર સ્થાપેલો હોય, અને તેના સંરૂપ નહાપાનને અથવા
તેના પછીનાને નહાપાનની છેલ્લામાં છેલ્લી તારીખ એટલે ૪૬ પછી
જો અગર સાત વર્ષ પછી ગોતમીપુત્ર અથવા પુલ્લમાધીએ દરાર્યો હોય,
તો માત્ર ૫૩ વર્ષ પર્વતજ તે પરદેશીઓના કબજામાં આ દેશ રહ્યો
હોવો જોઈએ.

પ્રકરણ ૭.

સાતવાહન અથવા શાલિવાહન વંશના રાજાઓની રાજ્ય
સંબંધી અથવા સાહિત્ય સંબંધી દંતકથાઓ.

જે સમયમાં સાતવાહન અથવા આમ્રિબુલ વંશના રાજાઓએ મહા-
રાષ્ટ્ર ઉપર રાજ્ય કર્યું તે સમય તે દેશના ઇતિહાસમાં ઉત્કૃષ્ટ હોવો
જોઈએ. મારે આ વંશના કેટલાએક રાજાઓના સંબંધમાં ધણી દંત-
કથાઓ સ્વયંવાર્ધ રહી છે. પરંતુ શાલીવાહન અથવા સાતવાહન એ વંશ
નું નામ હતું તે વિસ્મૃત થએલું છે, અને તેજ વંશના જૂદા જૂદા
રાજાઓ વિશે ઘોઠાળો ઉત્પન્ન થયો છે અને કેટલાક રાજાઓનું નામ તે
હતું એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરથી હેમચંદ્ર મેતાના દેશી-
કોશમાં એકજ માણસનાં નામો તરફિ શાલીવાહન, શાલન, હાલ, અને
કુંતળ આપે છે, પરંતુ ઉપર આપેલી યાદી ઉપરથી આપણને માલુમ
પડે છે કે છેલ્લાં બે નામો તો જૂદાં જૂદાં રાજાઓનાં હતાં, અને તે બંને

શાલિવાહન વંશના હતા. પોતાના વ્યાકરણમાં તે સાતવાહનનો પ્રાકૃત અપભ્રંશ શાલિવાહન આપે છે. અર્વાચીન સમયમાં શકસંવત્સરને શાલિવાહને સ્થાપેલો એટલે શાલિવાહન સંવત્સર કહેવામાં આવે છે. આ સંવત્સર બગેબર તે રાજાનોજ ક્યારથી કહેવાવા લાગ્યો તે નિશ્ચય કરવું અઘરું છે. અગ્રીયારમાં સતક સુધીના સર્વ તાત્ર લેખોમાં આ સંવત્સરને “ શકનૃપકાલ ” એટલે શકરાજાનો સંવત્સર અથવા “ શકકાલ ” એટલે શકનોકાલ કહેવામાં આવ્યો છે, અને બાદગીના એક શિલાલેખમાં તેને “ શકરાજાના રાજ્યાસાદાયથી ” શરૂ થતો સંવત્સર કહેવામાં આવ્યો છે. પાછળથી “ શકે ” એટલે શકના વર્ષમાં એ સાદુ નામ વપરાયું અને તે પછી “ શકે ” એટલે ‘ શકમાં ’ એ વપરાયું. આ રીતે શક શબ્દનો મૂળ અર્થ વિસ્મૃત થયો અને “ શક ” એ શબ્દ સામાન્ય રીતે સંવત્સરના અર્થમાં વપરાયો. એને કોઈ મહારાજાના નામ સાથે એ સંવત્સર જોડવો જોઈએ, મારે શાલિવાહન રાજા જેને દંતકથામાં એક મહાત્મા તરીકે કહેવામાં આવ્યો હતો તેના નામની સાથે એ સંવત્સર જોડાયો. આ પ્રમાણે શાલિવાહન શકે એ નામ આપણે હાલ વાપરીએ છીએ, જેનો વ્યુત્પત્ત્યર્થ કોઈ નથી. પણ તે તો ફક્ત બે રાજાઓનાં નામ જ છે. ચાલુ દંતકથા એવી છે કે શાલિવાહન એક બ્રાહ્મણની પુત્રીનો પુત્ર હતો. આ બ્રાહ્મણની પુત્રી પૈશ્ણમાં રહેવા આવી શાલિવાહનની હતી અને પોતાના બે ભાઈઓ સાથે એક કુંભારના ઈંતકથા. ધરમાં રહેતી હતી. એક સમયે તે ગોદાવરી નદી ઉપર નહાવાને ગઈ, તે વખતે સર્પનો રાજા શેષ તેનાથી મોહિત થઈ ગયો, અને “ પુરુષપુ ” રૂપ ધારણ કરી તેને આલિંગન કર્યું. થોડા સમય જતાં શાલિવાહનને તેણે જન્મ આપ્યો અને તેને એક કુંભારના ધરમાં ઉછેર-

‘ ૧ આ બાળકી અને તેના સર્પ આરાધના વાળા કયા સંસ્કૃતગ્રંથમાં છે અને તે બાળકીના દીકરા શુભાસનના સંબંધમાં કહેલી છે. સાતવાહનની વત્પતિ જુદી રીતે આપવામાં આવેલી છે. ’

વામાં આવ્યો. યોગ સમય પછી ઉજ્જયિનીના રાજા વિક્રમાદિત્ય જેને કાષ્ટ દેવતાએ એમ કહ્યું હતું કે બે વર્ષની બાળકીના પુત્રને હાથે તારૂં મૃત્યુ થવાનું નિર્માણ થયેલું છે તેણે પોતાના વેતાળને આવો છેકરો કહી પણ હોય તો તેને શોધી કાઢવા મોકલ્યો. વેતાલે શાલિવાહનને પોતાની બાળકી માતા સાથે રમતાં જોયો અને તે વાતની વિક્રમાદિત્યને ખબર આપી. એ ઉપરથી એ રાજાએ પૈંજણ ઉપર એક મોટી સેના સાથે અઢાઈ કરી, પરંતુ શાલિવાહને હાથી, યોગ તથા માણસોનાં માટીનાં બનાવેલાં પુતળાંમાં પોતાના પિતા સર્પ રાજાએ આપેલા મંત્રવડે જીવ મુક્યો, અને તે વડે-વિક્રમાદિત્યના સામે થયો અને તેને હરાવ્યો. ઉજ્જયિનીના રાજાની પૈંજણ ઉપરની આ અઢાઈ વિશે મેં પૂર્વે સૂચન કરેલું છે અને તેના ખુલાસો પણ કરવાનો યત્ન કર્યો છે; આ દંતકથામાં કહેલો શાલિવાહન પુલ્હમાથી હોવો જોઈએ, જેણે પોતાના પિતા સાથે મળીને આ દેશને શક સૈન્યથી છુટો કર્યો, અને અષ્ટન અથવા જ્યેષ્ઠમન તથા રૂદ્રમન જેની રાજધાની ઉજ્જયિની હતી તેમ લાગે છે તેમની સાથે લડાઈ કરી. શકવંશના રાજાએ તથા તેમના સેફળે સાથેના પુલ્હમાથી શાલિવાહનના સંબંધોની કટલીએક ઝાંખી સ્મૃતિ રહેલી તેનું પરિણામ એ થયું કે તે રાજાનું નામ તેના શત્રુઓએ જે સંવત્સર અસલ વાપરેલો તે સંવત્સર સાથે જોડી દેવામાં આવ્યું.

સાતવાહન અથવા શાલિવાહનના નામ સાથે જોડાયેલી એવી કટલીએક સાહિત્ય સંબંધી દંતકથાઓ પણ છે. માફ

બૃહત્કથાના સંસ્કૃત એક ૩૧ જેને પૈશાચી અથવા પિશાચની ભાષા અંધમાં સાત- કહે છે તે ભાષામાં લખાયેલું બૃહત્કથા નામનું એક વાહનનું નામ. પુસ્તક છે એવું દંડીએ પોતાના પુસ્તક કાવ્યાદર્શમાં

પ્રણેલું છે. કથાસરિસાગરના કર્તા મોમદેવે તથા

બીજા બૃહત્કથાના કર્તા કોમેન્દ્રે પોતાની વાર્તાઓ આ પૈશાચી બૃહત્કથામાંથી લીધી છે એમ તેઓ કહે છે. આમાં લખેલી વાર્તાઓ સુણાદય જે

સાતરાહનનો ટ્રેડવાએક સમય સુધી પ્રધાન હતો તેને ઇણ્ણુતિ નામના
 પિશાયે કહેતી છે આ વાર્તા લોહીથી લખાએલી હતી અને તેના સાત
 પુસ્તકો હતા તે ગુણાદયે ગળ સાતરાહનને આપી પરંતુ લોહીથી લખા
 એવું આપું ભયંકર પુસ્તક જે પૈસાથી ભાપામા લગેલું હતું તે લેવાની
 તે ગળએ ના પાડી, જે ઉપરથી ગુણાદયે તેમાના છ પુસ્તકો બાળી ના
 ખના થોડાએક કાન પછી આ વાર્તાઓ પછી મનોહર હતી એમ રાજ
 સાતરાહનને માલુમ પડનાયાં તે ગુણાદય પામે ગયો અને તે માગી
 પરંતુ છે લુ એટલે સાતમું પુસ્તક ફક્ત હેલું હતું અને આ પુસ્તક
 રાજએ તેના ગિયો પામેથી તેની નથી મેળવ્યું.

પ્રાચીન મહારાષ્ટ્રી ભાષામા લખાએલું સંપતશતી નામનું એક પુસ્તક

છે, જેમા આર્યોજ દમા ગાથાઓ અથવા શ્લોકો પાછું

હાલની સપ્ત કરીને પ્રેમની બાળતના એક સંગ્રહ તરીકે છે આનો

શાતી. કર્તા તેના ગ્રીન શ્લોકમા લખ્યા પ્રમાણે હાન હતો

અને તેને મામાન્ય રીતે શાલિનાહન તરીકે કહેલો છે

માણુ ખેતાના હર્ષચરિતની પ્રતાનનામા એક શ્લોકમા તેને વિશે " રા-

નિનાહને એની સારી ઉક્તિઓનો ઉલ્કૃષ્ટ અને અદ્યય ભંડાર છે "

એમ કહે છે તેમાના શ્લોકો દશપદ ઉપરની ધનિકની ટીકામા સન્નતી

કંઠભરણ અને કાવ્યપ્રકાશમા આપેલા છે એમ માલુમ પડશે કે આ

નભૂત્ય વંશની પાઠીમા હાન નામનો એક ગળ છે, આ ગળ તે પુસ્તક

ના કર્તા હશે અથવા ગળ્યકરિએ તે રાજને તે પુસ્તક અર્પણ કરેલું હશે

એમ સંભવિત છે આ દંતકથાઓ ઉપરથી હું ધારણ કે આપણે મેહેના

દયી એક અનુમાન કરી શકીએ કે આનભૂત્ય વંશના ગળઓના રાજ્ય

મા સાહિત્યનો ઉલ્કર્ષ થયો હતો, અને પ્રાકૃત અથવા ખેતવામા આ

૧ મૂતમાપામર્ચી પ્રાહુરદ્મુતાર્યો વૃહત્તથામ્ ।

૨ કથાસાહિત્યાગર ભા. ૨ પ્ર ૮

વતી ભાષાઓ અને સુખ્યત્વે કરીને મહારાષ્ટ્રી ભાષા સાહિત્યના કામો સાર પ્રથમજ તે સમયે વપરાઈ એ સંભવિત છે. વાત્સ્યાયનકૃત કામસૂત્રમાં એમ કહેલું છે કે કુન્તલ શાતકર્ણી સાતવાહનો કુંતલસાતકર્ણી. મલયાવતી જેને મહાદેવી કહેલી છે, તેથી જે તેની મુખ્ય રાણી હોવી જોઈએ, તેને પ્રભુપદ્મીડામાં કાતરાયી મારી નાંખી. મત્સ્ય પુરાણમાં આપેલી યાદીમાં કુન્તલનું નામ આવે છે.

પ્રકરણ ૮.

આંધ્રિભૂત્ય અથવા શાનવાહન વંશના રાજાઓના સમયમાં મહારાષ્ટ્રની ધાર્મિક, સામાજિક તથા આર્થિક સ્થિતિ.

આ સમયે બૌદ્ધ ધર્મ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં હતો. રાજાઓ અને સરદારો પોતાને મહાભોજ અથવા મહારથી કહેતા, બ્યાધર્મ કાર્યોના પારીઓ (નૈગમો), મોનીઓ (મુવર્ણકારો), સુતારો સ્થાપનારાઓ (વર્ધકો), દાણાના વેપારીઓ (ધાન્યક્રમેણીઓ), ગાંધીઓ (ગાંધીકો) અને સામાન્ય ગૃહસ્થો પોતાને ખરચે પર્વતમાંથી મંદીરો તથા મઠો કોતરાવતા અને તે ધર્મના અનુયાયીના ઉપયોગમાં આપતા. એમ કહેવામાં આવેલું છે કે આ સમયના પ્રથમ ભાગમાં તેદેશ ઉપર પરદેશી જેવા કે યવનો એટલે બાકરીયન ગ્રીક લોકો, સકલોકો અને પદ્મવ લોકોના હુમલાઓ થતા હતા. આ લોકો

૧ કર્તૃયા કુન્તલ: શાતકર્ણિ: શાતવાહનો મહાદેવી મલયવર્તી (જયાન) યો. એટ્ટેના હતારામાં (એ. કે પુ. ૨૧૭ લી) માં મહાયવતી એ નામ નથી; અને આગળના વાસ્તવમાંથી મણિકા એ રાખ્દ એ ત્યાં મુકે છે. પણ મણિકાને મહાદેવી કહેવાય નહીં.

પાછળથી આ દેશમાં વસ્યા અને ઐશ્વર્ય ધર્મ સ્વીકાર્યો. કારણ કે જે દાન કરનારો તથા ધર્મ કાર્ય કરનારાઓનાં નામો ગુફાઓના સિત્તા લેખોમાં વર્ણવેલાં છે તેમાં ધણા રુક તથા યવનોનાં નામો આવે છે. જે ચૈત્યોમાં ઐશ્વર્યની કોઇ સ્મૃતિની વસ્તુ દાટવામાં આવતી હતી તેના અનુકરણ પ્રમાણે આ મંદીરો પણ ચૈત્યો હતાં અને આની પુજા થતી હતી. ઐશ્વર્ય ભિક્ષુઓ અથવા ફરતાફરતા ઐશ્વર્ય સાધુઓ માટે રહેવાનાં સ્થાન તરીકે નિયમિત કરેલી ધણી કોટડીઓ તે મઠમાં હતી. આ ભિક્ષુઓ આખું વર્ષ દેશમાં ફરતા ફરતા અને ચોમાસાના ચાર મહીના આવા મઠોમાંના એકાદમાં રહેતા. ગ્રાવણ માસમાં આ સાધુઓ પો-

ફરતા ઐશ્વર્ય

ભિક્ષુઓ.

પાક બદલવાની ક્રિયા કરતા, જે સમયે જૂનાં વસ્ત્રો કાઢી નાંખી નવાં પહેરતા. આવાં નવાં વસ્ત્રો આ સાધુઓને પૂરાં પાડવાના હેતુથી ધાર્મિક પુરોષો આપણે જોયું છે તેમ, કેટલીએક સમાજોને ત્યાં પૈસાની રકમો યાપણ તરીકે મુકતા, એવા નિયમથી કે તેના વ્યાજમાંથી નવાં વસ્ત્રો ખરીદવાં અને સાધુઓને આપવાં. આ ધાર્મિક સંસ્થાઓના નિભાવ માટે રાજાઓ અને તેમના કારભારીઓ ગામો આપતા. આ ભિક્ષુઓ ધણીવાર સમૃદ્ધ માર્ગે પર્યટન કરતા, અને આથીકરીને કોંકણની ધણીખરી ખાડીઓને માથે તે લોકોને, માટે ચોળાએલી ધર્મશાળાઓ તરીકે વાપરવાના ગુફામઠો આપણે જોઈએ છીએ. આવી ગુફાઓ ડાબોલની ખાડી ઉપર આવેલા ચિપલુનમાં, બાલુકોટની ખાડી ઉપર આવેલા મદાડમાં તથા રાજપુરી ખાડી ઉપર આવેલા કુડેમમાં માણે પડે છે. જે સાધુઓ મુખાધના બંદરને માથે એટલે ઘોણબંદરે ઉતરતા તેમને માટે કાન્દેરીની ગુફાઓ હતી.

ઐશ્વર્ય ધર્મની સાથે સાથે બ્રાહ્મણ ધર્મ પણ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં હતો. નાસિકની ગુફાનો સિત્તાલેખ જેમાં ચારે તરફના ફ-

બ્રાહ્મણ ધર્મ રતા સાધુઓના ઉપયોગ માટે પોતાના ખરચે કોતરા-
તેમજ ઐશ્વર્ય વેલી ગુફા ઉશવદાત અર્પણ કરે છે. તે લેખમાં આ-
બંને સરખી પણે જોયું છે કે તે બ્રાહ્મણો તરફનાં પોતાનાં ધણાં
રીતે ઉદ્દૃષ્ટ ધર્મદાનો વિશે બોલે છે. તે બાબતોમાં આ સમયમાં
સ્થિતિમાં હતા. જે વિચારો ચાલે છે તેજ તે સમયે ચાલતા. આશરે

વિશાળ વર્ષ ઉપર સીધીયા મદારાજે બ્રાહ્મણો જ-
માડ્યા હતા, તેવી જ રીતે ઉશવદાતે એક લાખ બ્રાહ્મણો જમાડ્યા હતા.
આ સમયની પેઠે તે સમયે પણ પોતાના ખરચે બ્રાહ્મણોને પરણાવી આ-
પવા તે મોટા પુરુષનું કામ ગણાતું હતું. ઐશ્વર્યોને માટે કરેલું ધર્મકાર્ય
જેમાં નોંધવામાં આવ્યું છે તેજ શિલાલેખમાં ગોતમીપુત્ર વિશે એમ
કહેવામાં આવ્યું છે, કે બ્રાહ્મણોનો એકલો એક રક્ષણ કર્તા તે હતો અને
ઉશવદાતની પેઠે તેમને પરણાવી પણ આપતો. આ રીતે નાના અને
મોટા રાજાઓ બંને ધર્મના અનુયાયીઓને હિતેજન આપતા અને તે
બંને ધર્મ વચ્ચે ખુલ્લી દુખનાવટ હતી એવું કાંઈ પણ ચિન્હ કોઈ
પણ શિલાલેખમાંથી મળુમ પડતું નથી.

આ પ્રાચીન સમયમાં વ્યાપાર તથા રોજગાર પણ ઉદ્દૃષ્ટ સ્થિતિમાં
હોવો જોઈએ. પૈરીપ્લસના કર્તાનાં કહેવા પ્રમાણે
વ્યાપાર તથા પશ્ચિમના દેશો તરફથી વહાણો અરગાજા અથવા ભ-
રોજગાર. રૂઝ જે આ સમયનું ભર્યું છે તેમાં આવતાં અને
તેમાં આવેલા માલ સાં યદને અંદરના દેશોમાં લઈ
જવામાં આવતો

પૈશ્વમાંથી ધણાં રતો તથા સાધારણ મુતરનો માલ, મલમલ, રં-
ગેલો મુતરાઉ માલ અને ટગારામાં હિતપન્ન થતો તથા
શહેરો તથા - બનતો રથાનિક માલ સધળું ગાડાંમાં અરગાજામાં લઈ
મોટાં નગરોનાં જવામાં આવતું, અને સાંધી પશ્ચિમ તરફના દેશમાં
સ્થાન, તે મોકલવામાં આવતું. અરગાજાથી દક્ષિણમાં વીસ

દીવસની મુસાફરીને છે પૈકણ હતું એમ પેરીપ્લસનો કર્તા કહે છે, અને દક્ષિણ બહેસ અથવા દક્ષિણપથમા મોટામા મોટુ શહેર તે હતું અને ટગારા શહેર ૨ પૈકણથી પૂર્વમા દસ દીવસની મુસાફરીને છે હતું. આ છેલ્લુ શહેર કીધુ તે હજી નિશ્ચિત થયુ નથી એનુ નામ કાઇ પણ ગુફાના શિવાલેખોમા આનતું નથી, પણ સાતમા શતકના પૂર્વાર્ધના તામ્ર લેખના બક્ષિસપત્રમા તે માલુમ પડે છે અને શિવાહાર નામના વરના રાજ્યઓ પોતાને પોતાના સર્વ દાનપત્રોમા “ ઉત્તમમા ઉત્તમ શહેર ટગારા ” ના મહારાજ્યઓ કહેતા. કેટલાએક કહે છે કે તે દેગિરિ છે અને ખીલઓ જુનાર કહે છે, પરંતુ આ બંને વાતમા મીક જૂગોથકર્તાઓએ આપેના અતરેા ધ્યાનમા લેનામા આવ્યા નથી આ બાબત મે અન્ય સ્થાને વાદવિવાદ લખ્યો છે, અને એમ કહ્યું છે કે નીજામ સરકારના રાજ્યમા આવેલુ ધાર તે પ્રાચીન શહેરનુ સ્થાન છે. પેરીપ્લસમા વર્ણવેના અન્ય બદરોમા સુપારા, તે હાલનું સુપારેમ અથવા મુપારા જે વસાઈ પામે આવ્યું છે તે અને શિવા લેખો તથા પુરાણોમાનુ સોર્પારક ન્યા આગળ ધણી અગતની બૌદ્ધ ધર્મની જૂની વસ્તુઓ મી. કંપબેન તથા પડિત ભગવાનવાયે બોદી કાઢી છે તે, કાલીએન એટલે હાલનું ૨ કયાણુ જે ધણાજ વ્યાપારના સ્થાન તરીકે બહુ જ અગત્યનું શહેર હોયુ જોઈએ, કારણ કે કાન્હેરીની ગુફાઓમાં કોતરેલા ધણાએક દાન આપનારાઓ તથા જુનારની ગુફાઓમાં વર્ણવેલા કેટલાએક નામે વાળા દાન આપનારાઓ કલ્યાણુમા વસતા વ્યાપારીઓ હતા તે, એમુથ જેને કેટલાએક હાલનું ચેન્નુર અને કેટલાએક ચાવ કહે છે તે, મડગોર એટલે ધણકરીને હાલનું માડાદ તે અસનનું મડાદ જે ગુફાઓ પામે

૧ ઇન્ડિયન એન્ડીકપરી વા. ૮. પૃ ૧૪૩-૧૪૪

૨ જર્નલ ઓ ઓ રો ઓ સો વ. ૬ તથા આ સ વે ઇ નં ૧૦ મા ના શિવાલેખમા જોયુ

આવેલા કુટેમ પાસેની રાજપુરી ખાડી ઉપર આવ્યું છે તે, પલાઈપ-
ટમાઈ જે મહાડ પાસે આવેલું પાક પહોંકરીને હશે તે; મેલીજીર, જેનો
છેલ્લો શબ્દ જયમદ છે એમ તુરતજ ઝોળખાઈ આવે છે અને તે મારે
તે તેજ શહેર હોયું જોઈએ, પછી તેનો પ્રથમનો શબ્દ મેલીનો અર્થ ગમે
તે હોય; બજેનચન અને બીજાં શહેરો. બજેનચન તે શિક્ષા લેખોમાંનું
૧ વૈજયન્તી પહોંકરીને હોયું જોઈએ, પરંતુ તે હાલનું કીયું શહેર તે નિ-
શ્ચિત કરવું મહત્ત્વ અધિક કામ છે. ૨. તેણે બાપાંતર કરેલા કદમ્બના
તામ્ર લેખોમાં વૈજયન્તી આવે છે, અને પહોંકરીને ઉત્તર કાનડામાંનું તે
સ્થાન હતું. વિજયનગરના રાજ્યવંશના એક ઘનપત્રમાં એમ લખેલું છે
કે રાજા હરિહરના મહાન્ મંત્રી નામે માધવને જયંતીપુરના સુખા ત-
રીકે નીમ્યો હતો. તેણે પછી ગોવા છતી લીધું અને ત્યાં પોતાની રાજ્ય-
ધાની ૩ કરી. જયંતીપુર તે બનવાસીનું બીજું નામ છે એમ કહેવાય છે.
મહાભારતના સભાપર્વમાં બનવાસી એક દેશનું નામ હોય એમ લખેલું
છે, અને તેના પછી તુરતજ જયંતી એક શહેર હતું એમ લખેલું છે.
ત્યારે હવે જયન્તી તથા વૈજયન્તી એ બંને એકજ નામનાં ૩૫ હોય,
તો વૈજયન્તી હાલનું બનવાસી હોયું જોઈએ, અથવા વિજયદુર્ગ હોયું
જોઈએ, કારણકે કાર્ત્તી આગળના એક લેખમાં તેનું નામ આવે છે અને
વળી ગ્રીક જુગોળકર્તાઓ ક્રીનારા ઉપરનાં પ્રસિદ્ધ સ્થાનો ગણાવતાં

૧ કાર્ત્તી નં. ૧ આ. સ. વે. ઇ. નં. ૧૦.

૨ જ. બો. પ્રે. રો. એ. સો. ના. ૧૨ પૃ. ૩૧૮ તા. ૩૨૧.

૩ જ. બો. પ્રે. રો. એ. સો. ના. ૪ પૃ. ૧૧૫.

૪ અધ્યાય ૩૧, શ્લોક. ૬૬-૭૭ મુંગાઈની આશ્ચિત્તિ. શ્લોક ૬૬ ને અંતે લ-
ખેલા “ બનવાસી ” તે બનવાસી દેશ અથવા શહેરને લાગુ પડે ॥ અને ખરી
રીતે “ બનવાસીકાન્ ” હોયું હવે જોઈએ. પુરાણોમાં પણ બનવાસીક એ લોકોનું
નામ આવેલું છે.

જયગઢથી એકદમ ઉત્તરકાનડાની દક્ષિણ હદ સુધી પહોંચી જાય નહીં. પરંતુ આ હરકતો પણ મહત્વની નથી.

જે સમય વિષે, આપણે વાત કરીએ છીએ તે સમયે સમુદ્રના કીનારાની અંદરનાં દેશમાં આવેલાં જે સર્વ શહેરો કીનારાની અંદરનાં ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં હતાં તે નિશ્ચિત કરવા શક્ય નથી. શહેરો. પૈંણ અને ટગારા સિવાય, નાસીક 'હતું', જેનું

નામ ત્યાં આગળ આવેલી એક ગુફાના લેખમાં તેમ બેસામાં પણ માલુમ પડે છે. એ શહેરની આજુબાજુના પ્રદેશનું નામ ગોવર્ધન હતું. જુનાર એક ખીલું ઉત્કૃષ્ટ શહેર હતું કારણ કે ત્યાં આગળના ગુફામંદીરની સંખ્યા ઘણી છે તેથી તે સાબીત થાય છે. જુનાર જુનાર, જૂર્ણનગર, અથવા જૂર્ણનગર એટલે જુનું શહેર, આ સર્વ નામો તેની અગત્યતા ગયા પછી તેને આપવામાં આવ્યાં હશે. તે નહપાનની રાજ્યધાની હતું એવી મારી માન્યતા એ પૂર્વે દર્શાવી છે. નહપાનના વંશનું ઉન્મૂલન ટૂંકરનાર પુલુમાપીને એક નાસીકના શિલાલેખમાં " નવનર "ના મહારાજનું પદ આપવામાં આવ્યું છે. આ નવનર એટલે નવનગર અથવા નવું શહેર. તે રાજ પૈંણમાં રાજ્ય કરતો હતો તે વાત આપણને ટાલે-ગીમાંથી માલુમ પડે છે તેમજ શાશિવાહન વિશેની ઘણી દંતકથાઓમાં તે નામના રાજાએ તે શહેરના હતા એ ઉપરથી પણ તેજ માલુમ પડે છે. મોટે ભાગે પુલુમાપીએ પોતાના વંશનું પુનઃ સ્થાપન કર્યું ત્યારે શિલાલેખમાં લખેલું નવનર નામ તે શહેરને તેણે આપ્યું હશે, અને તેના મુકાબલામાં નહપાનની રાજ્યધાનીનું શહેર " જુનુનગર " એમ કહેવાતું હશે. અથવા પૈંણના જુના શહેરને પુલુમાપીએ વિસ્તારીને મોટાં કર્યું હશે અને નવા ભાગને નવનર કહ્યું હશે. કાર્થી આગળની ગુફાઓ તથા તેની આજુબાજુના સ્થાનો પાસે કીયાં શહેરો આવેલાં હતાં તે આપણે જાણતા નથી. પરંતુ તે ગુફા મંદીરા સંબંધમાં લખવામાં આવેલા સ્થ-

નવું નામ એક શિક્ષણભાંડમાં વાલુરક^૧ હતું એમ નીકળે છે, અને જે પ્રદેશમાં તે આવ્યું હતું તે પ્રદેશનું નામ મામલાહાર^૨ એટલે મામલ અથવા હાલનો માવળનો પ્રદેશ હતું. તેથી વધારે દક્ષિણમાં કહાંટક એટલે હાલનું કરાડ નામનું શહેર હતું જેનું નામ કુડે^૩મના એક શિક્ષણભાંડમાં અને મહાભારતમાં પણ આવે છે. તે સમયમાં કોલ્હાપુર પણ એક ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનું શહેર હોતું નેહએ, કારણ કે આગળ ઉપર આપણે લખી ગયા છીએ તેવા સિક્કાઓ વાળા જૈન સ્તૂપ અને ખીજી ઘણી જૂની વસ્તુઓ ત્યાં આગળથી મળ્યા આવી છે. તે શહેરનું પ્રાચીન નામ જાણવામાં નથી. કહાંડ અથવા કોલ્હાપુર ટાંલેમીનું હીપોકુરા હોતું નેહએ, કારણ કે કોલ્હાપુરના સિક્કાઓનો વીલીવાયકુર જે ટાંલેમીનો બેથીયોકુરે-સજ હતો એમ આપણે નિશ્ચિત કર્યું છે તેનું આ સ્થાન હતું એમ તે કહે છે.

વ્યાપાર તથા રાજગારમાં શેકાએલા માણસોએ ધણું દ્રવ્ય મેળવ્યું હતું એમ દેખાય છે. કાલ્હાના મોટા મૈત્રની ગુફા પૈન્યન્તીના વ્યાપારની સમાજો. એક શેઠે બનાવરાવી હતી, અને અન્ય સ્થાનોમાં પણ, અને મુખ્યત્વે કરીને કાન્હેરીમાં, તેઓની બક્ષીસો ધણી કીમતની હતી. તે સમયે વ્યાપારીઓની સમાજો હતી જેની કે, વણકરાની, ગાંધીઓની, દાણા વેચનારાઓની, તેલીઓની ઈલાદિ. તેઓની ધનના પૂર્ણ અને પાછી હતી, કારણ કે પૂર્વે આપણે જોયું છે તેમ પૈસાની જાણની અનામત રકમો તેઓ રાખતા અને તે ઉપર વ્યાજ વંશ પરંપરા આપે જતા. આવી સમાજો તથા આન્ય સંસ્થાઓ દ્વારા સ્વરાજ્ય હતું

૧ નં. ૧૪ કાલ્હા આ સ. વે. ઇ.સ. ૧૦.

૨ ઉપરનામાંનો નં. ૧૯.

૩ કુડાની ગુફાઓનો નં. ૧૦. આ સ. વે. ઇ.સ. નં. ૧૦

૪ ઉપર લખેલો સ્થાને જોવું.

અને દેશની નાન્ય વ્યવસ્થાના આ એક મહત્વનો ભાગ હમેશ હોતો ઉશન દાતના એક નાસીકના શિલાયેખમા એક નિગમસભા એટલે શહેરના લોકોની સભાનુ પણ નામ આવે છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે તે પ્રાચીન સમયમા હાલની સુધારાખાતા જેવી સ્થાઓ

વ્યાજનો દર. વિષમાન હતી એ પણ ધ્યાનમા રાખવા જેવું છે

કે ઉશવદાતે થાપણુ મુકેના ૨૦૦૦ કાશાપણુ

વાર્ષિક વ્યાજ ૧૦૦ કાશાપણુ હતું અને ખીજા ૧૦૦૦ નું વ્યાજ ૭૫ હતું, એ ઉપરથી એમ માલુમ પડે છે કે હાલના સમયના જેટલા વ્યાજનો દર વધારે નહોતો, પણ દર વર્ષે ૬૦ શતકે પાચથી સાડાસાત ટકાની વચ્ચે હતો. જો વ્યાજના દરનો આધાર સવામતી ઉપર રહેતો હોય, અને તેનું પ્રમાણ રાજ્યની સુવ્યવસ્થિતિથી ઉતરે ઢરજો હોય, તો આ ઉપરથી એમ કેખાય છે, કે જો કે દેશમા રાજ્ય સખધી ફેરફારો થતા હતા તોપણ દેશનો રાજ્ય કારભાર સારી રીતે ચાલતો હતો સુવ્યવસ્થિત લૌકિક સ્થાઓ જેનાવિષે આપણે ઉપર ખેલી ગયાછીએ અનેજેના ઉપર કાંઈ નશના બખવાવાથી કાંઈ પણ અસર થતી નહોતી, તેનાથી કરીને ઉપર કહેલો સારો રાજ્યકારભાર ધણે અરો ચાલ્યો હોવો જોઈએ

જૂદા જૂદા જગાઓ સાથે એક ખીજાનો સખધ પણ તે સમયે

મુકેન હતો એમ કેખાતુ નથી વૈજ્યતી અથવા

દેશના જૂદા જૂદા ખનવાસીમા અને સુધારક અથવા મોપારામા રહે

લાગો વચ્ચેનો નાશ લોગના દાનોની નોધ કારીની સુધારામાં અખ-

સંબંધ. નામાં આવી છે, નાસીકના વ્યાપારીના દાનની નોધ

ખેડસામા છે, ભરૂકચ અને કલ્યાણના કેટલાક રહે-

વાસીઓના દાનોની નોધ જુનારમા છે, ઉત્તર દિફુસ્થાનના તથા મે

અન્ય સ્થળે દર્શાવ્યા મુજબ દક્ષિણ સિંધમા આવેલા દાતાખીત્રી સ્થાનના

રહેવાસીઓનાં દાનોની નોધ નાસીકમા છે, અને કદાટક અથવા કદાડના

એક હુદારના દાનની નોંધ કુડેમમાં છે. તેથી ઉલટું નારીક અને કહાડના રહેવાસીઓના દાનોની નોંધ બારહટજે જળવપુર અને અલા^૧હાખાદની મધ્ય સ્થાને આવેલું છે ત્યાં આગળના સ્તૂપમાં છે. આ સર્વ સ્થળો વચ્ચે વાર-વારનો સંબંધ ન હોત, તો એક સ્થાનના રહેવાસીઓ અન્ય સ્થાનમાં ધાર્મિક દાનો કરે એ શક્ય નથી.

મકરણુ ૯.

આંધ્રભૂત્ય વંશના નાથ અને આલુક્ય વંશના ઉત્કર્ષ વચ્ચેના સમયનો સંલગ્નિત ઇતિહાસ.

આંધ્રભૂત્ય વંશના રાજાઓના સમૂહ નાથ પછીના આશરે ત્રણ શતકોમાં જે જે વંશોએ તે દેશ ઉપર રાજ્ય ચલાવ્યું તે બાબતની ખરી વીગતવાર હકીકત આપણને મળી નથી. મત્સ્ય અને વાયુ પુરાણોમાં પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે તે વંશ પછી તેની એક શાખાના સાત રાજાઓ આવે છે અને શિક્ષાલેખ તથા સિક્કાઓમાં અગાઉ આવી ગએલી મઠરીપુત્ર તે વંશનો એક રાજા હતો તેમ માનવાનાં મારાં કારણો મેં આપ્યાં છે. આ દેશનો તમામ વિસ્તાર જેના ઉપર તે પેઢીનાં વંશના રાજાઓનું રાજ્ય હતું તે સ્પષ્ટાં આ શાખાના કબજામાં હતાં. કહાડની પાસેના એક ગામમાં તે પછીના સમયના ક્ષત્રિય રાજાઓના ફેટલાએક સિક્કાઓ જડી આવ્યા છે તે અગાઉ કહી ગએલી વાતને આ દેશ ઉપર તે સમયે તેમનું રાજ્ય હતું એ બાબતના પુરાવા તરીકે માનીએ અને માત્ર વ્યાપાર સંબંધી સંસર્ગને દ્વીધે તેમ બન્યું હોય તેમ ના માનીએ, તો આપણે એમ માનવું જોઈએ કે શાતવાહન વંશ

પછી ઝોઝામા ઝોઝો દખલના થોડાંએક ભાગનો કબજો કાત્રપ વશનો થયેલો હોવો જોઈએ આ રાજઝોમા પ્રથમ વિજયસાહ^૧ (સેન) કે જેની તારીખ ૧૪૪^૨ છે, જે વર્ષને શકસ વસરનું ગણતા હ સ ૨૨૨ ને મળતું આવે છે, અને શાતવાહન વશના રાજઝોની છેલ્લામા છેલ્લી નિશ્ચિત થયેલી તારીખ ઈ સ ૨૧૮ ની છે છે નો રાજ જેના સિક્કાઓ કહ્લાઃ પાસે માલુમ પડ્યા છે તે વિજયસાહ (સેન) છે, જેના એક સિક્કા ઉપર ૭૧૪ અને બીજા ઉપર ૨૧૮ ની તારીખ છે આ વર્ષો ઈ ૨૬૨ તથા ૩૦૨ ને મળતા આવે છે આ સમયની

લગભગમા આબીર (એટલે ભરવાડ) વશના રાજઝો આલીશો. સત્તામા આવેના હોવા જોઈએ પુરાણોમાં ' તેમના દશ રાજઝો ગણ્યા ના છે નાસીકની ગુફામા દમરી અને શિ ૫૬૪^૪ આબીરના પુત્ર વીરસેન આબીરના નવમા વર્ષની તારીખનો એક શિનાનેખ છે તેના અક્ષરો જો કે પછીના સમયના આદ્રિનૃત્ય વશના રાજઝોના લેખોથી વધારે જૂદા પડતા નથી, તોપણ તે વધારે અર્વાચીન સમયનો છે એમ ગણવું જોઈએ તેની ભાષા સંસ્કૃત છે, જે ઉપરથી ! એમ ગણુ છું કે તે તે પછીનો સમય દર્શાવે છે ન્યારે લોકોમાં બોનાતી ભાષા પાલીથી જૂદી થઈ, અથવા પાલી ભાષા ઝાઝી પવિત્ર થઈ, ત્યારે ધર્મદાનોની નોંધ કરના જેવા કામો મારે લોકો મૂલની સંસ્કૃત ભાષા ફરીથી વાપરના લાગ્યા અને આ રીતે તે પછીના સમયના સર્વ દાનપત્રોમાં સંસ્કૃત ભાષા વપરાયેલી આપણને માલુમ પડે છે, અને અશોક રાજના સમયથી તે આદ્રિનૃત્ય વશના રાજઝોના

૧ ન જો બે રો એ રો. વા. ૫. ૧૭

૨ સંસ્કૃત ૫ ૨૮ (ન ૧૦)

૩ સંસ્કૃત ન ૧૫

૪ ન જો બે, રો એ રો. વા. ૫. ૧૧ કાનેરીના લેખની પ્રતો

નાશના સમય સુધી જે બાપા વાપરવામાં આવેલી હતી તે પાલી હતી, અથવા વધારે મુદ્દમતાથી ફેલીએ તો તે સમયની એક અથવા વધારે પ્રાકૃત હતી. વયુપુરાણ પ્રમાણે આશીર રાત્રિએ ૬૭ વર્ષ સત્તામાં રહ્યા. આ દેશ ઉપર ખીલ પછા વંશના રાત્રિએ રાત્રિ ક્યું એમ કહેલું છે, પરંતુ તે પૂર્વના વંશની હકીકત આપેલી છે તેના કરતાં આ બાબતની તેમાં આપેલી હકીકત વધારે ગુપ્તવાદ બરેલી છે. એમ દેખાય છે કે હિંદુસ્થાનના જૂદા જૂદા ભાગો ઉપર એકજ સમયે જે જે વંશ રાત્રિ કરતા હતા તેમને એકત્ર કરી દેવામાં આવ્યા છે, અને જે તેમની પછી રાત્રિમાં આવ્યા તેમની સાથે તેમને ભેળી દેવામાં આવ્યા છે; આથી કરીને તેઓના સમય સંબંધી નિષ્કૃષ્ટ કરવો એ બાજુ મદદ વિના શક્ય નથી.

કાન્હેરીની ગુફાઓની એક ગુફામાંના ચેલમાંથી મળેલા તામ્રલેખો ઉપરના એક લેખમાં અમુક એક વંશના રજપ મા સ્ફટકો અથવા વર્ષની તારીખ છે. જે અક્ષરો બરાબર છપાયા હોય નહીં. એમ માનીએ તો આ વંશનું નામ સ્ફટક છે. પરંતુ તે લેખની પ્રકટ થએલી પ્રત ડૉ. બર્ડના સમયમાં થએલી છે, અને અસલ તામ્રલેખો હાલ ફરી તપાસ માટે મળી શકતા નથી. પણ ગુફાઓના શિલાલેખો ઉપરથી આપણે જોઈએ છે કે પોતાને બોજ, રાકી, રાષ્ટ્રિક કહેવરાતી ક્ષત્રિયોની જાતિઓ આ દેશ ઉપર સર્વ સત્તાવાન હતી. દખ્ખના ઉત્તર તરફના ભાગમાં એટલે મહારાષ્ટ્રમાં આ લોકો પોતાને “ મહારાકી એટલે મોટારાકી ” અથવા પ્રાચીન મરાઠાઓ કહેતા; પરંતુ અન્ય ભાગોમાં વપરાતું નામ રાકી અથવા રાક હતું. કારણ કે દક્ષિણ મરાઠા દેશમાંના ઘણા અર્વાચીન રાત્રિઓ જેઓ પોતાને તે નામથી કહેવરાવતા તે, આપણે જાણીએ છીએ. ૨૪ જાતિઓની કટલી એક જાતિઓને એક સમૂહ (કૂટ) બનેલો હોવો જોઈએ, અને તેનું નામ તેઓએ “ રોકુડ ” અથવા તે પછીના સમયમાં “ રોડોડ ” જેનું મૂલ સંસ્કૃત

નામ રાષ્ટ્રકૂટ છે તે પાડયું હોયું જોઈએ. આદિભૂત વંશના રાજાઓની સત્તા ચાલતી હશે તે સમયે જે આવા દેશી રાજાઓ આ દેશ ઉપર રાજ્ય કરતા હશે તેમને આદિભૂત્યોએ વશ રાખ્યા હશે અને તે પછીના કાળમાં પશુ તેમ કર્યું હશે. પણ તે વંશો તદ્દન નિર્મૂલ થયા પછી આ લોકો પાછા સ્વતંત્ર થયા હશે. આહીરોની સત્તા થોડાંએક સમય પર્યંત અને દેશના માત્ર કેટલાંએક ભાગ ઉપર હતી, કારણ કે ગવળી અથવા ભરવાડ રાજાઓની દંત કથા જે આ રાજાઓ વિશેની હોવી જોઈએ તે માત્ર નાસિક અને ખાનદેશ જિલ્લાઓમાં માલૂમ પડે છે. મારે રાષ્ટ્રકૂટોની સત્તા પણ ધણું કરીને આબીરોની સત્તાની સાથે જ થઈ હશે. કાન્હેરીની ગ્રંથોનો “ અકૂટ ” શબ્દ ધણું કરીને “ રાષ્ટ્રકૂટ ” નો અપભ્રંશ હશે અને જો એ ખરું હોય તો, જે સમયે તે શિક્ષાલેખ કાતરવામાં આવ્યો તે સમયે તે વંશના રાજાઓ ૨૪૫ વર્ષ સુધી સત્તામાં રહેલા હોવા જોઈએ. અક્ષરોના ૩૫ ઉપરથી એમ દેખાય છે કે તે લેખો પાંચમા શતકના ઉત્તર ભાગમાં અથવા છઠ્ઠા શતકના પ્રથમ ભાગમાં કાતરવામાં આવ્યા હતા, જે ઉપરથી એમ નીકળે છે તે વંશની સ્થાપના ત્રીજા શતકના અંતમાં થઈ હશે. અને મીરજના લેખો જે મી. વધેને પ્રથમ પ્રકાશમાં આપ્યા, અને ચેવુરનો લેખ જે સર વૉલ્ટર પ્રીયરે પ્રથમ પ્રકાશમાં આપ્યો તે બંને લેખોમાં એમ લખેલું છે કે દખ્ખણમાં ચાલુક્ય વંશનો સ્થાપનાર જયસિંહ હતો તેણે રાષ્ટ્રકૂટ વંશના રાજા કૃષ્ણના પુત્ર ઇન્દ્રને હરાવીને પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. હવે પછી કહેવામાં આવશે તે મુજબ, ચાલુક્ય વંશની સ્થાપના ઇસવીસનના છઠ્ઠા શતકના આરંભમાં થઈ. મારે એમ નીકળે છે કે આશરે ત્રીજા શતકના અંતથી તે છઠ્ઠા શતકના આરંભ સુધી દખ્ખણ ઉપર રાષ્ટ્રકૂટ વંશના રાજાઓનું રાજ્ય હતું, વ્યાટલું આપણે મેળવી શક્યા છીએ. એ સમયને લગતી આથી વધારે વિગતવાર હકીકત મળી શકતી નથી.

મકરણ ૧૦

પ્રથમના ચાલુક્ય વંશના રાજાઓ.

હવે આપણે ચાલીક્ય, ચલુક્ય અથવા ચાલુક્ય વંશના રાજાઓનું વૃત્તાંત હાથમાં લઇશું. તામ્રપદ્મે અને શિલાપદ ઉપરના જનકથા પ્રમાણે લેખાથી આ વંશનો ઇતિહાસ બહુ પ્રકાશિત થયેલો છે. વિક્રમાદિત્યેવચરિત નામનું પુસ્તક જેમાં પાછળના અથવા પુનઃસ્થપાએલા ચાલુક્ય વંશના એક રાજા વિક્રમાદિત્યનું જીવન વૃત્તાંત આપવામાં આવેલું છે તે પુસ્તકના કર્તા ખિલ્લુણે આ વંશની સામાન્ય જનકથાથી ચાલી આવેલી ઉત્પત્તિ આ પ્રમાણે આપી છે. એક પ્રસંગે જ્યારે બ્રહ્મદેવ પોતાના પ્રાતઃ નિત્ય કર્મમાં ત્યાગૃત થયેલા હતા, ત્યારે ઈદ્ર તેમની પાસે ગયા અને પૃથ્વી ઉપર બહુ પાપકર્મો થવાની ફરીયાદ કરી કહ્યું કે કોઈ પણ મનુષ્ય યજ્ઞ-યાગાદિક કરતું નથી, તેમ દેવતાઓને બળિઓ આપતું નથી. બ્રહ્મદેવે પોતાનું નિત્યકર્મ કરતાં કરતાં હાથમાં આયમન વિગેરે મારે ધરેલી હથેલી એટલે પોતાના ચુલુક તરફ નજર કરી, અને તેમાંથી એક મહાનુ યોધો ઉત્ત્ત્ત થયો, જે પુરુષ ચાલુક્ય વંશનો ઉત્પાદક થયો. યોદ્ધા સમય પછી તે વંશમાં હારીત અને માનવ્ય નામના બે મોટા વીરો ઉત્ત્ત્ત થયા, અને તેમણે તે વંશ બહુ પ્રખ્યાતિમાં આપ્યો. તે વંશનું મૂળ સ્થાન અયોધ્યા હતું અને સમય જતાં તેની એક શાખા દક્ષિણમાં સ્થાપન થઈ.

સર્વ તામ્રપદના ઘનના લેખોના આરંભની લીંટીઓમાં કેલા પ્રમાણે ચાલુક્ય વંશના રાજાઓનું ગોત્ર માનવ્ય હતું, અને તેઓ હારીતી-

ની પ્રભુ હતા. તેમની કુલદેવતા સાત માતાઓ હતી અને કાર્તિકેય દેવે તેમને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં આપ્યા હતા. તેઓને નારાયણ પાસેથી વ-રાહના ચિત્રવાળો એક ધ્વજ મળ્યો, અને તે ધ્વજ (વાવટા) ની નીચે બ્રહ્મા તેઓ સર્વ રાજાઓનો પરાજય કરવાને શક્તિમાન થયા. ઉપર કહેલાં યેવુરના સિદ્ધાસેષ તથા મીરજના લેખો, તે વંશનું મૂલ સ્થાન અયોધ્યા હતું તે બાબતમાં બિંદુલુના વર્ણનને મળતા આવે છે. પરંતુ આ લેખો ધણાખરા તે કવિના સમકાલિન હતા, તેથી આ ત્રણેમાં અગીયારમા ચતુર્થા જે વૃત્તાંત પ્રચલિત હતો તેજ કહે છે. આ વંશનો પ્રથમ રાજા જેણે દક્ષિણમાં આ વંશની કીર્તિ પ્રસારી તેજ્યસિંહ હતો. તે સમયે રાજ્ય કરતા રાજાઓ સાથે તેણે ધણાં યોદ્ધાઓ રાજ્ય મુદ્દો કર્યા, અને યેવુરના લેખ ઉપર વિશ્વાસ રાખીને જ્યસિંહ. તો તેમાં રાષ્ટ્રકૂટ વંશના રાજાઓ ધણુ હતા અને આ રીતે તેણે આ દેશનું રાજ્ય મેળવ્યું. તેના પછી રણુરામ નામે રાજા થયો. આ રાજા બહુ શરણીર હતો અને તેનું શરીર બધું અને બહુ મોટું હતું. તેની પછી તેના પુત્ર પુલકેશી પહેલો. પુલકેશી આવ્યો જેણે મોટો અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો, અને તે આ દુનીયા તથા બીજી દુનીયા બંનેની બાબતો ઉપર સરખું હાથ આપ્યો. તેણે વાતાપિપુર નામના નગરને પોતાની રાજધાની કરી. આ નગર તે કલાશી જીલ્લામાં આવેલું દાતનું બાદામી એમ નિ-મિત થાય છે. તે વંશનો તે પહેલો મહાન રાજા થયો એમ દેખાય છે, કારણકે તેના પછીનાં સર્વ દાનવત્રોમાં વંશાવળીનો તેનાથી આરંભ થાય છે. તેનું પુરુષું નામ " સત્યાશ્રય શ્રી પુલકેશી વલ્લભ મહારાજ " હતું, આ " વલ્લભ " એ શબ્દ આ વંશના સર્વ રાજાઓનું પદ હતું. દેવસાગર રંધાને " વલ્લભ " શબ્દની પૂર્વે " પૃથ્વી " શબ્દ ધણુ આવતો અને તે શબ્દનો અર્થ " આખી પૃથ્વીનો મહારાજ " એમ છે. " સત્યમય "

એટલે સત્યનેજ આશ્રય આપનાર. એ પદ તેના પછીના સમયના કેટલા-
 એક રાજાઓએ પણ વારસામાં મેળવ્યું છે. પુલકેશીની
 કીર્તિવર્મા. પછી તેનો પુત્ર કીર્તિવર્મા ગાદીએ આવ્યો. તેણે નલ
 નામના વંશના રાજાઓને તાબે કર્યા, પણ આ વંશના
 રાજાઓનું રાજ્ય ક્યા પ્રદેશ ઉપર હતું તે જણાવ્યું નથી. તેણે મૈથ
 વંશના રાજાઓને પણ તાબે કર્યા. ઐહલિનો^૧ શિલાલેખ જેના ઉપરથી
 આ સર્વ વૃત્તાંત લખવામાં આવ્યો છે તે લેખના વર્ણન ઉપરથી એમ
 દેખાય છે કે તે ઉત્તર કોંકણના રાજા હતા. તે રાજાએ વળી ઉત્તર કાનડા-
 માંના બનવાસીના કદમ્બ વંશના રાજાઓને પણ હરાવ્યા.

કીર્તિવર્માને ઝોછામાં ઝોછા ત્રણ પુત્રો હતા જે સર્વ તેના મરણ
 સમયે નાહાના હતા. મારે તેના પછી તેનો બાઈ મં-
 મંગલેશીશ. ગલીશ માદીએ આવ્યો. એદી નામના દેશ ઉપર રાજ્ય
 કરનાર કલચુરી નામે વંશના રાજાઓ જેની રાજ્ય-
 ધાની ત્રિપુર એટલે જળધપુર પાસે આવેલું તેવુર હતું તેમને મંગલેશી
 હરાવ્યા. તે પોતાની સેનાઓ પૂર્વ તમ પશ્ચિમ એ બંને સમુદ્રો સુધી
 લઈ ગયો હતો એમ કહેવાય છે. પશ્ચિમ સમુદ્રને કીનારે આવેલો “રવતી
 દ્વિપ ” એટલે રવતીનો એટ તેણે જીત્યો. આ દ્વિપના એક સુબાનું તામ્ર
 પદનું દાનપત્ર ગોવા^૨ પાસે જડી આવ્યું હતું, જે ઉપરથી એમ દેખાય
 છે કે લેન્ડુઈની દક્ષિણે થોડાએક ગાઉ ઉપર આવેલા રેડીનું^૩ એ રવતી
 ધણ કરીને ભુંડું નામ હતું. બાદમાંની ગુફાના મંદીરના એક શિલાલે-
 ખમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે એ મંદીર^૪ મંગલેશી કોતરાવ્યું હતું.
 તેણે તેમાં વિષ્ણુની મૂર્તિ પધરાવી, અને તેની પ્રતિષ્ઠા સમયે એક ગામ

૧. ઇ. એ. વા. ૮. પૃ. ૨૪૧.

૨. જ. બા. એ. શ. એ. સો. વા. ૧૦. પૃ. ૩૬૫-૬.

૩. રવતીનું સામોન્થ નિયમો પ્રમાણે અપખંડ, રવતી અથવા રેમડી અને
 તેનું રેડી યથે. ૪. ઇ. એ. વા. ૮ પૃ. ૩૭૫.

ઈનામમાં આપ્યું જેની ઉપજમાંથી નારાયણજીવિની ક્રિયા કરવાની હતી અને સોળ ખાંભણો દરરોજ જમાડવાના હતા અને તે કરતાં જે વધે તે રકમ સાધુઓના પોષણ અર્થે વાપરવાની હતી. જ્યારે શક સંવત્સરનાં ૫૦૦ વર્ષો થઈ ગયાં હતાં તે સમયે જે કોઈ રાજ્ય હતું તે રાજ્યના ખારમાં વર્ષની આ શિલાલેખ ઉપર તારીખ છે. જે રાજ્યના ખારમાં વર્ષમાં આ ગુફાના મંદીરની પ્રતિષ્ઠા થઈ તે મંગલીશનું હતું એમ સ્વીકારીએ. આ અનુમાન પ્રમાણે મંગલીશ શકસંવત્સર ૪૮૯ માં રાજ્ય કરવું શરૂ કર્યું. પણ મંગલીશ એટલા બધા વેહેલા સમયે માદીએ આવી શક્યો નહીં હોય તે બતાવવાને ધણી મજબૂત દલીલો મારા માનવા પ્રમાણે મેં અન્ય^૧ સ્થળે આણી છે; અને આ મારી ટીકા ઉપર જે એક ટીકા^૨ મેં જોઈ છે તે મને ધણી અસંતોષકર્તા લાગે છે. અને તેથી તો ઉલટું મારી ટીકાઓ સત્ય હરે છે. મારે જે રાજ્ય વિશે ઉપર લખેલું છે તે રાજ્ય કીર્તિવર્માનું છે, અને જે તેનું ખારમું વર્ષ શક. ૫૦૦ માં આવ્યું તો કીર્તિવર્મા શક ૪૮૯ એટલે ઇ. સ. ૫૬૭ માં માદીએ આવ્યો હશે. એ લેખમાં લખ્યા પ્રમાણે મંગલીશ પોતાના ધર્મકૃત્યોનું સર્વ પુણ્ય આદિત્ય તથા અગ્નિદેવોની સમક્ષ તથા એકલા યજ્ઞેશ્વર સર્વ લોકોના સમૂહની સમક્ષ પોતાના બાઈને આપે છે, અને પોતાના બાઈની નિમકહલાલીથી ચાકરી કરવાથી ઉત્પન્ન થતું ફલ માત્ર પોતાનું છે એમ કહે છે. ઉપર લખેલા રેવતીના તાત્રપટ્ટના દાનપત્રમાં શક ૫૩૨ નું વર્ષ લખેલું છે અને આ વર્ષ એક રાજના રાજ્યનું વીસમું વર્ષ છે. એમ પણ લખેલું છે. તે સ્થાને આપેલાં તે રાજના માનપદો ઉપરથી તથા એ સમયે પાલું કરીને મંગલીશ તે દિવસ જીત્યો હતો તે વાત ઉપરથી તે રાજ ચાલુક્ય વંશનો હોયો જોઈએ. તે રાજ કીર્તિવર્મા તો નજ દોઈ શકે,

૧. જ. જો. જો. સે. એ. સો. વા. ૧૪ પૃ. ૨૪ ૨૫

૨. ઇ. એ. લા. ૧૦ પૃ. ૫૭. ૫૮.

કારણ કે તેના સમયમાં તે દિવસ જીતાએલો નહોતો; તેમ વળી તે મંગ-
લીશના પછીનો રાજ્ય પશુ હોઈ શકે નહીં, કારણ કે મંગલીશને તે શક
પર મારી ગાદી મળી. મારે તે રાજ્ય મંગલીશ પોતેજ હોવો જોઈએ, અને
જો શક પર ૫૩૨ નું વર્ષ તેના રાજ્યનું વીસમું વર્ષ હતું, તે તેણે શક
૫૧૩ માં રાજ્ય કરવું શરૂ કર્યું હોવું જોઈએ. આ રીતે ક્રીસ્ટિવર્માંનું
રાજ્ય શક. ૪૮૯ એટલે ઇ. સ. ૫૬૭ થી શક ૫૧૩ એટલે ઇ. સ.
૫૯૧ સુધી એટલે ૨૪ વર્ષ સુધી આશુ.

મંગલીશ પોતાના રાજ્યનાં ઉત્કર્ષાં વર્ષોમાં પોતાના પછી પોતાના
ભાઈનો પુત્ર ગાદીએ ન આવે અને પોતાનાજ પુત્રને
મંગલીશનો ગાદી મળે એ વ્યાખતના કાવત્રાં કરવામાં વ્યાપ્ત હતો
મરણ કાલ. તેમ લાગે છે, પણ પુસ્તકેથી જે મોટી ઉમરમાં ધણીજ
ઉત્કૃષ્ટ શુદ્ધિવાળો થયો હતો તેણે તેનાં સર્વ કાવત્રાં
નિષ્ફળ કર્યાં, અને જે સધળા લાભ મંગલીશે રાજ્ય પોતાને કબજે લી-
ધાથી મેળવ્યા હતા, તે સધળા લાભ પોતાની શક્તિ તથા સંવાદથી
વ્યર્થ કર્યાં; અને મંગલીશે પોતાના પુત્રને રાજ્ય આપવાના પ્રયત્નમાં
પોતાનો જીવ તથા રાજ્ય બંને ગોચ્યાં.

ક્રીસ્ટિવર્માંનો પુત્ર પુસ્તકેથી તેની પછી ગાદીએ આવ્યો. તેનું પુર-
નામ “ સત્યાશ્રય શ્રી પૃથ્વીવલ્લભ મહારાજ ” હતું,
પુલકેશી બીજી: શક સંવત્સર ૫૩૫ માં અને તેના રાજ્યના ત્રીજા
વર્ષમાં લખાએલા તાત્રલેખર ઉપરથી એમ માલમ
પડે છે કે તે શક ૫૩૩ એટલે ઇ. સ. ૬૧૧ માં ગાદીએ આવ્યો હશે.
જે શત્રુઓ મંગલીશના પરાક્રમથી તેને તાણે રહ્યા હતા તેઓ તેના મ-
રણ પછી ચારે બાજુથી. બળવો કરી ઉઠ્યા, અપાયીક નામનો એક

૧. ઉપર લખેલા મારા નિબંધમાં વાપરેલી મારી દલીલો જોયો.

૨ ઇ. એ. ૧ ૬. ૫. ૭૩.

રાજા તથા ગોવિંદ નામનો બીજો રાજા જેના કુટુંબની વંશાવલીમાં રાષ્ટ્રકૂટ નામ ધણીવાર આવે છે તે ઉપરથી જે ધણું કરીને તે વંશનો હશે, તે બંને રાજાઓએ તે નવા ચાલુક્ય રાજા ઉપર ચઢાઈ કરી. પુલ કંશીની બળવાન સેના સામે થઈ તેથી બધા પામીને અધ્યાપિક રાજા જેની પાસે સેનામાં ઉત્તર સમુદ્રમાંથી આવેલા ઘોડાઓ હતા, તે નાસી ગયો, અને ગોવિંદ રાજા તેને શરણે ગયો, અને તેનો મિત્ર થયો, તેથી તે રાજાએ તેના ઉપર પ્રસન્ન થઈ તેને ઇનામ^૧ આપ્યાં. પછી તેણે પોતાની સેના કદમ્બ ભોડા ઉપર મોકલી તેઓની રાજ્યધાની બનવાસીને પોતાના બળથી લીધી અને તાબે કરી. હાલના મૈસુર પ્રદેશની આજુ-બાજુનો દેશ જે તે સમયે ચેરાદેશ^૨ કહેવાતો હતો તેના ઉપર રાજ્ય કરનાર ગાંગ વંશનો રાજા, અને અલુપ^૩ નાતિનો રાજા જેના કબજામાં મલબાર દેશ ધણું કરીને હતો તે બંને રાજાઓ તેના મિત્ર થયા. પછી તેણે પોતાની સેના કોંકણના મૈસ્ય ભોડા તરફ મોકલી અને તેઓને વગર મુશ્કેલીએ હરાવ્યા. પુરી^૪ નામની નગરી જે પશ્ચિમ સમુદ્રની રાણી હતી તેના ઉપર હજારો વહાણોનો એક કાફલો કરી તેણે ચઢાઈ કરી અને તેને તાબે કરી. લાટ, માલવ, અને ગુર્જરાના રાજાઓનો તેણે પરાજય કર્યો અને પોતાને તાબે કર્યાં. આ સમયે ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં એક બળ-

૧. ઇ. એ. ધા. ૮. પૃ. ૨૪૨ લેખની લી. ૮. ચ્ ઇફેન તા. અપરેણ આ શબ્દો ઉપરથી કપલ ઉ કે બે સખસો હોવા ભેઈએ, પણ મી. ફીલ્ડ પોતાના ભાષાંતરમાં બે ને બદલે એક લખે છે. માટે તે ભાષાંતરનો અર્થ બરાબર સમજી શકાતો નથી

૨. ઇ. એ. વા. ૧ પૃ. ૩૬૩ અને વા. ૭ પૃ. ૧૯૮

૩. મલબાર હીનારા ઉપર આવેલા " અલુપાઈ " નામના દાસ આવેલા શહેર અને રાજાના વંશનું નામ જળવાઈ રહ્યું છે.

૪. જ્ઞાનગરને પશ્ચિમ સમુદ્રની લક્ષ્મી કહેવામાં આવે છે. ધણું કરીને તે કોંકણના મૈસ્ય રાજાની અને પછીની સીબીદાર રાજાની રાજ્યધાની હતું.

વાન રાજા હતો જેનું નામ હર્ષવર્ધન હતું. તે કનોજનો રાજા હતો, પણ સમય જતાં ઉત્તરમાં તે સર્વનો ઉપરી રાજા થયો. પછી તે રાજાએ પોતાની સત્તા નર્મદાની દક્ષિણે પ્રસારવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ પુષ્કેશી તેની સામે થયો, તેના ધણા દાથી મારી નાખ્યા અને તેની સેનાનો પરાજય કર્યો. તે સમય પછી પુષ્કેશીએ પરમેશ્વર અથવા સાર્વભૌમ રાજાનું પદ ધારણ કર્યું, અથવા તેને મળ્યું. તે વંશના તે પછીના રાજાઓએ પુષ્કેશીના આ પરાક્રમને સર્વથી મહાન્ ગણ્યું અને તેઓના તામ્રલેખોમાં બીજા પુષ્કેશી રાજાના વર્ણનમાં આ એકલા પરાક્રમનેજ લખવામાં આવ્યું છે, પોતાની હઠના પ્રદેશનું રક્ષણ કરવા સાર નર્મદાના કીનારા ઉપર એક બળવાન સેના પુષ્કેશીએ રાખી હતી એમ દેખાય છે. આ રીતે પોતાની રાજ્યનીતિ તથા પરાક્રમથી તે ત્રણે દેશનો સાર્વભૌમ મહારાજા થયો. આ જાણુ દેશનું નામ મહારાષ્ટ્ર હતું અને તેમાં નવવાણું હનર ગામે હતાં. કોસલ અને કલિંગના રાજાઓ તેના આવવાથી ધ્રુજતા હતા અને તેને તાગે થયા. થોડા સમય પછી કાંચીપુર અમે કાંજીવરમના રાજાની સામે તે એક મહાન્ સેના લઈને ગયો અને તે શહેરને ઘેરા દાદ્યો. પછી તેણે કાવેરી નદી ઓળંગી ચોલ, પાંડ્ય અને કેરલ દેશો ઉપર ચડાઈ કરી, પણ આ રાજાઓ તેના મિત્ર થયા હતા એમ દેખાય છે. આ રીતે આખા દક્ષિણમાં પોતાની સાર્વભૌમ સત્તા સ્થાપીને પોતાની રાજ્યધાનીમાં તે આવ્યો અને શાંતિથી રાજ્ય કર્યું. જે લેખમાંથી આ હકીકતનો મોટો ભાગ લેવામાં આવ્યો છે તેની તારીખ શક ૫૫૬ એટલે ઈ. સ. ૬૩૪ છે, તેથી પુષ્કેશીના વિજયોનો સમય ઈ. સ. ૬૩૪ પૂર્વે બંધ થયો હતો,

હેવોનસંગ નામનો ચીનાઈ યાત્રાળુ હિંદુસ્થાનમાં આવ્યો હતો

તે આજ રાજ્યમાં આવ્યો હતો. આ દેશમાં તેના પ્ર--

દ્વેનસંગ વાસ દરમ્યાન તે મહારાષ્ટ્રમાં આવ્યો હતો, જે દેશને તે “મો-હો-લ-ચ” કહે છે. તેણે પુલકેશીને જોયો હતો અને તેનું વર્ણન આ પ્રમાણે તે કહે છે — “તે ત્સ-ટ-લી (ક્ષત્રિય) જાતિનો છે, તેનું નામ પુ-લો-કી-શ છે તેના વિચારો મહાન અને ગંભીર છે અને પોતાની કૃપા તથા ધર્મધાનો તે બહુ વિસ્તારે છે તેની પ્રજા પૂર્ણ ભક્તિથી તેને સેવે છે ” હર્ષવર્ધનના બળની સામે પુલકેશી ટકી રહ્યો હતો, જે વાત પૂર્વે આપણે સિવાલેખા ઉપરથી કહી છે તે વિશે દ્વેનસંગ આ પ્રમાણે લખે છે — આ સમયમાં રાજા સિવાદિત્ય (હર્ષવર્ધન) પોતાની વિજયા સેનાને પૂર્વથી પશ્ચિમમાં લઈ જાય છે, તે દૂરના લોકોને પોતાને તાબે કરે છે, અને પાસેના લોકોને પોતાનો બચ દેખાડે છે. પરંતુ આ રાજ્યના લોકો એકવાર તેને તાબે થયા નથી. પાંચે હિંદ-પ્રદેશની સર્વ એકન સેનાના સેનાની તરીકે તે વારંવાર જતો, જે કે તેણે સર્વ રાજ્યોમાંથી સર્વથી શરવીર સરદારોને બોલાવ્યા છે, અને જે કે તેઓને શિક્ષા કરવાને તે પોતે જાણે છે, તો પણ તેના સામેની સેનાને તે અઘાપિપર્યંત હરાવવાને શક્તિમાન થયો નથી. આ ઉપરથી આપણે તેઓની રજુધીર પ્રકૃતિ^૨ તથા આચારનો ખ્યાલ કરી શકીશું. ” પૂર્વોક્ત યીનાર્ધ યાત્રાણુ આશરે ઈ. સ ૬૩૯ માં એટલે ઉપરનો લેખ યેતરાયા પછી પાંચ વર્ષે મહારાષ્ટ્રમાં આવ્યો હતો તેના લખવા પ્રમાણે તે રાજ્ય ધેરાવામાં ૬૦૦૦ લી એટલે ૧૨૦૦ માધ્ય હટ્ટ^૧, અને તેની રાજ્યધાની ધેરાવામાં ૩૦ લી હતી, અને તે પશ્ચિમ તરફ મોટી નદીની સમીપમાં આવેલી હતી. મહારાષ્ટ્રની જમીન તથા હવા પાણી તથા ત્યાંના લોકોની વર્તણૂક અને સામાન્ય રિવાજોનું વર્ણન તેણે આ પ્રમાણે કર્યું છે — “ તે જૂમિ સત્તવાન (કસવાળી)

૧ ઈ. એ. વા. ૭ પૃ. ૨૬૦

૨ ઈ. એ. વા. ૭ પૃ. ૨૬૧

અને ફળદ્રુપ છે અને બહુજ ધાન્ય ઉત્પન્ન કરે છે. હવા મરમ છે. રીત બાત સાદી અને પ્રમાણિક છે. તે દેશના લોકો ઉંચા, અને વર્તણૂકમાં ગર્વિષ્ઠ અને અતિ ઉદ્દત છે. જે કાંઈ તેઓનું કામ કરે તેમના ઉપર તેઓ ઉપકાર કરે છે, પરંતુ જે તેઓને અસંતુષ્ટ કરે તેઓ તો તેમના દ્વેષમાંથી બચી જવાના નહીં. જો કાંઈ તેઓનું અપમાન કરે, તો તે અપમાન દૂર કરવા સાર પોતાના જીવને પણ જોખમમાં નાખવાના. જો કાંઈ પોતાની આપત્તિના સમયે તેમની મદદ માગે, તો તેની મદદે જવાને પોતાની જાતની પણ સંભાળ લેવાનું તેઓ શૂંસી જવાના. જો કાંઈપણ અપરાધનું વેર લેવાનું તેઓને હોય, તો તેઓ તે બાબતની પોતાના શત્રુઓને અગમચેતી આપ્યા વિના રહેવાના નહીં, જે પછીજ દરેક પોતાનું બખ્તર પહેરે અને હાથમાં પોતાનો ભાલો લે. યુદ્ધમાં નાસી જનારની પાછવાડે તેઓ જાય છે પરંતુ જેઓ શરણે આવે તેને તેઓ મારી નાંખતા નથી. ન્યારે સેનાનો કાંઈ સરદાર યુદ્ધમાં હાર્યો હોય, તો તેને દેહની શિક્ષા કરવાને સ્થાને, ક્ષીનાં કપડાં પહેરાવે છે, અને આથી તેની પોતાની જાંદગીનો ભોગ આપવાની તેને ફરજ પાડે છે. અસ્ખલિત ધૈર્યવાળા ધણા હજારો યોદ્ધાઓનો સમૂહ રાજ રાખે છે. યુદ્ધ માટે તે તૈયાર થાય છે તે દરેક સમયે કેફ આવવા સાર તેઓ મદિરા પીએ છે, અને આ રીતે એક યોદ્ધા હાથમાં માત્ર ભાલો લઈને દશ હજાર શત્રુઓની સામે આવી શકે છે. રસ્તામાં મળેલા કાંઈ પણ માણસને તે મારી નાંખે, તો કાયદાથી તેમને શિક્ષા થઈ શકતી નથી. ન્યારે ન્યારે સેના યુદ્ધનો આરંભ કરે છે, ત્યારે આ વીરપુરુષો સેનાની પાછળના ભાગમાં ટાલના અવાજને અનુસરીને ચાલે છે. વળી તેઓ સ્વભાવે ધણાજ વિકાળ એવા હજારો હાથીઓને પણ કેફ ચડાવે છે. ખરેખરી લઢાઈ શરૂ થતા ના સમયમાં તેઓ બહુ કેશી મદિરા પીએ છે. દરેક વસ્તુને પોતાના પગ નીચે ચગદીને એક સમૂહ રૂપે તેઓ દોડે છે. તેઓની સામે કાંઈ પણ

અનુ ટકી શકે નહીં. આવા શૂરવીર માણસો તથા હાથીઓ પોતાની પાસે હોવાથી મત્ત થએલો રાજા પોતાની પડોસમાંના રાજ્યોને ધીકારે તથા વુઝકાર કરે છે. ”

રાજા પુલકેશી બીજો આ વંશનો મોટામાં મોટો રાજા નિઃશક પણે હતો એમ દેખાય છે; અને તેની કીર્તિ અન્ય દેશોમાં પણ પ્રસરી હતી. અરબ્બી પુસ્તકોમાં તેના વિશે એમ લખેલું છે કે ઈસ્તાનનો રાજા ખુશરૂ બીજો જેણે ઇ. સ. ૫૬૧ થી ઇ. સ. ૬૨૮ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું તેને ત્યાં તેના રાજ્યના ૩૬ મા વર્ષમાં પોતાના દૂતો મોકલ્યા હતા, અને તે સમય^૧ પૂર્વે અથવા પછી તેને ત્યાંથી દૂતો પોતાના રાજ્યમાં આવવા દીધા હોવા જોઈએ. તેના રાજ્યથી ચાલુક્ય વંશની સત્તા દેશના ધણા વિસ્તારવાળા ભાગમાં પ્રસરી. તેનો નાહાનો ભાઈ વિષ્ણુવર્ધન જેનું બીજું નામ વિષ્ણુસિંહ હતું તેને થોડા એક સમય સુધી

વિષ્ણુવર્ધન, સતારા અને પંઢરપુર જીત્યાઓ ઉપર રાજ્ય ચલાવવાને નિમગ્નમાં આવ્યો હતો એમ લાગે છે, કારણ કે

સતારામાં તેનો એક તાત્રલેખ માલુમ પડ્યો છે તેમાં બીમાર નદીના દક્ષિણ કિનારા ઉપર આવેલું એક ગામ દાનમાં આપ્યાનું લખેલું છે. ઉત્તર કૃષ્ણા અને ગોદાવરી નદીઓની વચ્ચે આવેલો વેંગી નામનો પ્રદેશ પાછળથી વિષ્ણુવર્ધને જીતી લીધો, ન્તાં આગળ ચાલુક્યવંશની બીજી

શાખા તેણે રચાપી. નાસીકની આબુબાલુના પ્રદેશમાં

જયસિંહ,

પુલકેશીનો બીજો ભાઈ જયસિંહ તેના ભાઈ તરફથી સુખો હોવો જોઈએ. કારણ કે તે જીત્યાના ઈગતપુરી

તાલુકામાંથી મળી આવેલા તાત્ર લેખના દાન પત્રમાં જયસિંહનો પુત્ર

૧. આ સ. વે. ઇન્ડીયા નં. ૬, પૃ. ૬૦-૬૨

૨. જ. બા. એ. રે. એ. સો. ના. ૨, પૃ. ૧૧.

નાગવર્ધન બાલેશ્વર નામનું ગામ કાપાલિકેશ્વર નામના દેવની પુજને માટે અર્પણ કરે છે. આ ગામ ઇગતપુરીથી ઇશાનમાં આશરે બાર માઈલ દૂર આવેલું હોય તે બેલગામતરફના છે એમ નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યું છે. જે પ્રદેશમાં તે ગામ આવેલું હતું તેનું નામ તે લેખમાં ગા.

પરાક્રમ લખવામાં આવ્યું છે. એવીજ રીતે પુત્રકેશીનો ચંદ્રાચરિત્ર, મોરો પુત્ર ચંદ્રાદિત્ય સાવંતવાડી જીવે છે તે પ્રદેશ

ઉપર રાજ્ય કરતો હતો. એક સિવા લેખમાં ચંદ્રાદિ-

ત્ય જોને પૃથ્વીવલ્લભ તથા મહારાજ એ પદવીઓ લગાડવામાં આવી છે, તેની રાણી નામે વિજયભટ્ટારિકાએ, વેન્ગુર્ધામની ઉત્તરે આશરે સાત માઈલ દૂર કિનારા ઉપર કૌથિરેમ નામના ગામની ખજાન (એટલે ખાજાન એટલે પાણીનાં ખાખોચીયાવાળી) જમીન તેની પાસે આવેલા એક ખેતર સાથે અમુક બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપી છે, એમ લખેલું છે. નેશર આગળ મળી આવેલા ખીલ દાનપત્રમાં પોતાના સ્વરાજ્યના પાંચમા વર્ષમાં ખીલું એક ખેતર તે રાણી દાનમાં આપે છે. આ દાન પત્રમાં લખેલાં દાનો જેવાં દાનો, રાજ્યની નોકરી અથવા હકોની પેઠે, રાજ્ય કરનાર રાજાએ એકલો આપી શકે એ આવશ્યક નથી. આવાં દાનોથી ઉત્પન્ન થતાં પુણ્યની ઇચ્છા પુરૂષો તેમ સ્ત્રી પણ રાખે છે. માટે વિજયભટ્ટારિકા જેવી રાણી પોતાના પતિની હયાતીમાં ખેતરનું દાન કરે. તેણે આ પ્રમાણે દાન કર્યું તે વાત ઉપરથી ઘણા ધારે છે તેમ એમ નથી કંઈ કે આ દાનો તેણીએ આપ્યાં તે સમયે તે રાજ્ય ઉપર હોવી જોઈએ. તે સમયે રાજ્ય કરતા રાજાની તે પદરાણી હતી એટલુંજ ધારી શકાય છે. કૃષ્ણા અને તુંગભદ્રાના સંગમ પાસેના પ્રદેશ ઉપર પુત્રકેશીનો અન્ય પુત્ર નામે આદિત્યવર્મા રાજ્ય કરતો હતો.

૧. જ. ભા. ભે. રો. એ. સો. વા. ૨. પૃ. ૪. આનો તરજુમો પ્રથમ બાલેશ્વરે કર્યો છે અને પછી મેં કર્યો છે (જ. ભા. ભે. રો. એ. સો. વા. ૧૪) અને ઉપર મી. ક્વૌટી કર્યો છે (ઇ. એ. વા. ૬. પૃ. ૧૨૩)

પુત્રકેશીની પછી તેનો બીજો પુત્ર વિક્રમાદિત્ય ગાદીએ આવ્યો. તેના
 ઘનપત્રોમા તેને પુત્રકેશીનો પ્રિયતમય એટલે વહાલો
 આદિત્યવર્મા- પુત્ર એમ લખ્યો છે તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે
 વિક્રમાદિત્ય રાજ્યની રાજ્યધાનીમા તેનો પછી વિક્રમાદિત્ય ગાદીએ
 પહેલાં. આવે એવો તેણે બંધેખસ્ત કર્યો. હશે, અને સરહદ
 ઉપરનો એક પ્રદેશ તેના મોટા પુત્ર ચંદ્રાદિત્યને આ

પ્યો. હશે બીજા ગળ્યોની પેઠે આ ગળ્યના આરભમાં ૬૯૫૩ થયું હતું
 પણ તે ૬૯૫૩ ઉત્તરના રાજ્યો. અથવા સંદારો જેઓ આ સમયે જાણુના
 તાબે થઈ ગયા હતા એમ લાગે છે તેઓ તરફતું નહોતું પણ ધણાજ
 દક્ષિણમાંથી થયું હતું કાચી અથવા કાજીવરમના પદ્મવરાજ, તથા ચો
 લ, પાડય અને કેરન દેશોના ગળ્યો જેઓને પુત્રકેશીએ માત્ર થોડા પછા
 તાબે કર્યા હતા તેઓએ ૬૯૫૩ કર્યું. વિક્રમાદિત્ય જે અક્ષનનાળો તથા હિ-
 મ્મતવાન સાહસિક પુરુષ હતો તેણે ચોન, પાડય તથા કેરલના રાજ્યો-
 ની મત્તા ભાગી પદ્મવ નાળનો તેણે પરાજય કર્યો તેની રાજ્યધાની
 કાચી પકડી, અને તે રાજ્ય જેણે પૂર્વે કોઈના આગળ મરતક નમાવ્યું
 નહોતું તેને પોતાની આગળ તેમ કરનાની ફરજ પાડી ચિત્રકઠ નામના
 પોતાના થોડા ઉપગ્રાહ્યને હાયમા એક તરવાર લઈને જે સર્વ શ
 ત્રુઓ તેની સામે થતા તેને તે હરાવતો એમ કહેવાય છે આ રીતે જે
 સર્વ પ્રદેશો ઉપર તેના પિતાનું ગળ્ય હતું તે સર્વ તેણે પુન મેળ-
 વ્યા અને નણું સમુદ્રની નજીના સર્વ દેશોને તે સાર્વભૌમ રાજ્ય થયો

વિક્રમાદિત્ય પહેલાના રાજ્યમાં ચાલુક્યનશની એક શાખા દક્ષિણ
 ગુજરાત અથવા ગ્રામીન સમયમા જેને લાટ દેશ કહેતા

૧ ઇ એ વા ૧૦ પૂ ૨૪૪

૧ ■ એ, વ ૬, પૂ. ૮૬ ૮૯, ૯૨, જ, બા, બે ૧૧, એ રો વા. ૩
 , ૨૦૩ તથા ઇ. એ વા, ૮ પ ૧૨૭-૧૩૦-૧૩૧,

આલુક્યવંશની ત્યાં સ્થપાઈ. વિક્રમાદિત્યે એ પ્રદેશ પોતાના એક ના-
 એક શાખા નાભાઈ જયસિંહ વર્મા જે આ રીતે પુલકેશી^૨ ખી-
 દક્ષિણ ગુજરાત જનનો ખીજે પુત્ર હોવો જોઈએ તેને આપ્યો. જયસિં-
 માં સ્થપાઈ. હના પુત્ર વિનયાદિત્ય યુદ્ધમત્સ્યે શકે ૬૫૩^૩ માં જ-
 મીન ધનામમાં આપી. અને તેજ રાજના ખીજ પુત્ર
 ક્રયાશ્રય શિલાદિત્યે ૪૪૧^૪ માં તે નવસારીમાં રહેતો હતો તે સમયે એક
 ગામ ધનામમાં આપ્યું. આ વર્ષ કીયા સંવત્સરનું હતો તે તે દાનપત્ર-
 માં લખેલું નથી. પણ તે સમયે ગુજરાતમાં ગુપ્ત સંવત્સર પ્રચલિત
 હતો તેનું એ વર્ષ છે એમ ગણવાથીજ એ બંને ભાઈઓને સાથે લાવી
 શકાય છે; કારણકે ગુપ્ત વર્ષ ૪૨૧ તે શકે ૬૬૨^૧ ને મળતું આવે છે.
 ક્રયાશ્રયને મુવરાજ કહેતા જે ઉપરથી એમ દેખાય છે કે તે દેશના
 રાજ્યમાં તેના ભાઈ સાથે તે પણ રાજ્યમાં સામેલ હતા. ખેડામાં મળી
 આવેલું ગુજરાતના આલુક્યોનું તામ્ર લેખનું દાનપત્ર જેનું ભાષાંતર
 પ્રો. ડાઉલ્ડને કર્યું છે તેમાં ત્રણ રાજાઓનાં નામ આવે છે, એટલે જય-
 સિંહરાજ, જુદ્ધવર્મરાજ અને વિજયરાજ.^૨ વિદ્વાનો તથા પ્રાચિનવેત્તાઓ
 એમ સમજે છે કે આમાંનો પહેલો રાજા તે તથા દક્ષિણમાંના આલુક્ય

૨. જ. બો. એ. રો. એ. સો. વા. ૧૧ પૃ. ૨.

૩. તેજ પુસ્તકનું પૃ. ૫.

૪. તેજ પુસ્તકનાં પૃ. ૨—૩.

૧. પરિશિષ્ટ અ. જોડું

૨. જ. રો. એ. સો. વા. ૧. પૃ. ૨૬૮.

૩. મારાં કારણે આ પ્રમાણે છે:—(૧) તેની પદ્ધતિ આલુક્યોના દાન-
 પત્રને મળતી નથી. (૨) વારાહાવતારની સ્તુતિ બીજા સર્વમાં હોય છે તે આમાં
 નથી. (૩) તેમાં ફક્ત ત્રણ નામોજા જે સંધીઓમાં આવે છે તેજ આપેલાં
 છે. (૪) ત્રણે રાજાઓનાં નામોને છેડે એક સરખોશબ્દ રાજ આવે છે, જે ખરા
 આલુક્ય દાનપત્રોમાં નથી. (૫) જેમ સર્વ આલુક્ય વંશના રાજાને પદ્મીઓ હતી
 તેમ આમાં કાંઈ પદ્મીઓ નથી.

પુલકેશીની પછી તેનો બીજો પુત્ર વિક્રમાદિત્ય ગાદીએ આવ્યો. તેના દાનપત્રોમાં તેને પુલકેશીનો પ્રિયતમ્ય એટલે વહાલો આદિત્યવર્મા- પુત્ર એમ લખ્યો છે. તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે વિક્રમાદિત્ય રાજ્યની રાજ્યધાનીમાં તેની પછી વિક્રમાદિત્ય ગાદીએ પહેલાં આવે એવો તેણે બંદોબસ્ત કર્યો હશે, અને સરહદ ઉપરનો એક પ્રદેશ તેના મોટા પુત્ર ચંદ્રાદિત્યને આપ્યો હશે. બીજા રાજ્યોની પેઠે આ રાજ્યના આરંભમાં હુલ્લડ થયું હતું પણ તે હુલ્લડ ઉત્તરના રાજ્યો અથવા સગદારો જેઓ આ સમયે જાણના તાબે થઈ ગયા હતા એમ લાગે છે તેઓ તરફનું નહોતું પણ ઘણાજ દક્ષિણમાંથી થયું હતું. કાચી અથવા કાંજીવરમના પલ્લવરાજા, તથા ચોલ, પાંડ્ય અને કેરલ દેશોના રાજાઓ જેઓને પુલકેશીએ માત્ર થોડા ધણા તાબે કર્યા હતા તેઓએ હુલ્લડ કર્યું. વિક્રમાદિત્ય જે અક્ષલવાળો તથા હિન્મતવાન સાહસિક પુરૂષ હતો તેણે ચોલ, પાંડ્ય તથા કેરલના રાજાઓની સત્તા ભાંગી. પલ્લવ રાજાનો તેણે પરાજય કર્યો તેની રાજ્યધાની કાંચી પકડી, અને તે રાજા જેણે પૂર્વે કોઇના આગળ ભરતક નમાવ્યું નહોતું તેને પોતાની આગળ તેમ કરવાની ફરજ પાડી. ચિત્રકંઠ નામના પોતાના થોડા ઉપર સ્વાર થઈને હાથમાં એક તરવાર લઈને જે સર્વ શત્રુઓ તેની સામે થતા તેને તે હરાવતો એમ કહેવાય છે. આ રીતે જે સર્વ પ્રદેશો ઉપર તેના પિતાનું રાજ્ય હતું તે સર્વ તેણે પુનઃ મેળવ્યા અને ત્રણ સમુદ્રની વચ્ચેના સર્વ દેશો તે સાર્વભૌમ રાજા થયો.

વિક્રમાદિત્ય પહેલાના રાજ્યમાં ચાલુક્યવંશની એક શાખા દક્ષિણ ગુજરાત અથવા ગ્રામીન સમયમાં જેને લાટ દેશ કહેતા

૧. ઇ. એ. વા. ૧૦ પૃ. ૨૪૪

૨. ઇ. એ. વ. ૬, પૃ. ૮૬, ૮૭, ૯૨, ૯૪, ૯૫, ૯૬, ૯૭, ૯૮, ૯૯, ૧૦૦, ૧૦૧, ૧૦૨, ૧૦૩ તથા ઇ. એ. વા. ૮ પૃ. ૧૨૭-૧૩૦-૧૩૧,

ચાલુક્યવંશની ત્યાં સ્થપાઈ. વિક્રમાદિત્યે એ પ્રદેશ પોતાના એક ના-
 એક શાખા નાભાઈ જયસિંહ વર્મા જે આ રીતે યુલકેશી^૨ ખી-
 દક્ષિણ ગુજરાત ન્હોતો ખીજો પુત્ર હોવો જોઈએ તેને આપ્યો. જયસિં-
 માં સ્થપાઈ. હના પુત્ર વિનયાદિત્ય યુદ્ધમદ્દલે શકે ૬૫૩^૩ માં જ-
 મીન ઇનામમાં આપી. અને તેજ રાજ્યના ખીલ પુત્ર
 ક્યાત્રય શિલાદિત્યે ૪૪૧^૪ માં તે નવસારોમાં રહેતો હતો તે સમયે એક
 ગામ ઇનામમાં આપ્યું. આ વર્ષ કીયા સંવત્સરનું હશે તે તે દાનપત્ર-
 માં લખેલું નથી. પણ તે સમયે ગુજરાતમાં ગુપ્ત સંવત્સર પ્રચલિત
 હતો તેનું એ વર્ષ છે એમ ગણવાથીજ એ બંને ભાઈઓને સાથે લાવી
 શકાય છે, કારણકે ગુપ્ત વર્ષ ૪૨૧ તે શકે ૬૬૨^૧ ને મળતું આવે છે.
 ક્યાત્રયને યુવરાજ કહેતા જે ઉપરથી એમ દેખાય છે કે તે દેશના
 રાજ્યમાં તેના ભાઈ સાથે તે પણ રાજ્યમાં સામેલ હતો. ખેડામાં મળી
 આવેલું ગુજરાતના ચાલુક્યોનું તાત્ર લેખનું દાનપત્ર જેનું ભાષાંતર
 પ્રો. ડાઉસને કર્યું છે તેમાં ત્રણ રાજાઓનાં નામ આવે છે, એટલે જય-
 સિંહરાજ, યુદ્ધવર્મરાજ અને વિજયરાજ.^૨ વિદ્વાનો તથા ગ્રામિનવેત્તાઓ
 એમ સમજે છે કે આમાંના પહેલો રાજા તે તથા દક્ષિણમાંના ચાલુક્ય

૨. જ. ડો. એ. શે. એ. સો. વા. ૧૧ પૂ. ૨.

૩. તેજ પુસ્તકનું પૃ. ૫.

૪. તેજ પુસ્તકનાં પૃ. ૨-૩

૧. પરિચિષ્ટ અ. જોઈ

૨. જ. રો. એ. સો. વા. ૧. પૂ. ૨૬૮.

૩. મારાં કારણો આ પ્રમાણે છે:—(૧) તેની પદ્ધતિ ચાલુક્યોના દાન-
 પત્રને મળતી નથી. (૨) વારાહાવતારની સ્તુતિ બીલ સર્વમાં હોય તે આમાં
 નથી. (૩) તેમાં ફક્ત ત્રણ નામોજ જે સખીઓમાં આવે છે તેજ આપેલાં
 છે (૪) ત્રણ રાજાઓનાં નામોને છોડે એક સરખોશબ્દ રાજ આવે છે, જે ખરા
 ચાલુક્ય દાનપત્રોમાં નથી. (૫) જેમ સર્વ ચાલુક્ય વંશના રાજાને પદ્મીઓ હતી
 તેમ આમાં કાંઈ પદ્મીઓ નથી.

વંશનો સ્થાપન કરનાર જયસિંહ એ એકજ છે. પણ હું ધારું છું કે જે રાજા વિશે તે લખવામાં આવ્યું છે તે વિક્રમાદિત્ય પહેલાનો ભાઈ અને તે વંશની ગુજરાતની સાબાનો સ્થાપનાર જયસિંહવર્મા છે. કારણ કે પૂર્વ સમયના ચાલુક્ય વંશના રાજાઓને ગુજરાત સાથે કાંઈ પણ સંબંધ હતો એ દર્શાવનાર કાંઈ પણ હાથ લાગ્યું નથી. મને તો આ દાનપત્ર જોઈને ઉભું કરેલું દેખાય છે. તેમાં લખેલો ભુદ્ધવર્મા, જે ખરે-ખરે થઈ ગયો હોય તો, તે ઉપર લખેલા જયસિંહવર્માના બે પુત્રો શીવાય અન્ય પુત્ર હોવો જોઈએ, અને તે અને તેના પુત્ર વિજયરાજે ગુજરાતના ખીલ ભાગ ઉપર રાજ્ય કર્યું હોવું જોઈએ. જે આ દાનપત્ર ખરું છે એમ ગણીએ તો ૩૯૪ નું વર્ષ શ્રાવણના દાનપત્રની પેઠે ગ્રાંથ સંવત્સરનું છે, એમ ગણવું જોઈએ.

વિક્રમાદિત્ય પહેલા પછી ગાદીએ તેનો પુત્ર વિનયાદિત્ય આવ્યો. તેના એક દાનપત્રની તારીખ શકે ૬૧૧ છે જે તેના રા-
વિનયાદિત્ય. જયનું^૧ દશમું વર્ષ છે, ખીલ દાનપત્રની તારીખ શકે ૬૧૩ જે અગીયારમું અને ત્રીજી તારીખ શકે ૬૧૬ એટલે તેના રાજ્યના ચૌદમારું વર્ષની છે. તેનો એક લેખ એક ચિલા ઉપર છે, જેમાંની તારીખ શકે ૬૦૮ અને તેના રાજ્યના સાતમારું વર્ષની છે. આ ઉપરથી એમ દેખાય છે કે વિનયાદિત્ય શકે ૬૦૨ એટલે ઈ. સ. ૬૮૦ માં ગાદીએ આવ્યો, અને એજ વર્ષમાં તેના પિતા વિક્રમાદિત્યના રાજ્યનો અંત આવેલો હોવો જોઈએ. તેની ઉંઘમાં ઉછી તારીખ ઈ. સ. ૬૯૪ ની છે, પણ તેનું રાજ્ય ઈ. સ. ૬૯૬ માં પુરૂ થયું, કારણકે નીચે લખેલાં તેના પુત્રનાં દાનપત્રો

૧. ઇ. એ. ૧૮૬૬ પૃ. ૮૬.

૨. એજ પુસ્તકનાં પૃ. ૮૬-૮૭.

૩. ઇ. એ. ૧૮૭૭ પૃ. ૧૧૨.

ઉપરથી એમ જણાય છે. વિનયાદિત્ય પોતાની હયાતીમાં દક્ષિણના રાજ-
ઓ સાથેનાં યુદ્ધોમાં મદદ કરતો અને પલ્લવ રાજની તથા ખીજ નણ
રાજાઓની સેનાઓનો નાશ કરીને દેશને શાંત કર્યો તેથી તેના ઉપર
તેના પિતાની પ્રીતિ વધી. પોતાના રાજ્યના અગ્રીયારમાં તથા ચૌદમાં
વર્ષોની વચ્ચેના (એટલે ઇ. સ. ૬૯૨—૬૯૫) સમયમાં પલ્લવ, કા-
લંજ, કેરલ, હૈહેય, વીલ, માલવ, ચોલ, પાંડ્ય અને અન્ય જાતિના લોકો
ને ચાલુક્ય મહારાજ્યના દૃઢ મિત્રો બનાવ્યા, જેવી રીતે ચેરાગના ગાંગ
વંશની તથા ઉલુપ જાતિના લોકોની મૈત્રી પ્રથમ પુલકેશી^૧ ખીજએ
મેળવી હતી તેમ. કાવેર અથવા કેટલાંએક દાનપત્રોમાં લખ્યા પ્રમાણે
કેરલના રાજ, તથા પારસીકો જેઓ ધણું કરીને મલબારના કીનારા ઉ-
પર વંસેશ્વ સીરીયન લોકો હતા તેમના રાજ, તથા સિંહલના રાજને
ખંડણી આપતા કયાં. પોતાના પિતામહની પેઠે આ પણુ ઉત્તર હિંદુ-
સ્તાનનો એક રાજ સાર્વભૌમ રાજ જેનું નામ આપવામાં આવ્યું નથી
તેની સાથે લઢ્યો, અને તેને હરાવ્યો અને સાર્વભૌમ રાજ્યનાં સર્વ
ચિહ્નો જેવાં કે પાક્ષીખજ નામનો ખજ, દક્ષા નામનું ટોલ, ઇત્યાદિ
તેણે પ્રાપ્ત કર્યા હતાં એમ દેખાય છે. આ સર્વે વૃત્તાંત શકે ૬૧૬ પછી
ચએશ્વ હાવે જોઈએ, કારણ કે તે વર્ષના તેના દાનપત્રમાં આ વાત નથી
પરંતુ તેના પછીના રાજાઓના^૨ દાનપત્રમાં છે.

તેની પછી તેનો પુત્ર વિજયાદિત્ય ગાદીએ આવ્યો. તેણે પોતાના
પિતામહને તેના દક્ષિણના રાજાઓ સાથેનાં યુદ્ધમાં
વિજયાદિત્ય. તથા પોતાના પિતાને તેની ઉત્તર તરફની ચઢાઈઓમાં
સહાય કરી હતી તેમ દેખાય છે. એક સમયે તેને તેના

૧. આ હાલિકત તેના રાજ્યના ૧૬ માં વંશના દાનપત્રમાં લખેલી નથી
(ઇ. એ. વા. ૬, પૃ. ૮૮) પણ ચૌદમાં વંશનામાં આવે છે (પૃ. ૮૨) તેમજ
તેના પછીના રાજાઓમાં પણ આવે છે.

રાત્રુઓએ પકડી લીધો હોય એમ દેખાય છે, જો કે તેઓ હાર્યા હતા અને નાસતા હતા. તે તેમના કબજામાં હતો, તો પણ પોતાના દેશમાં અધોધુધી અને ઉપલવને અટકાવી શક્યો, અને જ્યારે તે છુટ્યો ત્યારે સર્વત્ર પોતાની સત્તા સ્થાપી અને સર્વોપરી સત્તાનાં સર્વ ચિહ્નો ધારણ કર્યાં. બાદશાહીમાં એક લેખ છે જેમાં એમ લખેલું છે કે તેના રાજ્યમાં પ્રજા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વરની ભૂતિઓની વાતાપીપુરમાં શકે ૬૨૧ માં એટલે તેના રાજ્યના ત્રીજા વર્ષમાં પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી હતી. તેનું એક દાનપત્ર શકે ૬૨૨ એટલે તેના રાજ્યના ચોથા વર્ષમાં, અને બીજું શકે ૬૨૭ એટલે દશમા વર્ષમાં થયેલાં છે, જે ઉપરથી એમ નીકળે છે કે તેનું રાજ્ય શકે ૬૧૯ એટલે ઇ. સ. ૬૯૭ માં શરૂ થયું. આ બંને દાનપત્રો અને તારીખ વીનાનું એક ત્રીજું દાનપત્ર આ ત્રણે સાબંતવાડી^૨ રાજ્યમાં આવેલા નેરર આગળથી જડી આવ્યાં છે. વિજયાદિત્યનું લાંબુ રાજ્ય ૩૬ વર્ષ સુધી ચાલ્યું.

વિજયાદિત્ય પછી તેનો પુત્ર વિક્રમાદિત્ય બીજો ગાદીએ આવ્યો. સિલા ઉપર કોતરેલા તેના એક દાનપત્રની તારીખ વિક્રમાદિત્ય શકે ૬૫૬ એટલે તેના રાજ્યના^૧ બીજા વર્ષની છે; માટે તે શકે ૬૫૫ એટલે ઇ. સ. ૭૩૩ માં ગાદીએ આવ્યા પછી તુરતજ તેને તેના વંશપરંપરાના શત્રુ પલ્લવ રાજા સામે સેના મોકલવી પડી. તે સમયે પલ્લવ રાજ્યધાનીમાં જે રાજા રાજ્ય કરતો હતો તેનું નામ નંદીપોતવર્મા હતું. વિક્રમાદિત્ય ઉતાવળથી તેની સામે ગયો અને તુરંત દેશમાં તેની સામે થયો. નંદીપોતવર્માનો પરાજય થયો.

૧. ઇ. એ. વા. ૬ પૃ. ૧૨૭ અને ૧૩૧

૨. એજ પ્રસ્તાવનાં તેજ પૃષ્ઠો તથા જ. ઘા. એ. પ્રે. રા. એ. રો. વા. ૮ પૃ. ૨૦૩ તથા તે પછીનાં પૃષ્ઠો.

૧. ઇ, એ, વા. ૭ પૃ. ૧૦૭

અને રણમાંથી તેને નાસી જવું પડ્યું. ધણાં માણેકો, હાથીઓ, અને રાણાનાં વાદિત્રોપી ધણી હુંડ ચાલુક્ય રાજાને મળી, પછી તે કાંચી નગરીમાં પેઠા પણ તેનો નાશ કર્યો નહીં. તે નગરીમાં તેણે ધણું દ્રવ્ય ખાણેણે તથા ગરીબોને અને અનાયોને આપ્યું, અને રાજસિંહેશ્વર તથા ખીજા દેવ મંદીરોમાંથી પૂર્વના રાજાઓએ જે સુવર્ણ ઇલાદિ લીધું હતું તે તેણે ત્યાં પાછું આપ્યું. પછી તેણે ચોક્ક, પાંડ્ય, કેરલ, તથા કાળંબ લોકો સાથે યુદ્ધ કર્યું અને તેમનો પરજય કરી તાબે કર્યો. કાંચીનગરીનો રાજા ઉપરની જીતના સ્મરણમાં એક મંદીર તેની રાણીએ કલાદગી જીલ્લામાં આવેલા ચત્તકલમાં બંધાવ્યું હતું. આ રાજાએ ચૌદ વર્ષ રાજ્ય કર્યું.

તેના પુત્ર કીર્તિવર્મા ખીજાએ શકે ૬૬૯ એટલે ઈ. સ. ૭૪૭ માં

રાજ્ય કરવું શરૂ કર્યું, કારણકે તેના રાજ્યના

કીર્તિવર્મા ખીજા. અગીઆરમા વર્ષમાં કરેલા દાન પત્રની તારીખ શકે ૬૭૯ ની છે. પદ્મવ લોકો સાથેનાં યુદ્ધોમાં તેના

પિતાને તેણે સહાય કરી હતી. એક સમયે તો તેના પિતાની અનુમતિથી પદ્મવ રાજા સામે તે ગયો હતો, તે સમયે કાંચીનો રાજા જે તેના

સામે રણમાં લડવાને ધણો નિર્બલ હતો તેણે કીલ્લામાં આશ્રય લીધો.

આ રાજાની સત્તાનો એ ચાલુક્ય રાજાએ નાશ કર્યો અને મોટી હુંડ મેળવીને પોતાને દેશ તે પાછો આવ્યો. આ રાજાના રાજ્યમાં મહારાષ્ટ્રની

સત્તા ચાલુક્ય વંશમાંથી ગઈ અને તેનું રાજ્ય તે

ચાલુક્ય વંશનો. વંશના હાયમાંથી રાષ્ટ્રકૂટ વંશના રાજાઓના હાયમાં ગયું.

પરાક્ષવ. તે વંશની મુખ્ય શાખા નાશ પામી; પણ તેની નાની

શાખાઓ બહુ હતી અને આમાંની એક શાખાનો

રાજા તૈલપ સમય જતા સર્વોપરિ સત્તા પાછી મેળવવાને ભાગ્યશાળી થયો. માટે આ સમય પછી ચાલુક્ય વંશના રાજાઓએ કરેલા દાનોના તાત્રલેખો માલુમ પડતા નથી. પરંતુ આ અતરના સમયમાં થયેલા રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓના લેખો ઉત્તર ગુજરાતમાં આવેલા ગધણપુરથી કો'હા-પુર પાસે આવેલા સામનગઢ સુધી મળે છે કીર્તિવર્મા ખીજના જે દાન-પત્ર ઉપરથી ઉપરની હકીકત લેવામાં આવેલી છે તેમાં તેના પરાજયની વાત લખી નથી, પરંતુ તે દાનપત્રની તારીખ એટલે શકે ૬૭૯ ના પહેલા મહારાષ્ટ્ર તેના કબજામાંથી ગયું હશે ચાલુક્ય વંશનો રાષ્ટ્રકૂટ વંશના જે પ્રથમ રાજાએ પરાજય કર્યો તેનું નામ દત્તિકુર્ગ હતું અને તેણે આરબેલું કાર્ય તેના પુત્ર કૃષ્ણે પૂર્ણ કર્યું. દત્તિકુર્ગ રાજાના દાનના સામનગઢ આગળ મળી આવેલા તાત્રલેખમાં એમ લખેલું છે કે 'વલ્લ-જનો પરાજય કરીને તે સાર્વભૌમ રાજા થયો આ દાનપત્રની તારીખ શકે ૬૭૫ છે. માટે આ સમય પહેલા ચાલુક્ય વંશની સત્તા મહારાષ્ટ્ર ઉપરથી ગઈ હશે. ચેલુરના સિંચા લેખમાં તથા મીરના તાત્રલેખમાં એમ લખેલું છે, કે કીર્તિવર્મા ખીજ રાજાના ગાંધ્યમાં ચાલુક્ય વંશે સર્વોપરી સત્તા ગુમાવી માટે હવે પ્રથમના સમયના ચાલુક્ય વંશના રાજાઓના વૃત્તાંત આપણે અહીંયાથી બંધ કરીશું.

પ્રથમના સમયમાં આ ચાલુક્ય વંશના રાજાઓના રાજ્યના સમ-યમાં પ્રાચીન વૈદિક ધર્મ તેમજ પુરાણના સમયના ચાલુક્ય વંશના આદ્ય ધર્મના વિકાસિત રૂપ સાથે જૈન ધર્મ પણ રાજ્યમાં જૈન ધર્મ. વિખ્યાતિમાં આવ્યો હતો. ઐહોવના શિલાલેખનો કંતા જૈન પુરુષ નામે સ્વિકૃતિ જે પોતાને કવિ તરીકે જાણાવે છે, તેને પુત્રકશી ખીજાએ આશ્રય આપેલો હતો, વિક-માદિત્ય ખીજાએ એક જૈન મંદીરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો તથા વિજય પડિત નામના વિદ્વાન જૈનને તેના સખધર્મા દાન આપ્યું હતું. આ

પંડિત વિશે તેમાં એમલખવામાં આવ્યું છે કે વાદવિવાદમાં તેના સામા-
વાળાઓનો તેણે પરાજય કર્યો હતો અને તે એકલોજ વિવાદમાં જય
મેળવતો હતો.

પરંતુ હાલના સમયની પેઠે તે સમયે પણ દખણી તરફના મરાઠા
દેશમાંજ માત્ર જૈન ધર્મ ધણું કરીને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિ-
પુરાણોના દેવો. તિમાં હતો. પુરાણમાંની ત્રિમૂર્તિ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને
મહેશ્વર એ દેવોનાં મંદિરો જૂદા જૂદા નામોથી
ધણા સ્થાનોએ બંધાવવામાં આવતાં હતાં. બચંકર સ્વરૂપવાળા શિવની
પૂજા પણ તે સમયે પ્રચલિત હતી એમ દેખાય છે. કારણકે કાપાલિકેશ્વર
એટલે કાપાલ અથવા મસ્તકનો હાર પેહેરનાર મહાદેવજીની પૂજાને માટે
અમુક એક ગામ નાગવર્ધન નામના રાજાએ દાનમાં આપ્યા બાબતના
નાસીકના દાનપત્ર ઉપરથી એમ જણાય છે, તેમ વેદ તથા શાસ્ત્રો બજેશ્વ
બ્રાહ્મણોને આપવામાં આવતાં દાનો પણ ધણાં સામાન્ય હતાં. બાદમાં
આગળનું શુદ્ધમંદીર મંગલીશ રાજાએ વિષ્ણુની પૂજા માટે અર્પણ કરેલું
છે એ ઉપરથી એમ દેખાય છે, કે તે વંશના પ્રથ-

શુદ્ધાઓની કેતરણી. મના રાજાઓના સમયમાં પુરાણમાંના ધર્મને માટે
શુદ્ધાઓ વાપરવામાં આવતી હતી. ચાલુક્ય વંશના
રાજાઓને બૌદ્ધ ધર્મના લોકો સાથે કાંઈપણ સબંધ હતો તે બતાવનારો
કાંઈપણ લેખ હજી સુધી મળી આવ્યો નથી. પરંતુ તે સમયે બૌદ્ધ ધર્મ
પ્રચલિત હતો અને બૌદ્ધ ધર્મનાં મંદિરો અને મઠો ધણા હતા. તે વાત
હવેનસગે આપેલા પૃષ્ઠાંત ઉપરથી માલુમ પડે છે.

બુદ્ધધર્મ.

પરંતુ તે ધર્મ પડતીની અવસ્થામાં હતો તે બાબત
થોડી જ સંકો રહે છે. ચાલુક્ય વંશના રાજાઓ,

પૂર્વ સમયના તેમજ આગળ ચર્ચિત એવા રાજાઓની પેઠે સર્વ ધર્મ પ્રતિ
સદનશીલતાવાળા હતા.

પ્રથમ ચાલુક્ય વંશની વંશાવલિ.

(૧) જયસિંહ.

(૨) રણરાગ.

(૩) પુલકેશી. ૧-સલાશ્રય શ્રી પુલકેશી વલ્લભ.

(૪) કીર્તિવર્મા ૧.

શકે ૪૮૬-૫૧૩

ઈ. સ. ૫૬૭-૫૯૧

(૫) મંગલેશ.

શકે ૫૧૩-૫૩૨

ઈ. સ. ૫૬૧-૬૧૦

(૬) પુલકેશી. ૨=સલાશ્રય પૃથ્વી વલ્લભ

રાત્નારંભ શકે ૫૩૨ એટલે ઇ. સ.

૬૧૦ માં; શકે ૫૫૬ એટલે ઇ. સ.

૬૩૪ માં રાજ્ય ઉપર હનો, તથા ઇ.

સ. ૬૩૬ માં હવેનસંગે જોયો હતો.

વિષ્ણુવર્ધન=

પૂર્વ તરફનો ચા-

લુક્ય વંશસ્થાપ-

નાર.

જયસિંહ

ચંદ્રાદિત્ય

(૭) વિક્રમાદિત્ય. ૧.

શકે ૬૦૨ એટલે

ઈ. સ. ૬૮૦ માં

રાજ્ય પુરૂ ચલ્યું.

આદિત્યવર્મા.

જયસિંહવર્મા.

(૮) વિનયાદિત્ય શકે,

૬૦૨-૬૧૬.

-ઈ. સ. ૬૮૦-૬૯૭

(૯) વિજયાદિત્ય શકે ૧૧૯-૧૫૫.

ખે. સ. ૬૯૭-૭૪૩.

(૧૦) , વિક્રમાદિત્ય ૨, શકે ૬૫૫-૬૬૯.

ધ. સ. ૭૩૩-૭૪૭.

(૧૧) કીર્તિવર્મા, ૨, શકે ૬૬૯ એટલે

ધ. સ. ૭૪૭.

શકે ૬૭૫ એટલે ધ. સ. ૭૫૩

પૂર્વે દન્તિદુર્ગે તેની સર્વોપરિ સત્તાનો

નાશ કર્યો.

અકરણ ૧૧.

રાષ્ટ્રકૂટ વંશ.

અઘાપિ પર્વત જડેલાં દાનપત્રોમાં વર્ણવેલો આ વંશનો પ્રથમમા પ્રથમ રાજા ગોવિંદ ૧, છે. પણ એણે રામાના, દશાવતારની ગુરુના મંદિરમાંના એક લેખમાં તેની પૂર્વના બે રાજા દન્તિવર્મા તથા ઇંદ્રરાજના નામો આવે છે. ઇંદ્રરાજ તે ગોવિંદ રાજાનો પિતા, ગોવિંદ ૧. તથા દન્તિવર્મા તેનો પિતા હતો. એણે રાજા રતિ-કૃતિએ લખેલા, શિલાલેખમાં લખ્યા પ્રમાણે જે રાજાએ ચાલુક્ય રાજા પુલકેશી ૨. ના ઉપર ચઢાઇ કરી અને પછીથી તેનો મિત્ર થયો હતો તેજ ગોવિંદ નામનો રાજા આ પણ કરીને હતો.

ગોવિંદની પછી તેનો પુત્ર કર્ક ગાદીએ આવ્યો

કર્ક ૧.

જેના રાજ્યમાં બ્રાહ્મણોએ ધણા પસો કર્યા અને
જેણે પ્રાચીન વૈદિક ધર્મને ધણું ઉત્તેજન આપ્યું

ઇંદ્ર ૨.

હવું એમ દેખાય છે. તેના પછી તેનો પુત્ર ઇંદ્ર-
રાજ ગાદી ઉપર આવ્યો. ઇંદ્રરાજ ચાલુક્ય વંશની

એક કન્યા સાથે પરણ્યો હતો. આ કન્યા તેનીમાની બાલુથી ચંદ્રવંશ
એટલે ધણું કરીને રાષ્ટ્રકૂટ વંશની સાથે સંબંધ ધરાવતી હતી.

આ દંપતિમાંથી દન્તિદુર્ગ થયો જે તેના પિતા

દન્તિદુર્ગ.

પછીથી રાજ થયો. કણ્ઠાટકની જે સેનાએ
અંધાપિ પર્યંત કાંચી, કેરલ, ચોલ તથા પાંડ્ય રાજ

ઓનાં સૈન્યોને તથા ઉત્તર હિંદુસ્થાન તથા 'વજરાતના સાર્વભૌમ રાજ-
ના સૈન્યનો પરાજય કરી ધણીજ કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી હતી, તે કણ્ઠાટ-

કની સેનાને દંતિદુર્ગે યોદ્ધાએક, યોધાઓ લઈને હરાવી દીધી. અને આ
રીતે વલ્લભ એટલે ચાલુક્ય વંશના છેલા રાજા કીર્તિવર્માને સોદ્દેસાઈથી

જીત્યો. આ પ્રમાણે તેણે 'દક્ષિણમાં સાર્વભૌમ રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું. વળી
તેણે કાંચી, કલિંગ, કોસલ, ઔરસેલ, માલવ, લાટ અને તક દેશોના

રાજાઓને પણ તાબે કર્યા. ઉજ્જવિનીમાં તેણે સુવર્ણ તથા જવાહિરનું
ધણા મોટા જથ્થામાં 'દાન કર્યું'. કોરહાપુર જીતામાંના સામનગઢ આગ-

ળથી મળી આવેલા દંતિદુર્ગ રાજાના એક દાનપત્રમાં શક સંવત્સર

૧. આ. સર્વે. વેસ્થર્ને. ઇન્ડીયા. નં. ૧૦ પૃ. ૬૨-૬૬.

૨ આ રીતે કણ્ઠાટકનું શરૂર તેજ ચાલુક્યનું હતું.

૩ સામનદનું દાનપત્ર પૃ. ૩૭૫. જ. બે. સો. બે. સો. વા ૨.

૪ આ શ્રીસેલની આજીભાજીનો દેશ દોવો જોઈએ, 'ન્યાં મદ્ધિમાર્જનનું'
વિખ્યાત શિવાલય છે અને જે મદ્રાસ દિશાના કારનુલ છદ્દામાં ઉત્તર
ધણા ઉપર આવેલું છે.

૫ આ. સ. વે. ઈ. નં. ૧૦.

૬૭૫ એટલે ઇ. સ. ૫૭૫૩ ની સાલ છે.

‘કર્કા આગળથી મળી આવેલા એક દાનપત્ર ઉપરથી એમ દેખાય

છે કે દંતિદુર્ગ નિશ્ચુત્ત મરી ગયો; અને તેથી તેનો

કૃષ્ણરાજ.

કાકો કૃષ્ણરાજ માદી ઉપર તેની પછી આવ્યો,

૫૧૬૦૬૨માંથી મળી આવેલા બીજા દાનપત્રમાં

દંતિદુર્ગનું નામ નથી. કારણકે આ લેખ લખનારનો હેતુ રાજ્યક્તી

રાજનીજ વંશાવલિ આપવાનો છે, જેના સંબંધમાં દંતિદુર્ગ રાજા તો

પિતૃર્થ થાય. પૂર્વના સર્વ રાજાઓનાં નામો આપવાનો તેનો હેતુ નથી.

તે દાનપત્રમાં એમ લખવામાં આવેલું છે કે પોતાના જ વંશનો એક

રાજા જે દુષ્ટાચરણમાં પડ્યો હતો તેનું તેણે ઉન્મૂલન કર્યું અને પોતાના

વંશના હિતને અર્થે જ તેણે રાજ્ય કરવાનું કાર્ય પોતે જ હાથમાં લીધું.

રાજાને આ રીતે દંતિદુર્ગ પદભૂષ્ટ કર્યો. અથવા નષ્ટ કર્યો તે રાજા કેટલા-

એક જેમ માને છે તેમ, દંતિદુર્ગ નહીં, કારણ કે તે રાજા તો બહુ

સત્તાવાન હતો અને તેણે જ પોતાના વંશમાં સર્વથી પ્રથમ સર્વોપરિ

સત્તા પ્રાપ્ત કરી હતી. કર્કા આગળથી મળી આવેલા એક દાનપત્રમાં

કૃષ્ણ વિશે એમ લખવામાં આવ્યું છે કે દંતિદુર્ગના મરણ પછી તે

માદીએ આવ્યો; માટે જે રાજાને તેણે પદભૂષ્ટ કર્યો હતો તે રાજા દંતિદુ-

ર્ગનો પુત્ર હોવો જોઈએ, અથવા પોતાના કરતાં રાજ્યમાંથી ઉપર વધારે

સારા હકવાળો બીજો કોઈ રાજા હોવો જોઈએ. દંતિદુર્ગ નિશ્ચુત્ત મરી

ગયો એવું વૃત્તાંત કર્કાના લેખમાં છે તે તે રાજાના મરણ પછી ૨૦૦

૫ ઉપર લખવામાં આવી છે તેમ.

૧ જી. રે. એ. સો. વા. ૮

૭ જી. એ. સો. જી. વા. ૮ પૃષ્ઠા ૨૨૨. ૩૦૩ માં પ્રકટ થયેલું.

૧. શ્લોક ૧૧ માં જુઓ; આમાંનો પેદેલો અર્થ જાન જ (તસ્મિન્ દિવં

મતે) રહેલો છે. (જી. ૧૪૬. ઈ. એ. વા. ૫)

વર્ષે લખાએલું છે માટે તેના ઉપર વિશ્વાસ રાખવા જેવું નથી.

કૃષ્ણરાજ જેનું ખીલું નામ શુભતુલ્ય હતું, તેણે દંતિદુર્ગતું કાર્ય ચાલુ રાખ્યું અને ચાલુક્યોને પૂર્ણ રીતે તાબે કર્યા. બે દાનપત્રોમાં તેના વિશે એમ લખેલું છે કે ચાલુક્ય વંશ રૂપી સમુદ્ર જેમાં પોતાની સત્તા રૂપી પાંખો કપાવવાના ભયથી રાજરૂપી પર્વતોએ આશ્રય લીધો હતો, તે સમુદ્ર જે અન્યથી અલગ હતો તેનું પોતાના મંત્રીઓ અથવા અનુયાયીઓ રૂપે દેવોની સહાયથી મંથન કર્યું, અને તેમાંથી સર્વોપરિ સત્તા-રૂપી લક્ષ્મી કાઢી, રાહીય-નામે રાજા જે પોતાની સત્તા તથા વીર્યનો મંગલર-હતો તેનો તેણે પરાજય કર્યો અને પછીથી સર્વોપરિ સત્તાનાં ચિહ્નો-તેણે ધારણ કર્યા એમ કહેવાય છે. આ રાજા કાણુ હતો તેનો નિશ્ચય કરવાને આપણી પાસે સાધનો નથી. વડોદરા વાળા દાનપત્રમાં એમ લખેલું છે કે “એલાપુર પર્વત ઉપર આશ્વર્યકારક રૂપનું એક મંદીર કૃષ્ણરાજે બંધાવ્યું.” પોતાના વિમાનોમાં બેસીને ફરતાં દેવોએ જ્યારે એ મંદીર જોયું, ત્યારે તેઓ આશ્ચર્ય પામ્યા, અને અંદર અંદર પોતાને

૧. વાણી ડી દોરી. જ. એ. સો. વા. ૫. તથા રાધનપુર. ઇ. એ. વા. ૬, પૃ. ૧૫.

૨. કથા એવી છે કે પ્રાચીન સમયમાં પર્વતોને પાંખો હતી અને તે વાપરીને ધણુંજ લુકસાન તેઓ કરતા માટે ઇંદ્રે તે પાંખો કાપવા માંડી આ ઉપરથી પર્વતોએ સમુદ્રમાં આશ્રય લીધો. આ કથા “પર્વત” શબ્દનો વેદમાં બેવડો અર્થ થાય છે તે ઉપરથી નીકળી છે. તેનો એક અર્થ “પાદાડ-શિરિ”-અને ખીલ “વાદળ”-એવા થાય છે. વાદળને એકથી બીજા સ્થાને ઉડતાં અટકાવનાર અને તેમને મનુષ્ય ભતિના દિલ સાથે પૃથ્વી ઉપર પોતાનો વાર-જલ-ખાલી કરવાને ફરજ પાડી તે દેવ ઇંદ્ર હતો.

૩. વિષ્ણુએ દેવોની સહાયથી સમુદ્રનું મંથન કર્યું અને તેમાંથી લક્ષ્મીને કાઢી અને તેને તે પરજ્યા.

૪. ઇ. એ. વા. ૧૨ પૃ. ૧૮૨. લી. ૧૩.

કહેવા લાગ્યા કે “શિવનું આ મંદીર સ્વયંભૂ છે કારણકે આનું સૈદ્ધ્ય
 વિદ્યાકળાના કાર્યમાં હોય નહીં.” તે મંદીરનો સિંધી પણ આશ્ચર્યથી
 ચકિત થયો. હતો અને ખીજું એવું મંદીર તેનાથી બાધી શકાય નહીં એમ
 લાગવાથી તે બોલ્યો “અહો આશ્ચર્ય ! હું જાણતો નથી કે શી રીતે
 આ મંદીર હું બાધી શક્યો.” તે મંદીરમાં સ્થાપન કરેલા શંભુ (શિવ)
 ને કૃષ્ણ રાજાએ પોતાના હાથથી મુવણું, માણેકો અને અન્ય રત્નોથી
 આભૂષિત કર્યાં. જો કે શિવ તો પોતે ગંગાના પ્રસાદ, ચંદ્ર અને કાલકૂટ
 નામના વિષ દર્શાવનારાં કૃત્રિમ આશ્ચર્યકારક અલંકારોથી વિભૂષિત હતાજ.
 નગરોને અતે “પુર” એવો જે સજ્જ આવે છે તે અપભ્રંષ થાય છેવારે
 “ઉર” થાય છે, જેમકે સિંહપુરને સ્થાને ‘સીહુર’, ઈંદ્રપુરને સ્થાને ઈંદુર,
 શિરપુર અથવા શ્રીપુરને સ્થાને શીરર ઇત્યાદિ. ‘એજ રીતે તે લેખનું
 ઈલાપુર તેજ એલુર, અને તે દાનપતમાં આ સજ્જોમાં જે મંદીરનું વર્ણન
 કરવામાં આવ્યું છે તે સ્થાને આગળના પર્વતમાંથી કોતરી કાઢેલામાંનું
 એક મંદીર હશે અને ધણું કરીને કૈલાસનું ^૧ મંદીર હોવું

૧. ઈ. એ. વા. ૬ ના પોતાના નિબંધમાં ડૉ. બ્યુલર એમજ કહે છે કે
 “તે દાનપત્ર (વડોદરાવાળું) તેને (કૃષ્ણરાજાને) ઈલાપુરની ટકરી સાથે સં-
 બંધ છે તેમ બતાવી આપે છે. ત્યાં આગળ તેણે એક કોષ્ટકો અને શિવનું એક
 ભપકાદાર મંદીર બંધાવ્યું હતું.” ઈલાપુર તે હાલનું ‘ધુ’ સ્થાન તે, તેણે
 નિશ્ચિત કર્યું નથી અને આ તથા પછીના બે શ્લોકોનો અનુવર્તનો ભાવાર્થ સમજાવે
 નહોતો, તોપણ તે એમ કહે છે કે તેમાંનો એક શ્લોક ખરાબ રીતે વાંચવામાં
 આવ્યો હતો. આ તથા તેની નીચેના શ્લોકોનો ખરાબ રીતે વાંચ્યો કરવામાં
 આવ્યો છે તેમાં તો શંકા નથી. પરંતુ, બેંગાલ એ. સો. ના જર્નલમાંનો તર-
 નુમો તેથી પણ વધારે ખરાબ છે. અને તેથી ડૉ. બ્યુલર ખોટી રસ્તે દોરવાઈ
 ગયા હતા. મી. ફીલિપ્પે આનો સુધારેલો વર્ણનમો હાલ પ્રકટ કર્યો છે (ઇ. એ.
 વા. ૧૨. ૫. ૧૬૨.) પણ આનો તેમાંનો વર્ણનમો પેઢેલાનાં કરતાં સારો નથી.
 તે પણ એક વખતે, એક પર્વતના ગઢની વાત કરતા હતા- (ઇ. એ. વા., ૧૧.

જોઈએ. આ પ્રમાણે એમ દેખાય છે કે જે રાજ્યો તે કૈલાસનું મંદિર બંધાવ્યું તે રાજ્ય કૃષ્ણરાજ હોવો જોઈએ, અને ડૉક્ટર્સ કૃષ્ણસન તથા બર્ગસે ક્રકત સિલ્પકામ ઉપરથી તેની જે તારીખ નિશ્ચિત કરી છે તે ખરી પડે છે. મારે શક સંવત્સરના સાતમા શતકના છેલ્લા ચતુર્થ પાદમાં એટલે ઇ. સ. ૭૫૩ અને ૭૭૫ વચ્ચેના સમયમાં કૃષ્ણરાજે રાજ્ય કર્યું હોવું જોઈએ.

કૃષ્ણરાજની પછી તેનો પુત્ર ગોવિંદ. ૨ ગાદીએ આવ્યો. દાન-પત્રોમાં એના વિષે કોઈપણ ખાસ બાબત લખેલું નથી, પરંતુ દરેક રાજ્ય પછી તે ગમે તેટલો નિર્બળ અથવા વિના કીર્તિનો હોય તો તેનું પણ સામાન્ય વખાણ આવે છે તેવું જ આતું પણ આવે છે. વાણીડીડારી તથા રાધણપુરના દાનપત્રો ઉપરથી એમ માલુમ પડે છે કે તેનો નાનો બાઈ મુવ તેને સ્થાને તેને ઉઠાડી મુકીને ગાદીએ આવ્યો હતો. અને આ રીતે ગાદી જોરજુલમથી લઈ લીધી તે બાબતના તેના દોષને દાનપત્રોમાં

પૃ. ૧૨૪. ૧ અને તેઓ હવે એમ ધારે છે કે તે સ્થાનમાં લખેલું ઇલાપુર તે કૃષ્ણરાજની ઇાવણી હતી. બીજા દાનકા છઠ્ઠામાં આવેલું ચેલાપુર તેમ જ એલાપુર તેમ જ નિશ્ચિત કરે છે. પરંતુ મારા જાણીતર મુજબ જે રીતે તે મંદીરનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તેથી એલાપુરમાં એલપુરની બુદ્ધત્વ પા. એલાપુરકમાંથી એલપુરની બુદ્ધત્વ પા. આ ઉપરથી શંકા રહેતી નથી કે એલપુરના પર્વતમાંથી કાવરેલા મંદીરનીજ વાત તે છે. અને તે મધેના એક મંદીરમાં રાષ્ટ્ર-કૃત્તો લેખ ખરેખર ત્યાં છે તેથી પણ મારું અનુમાન ખરું કરે છે. ઇ. એ. વા. પર પૃ. ૨૨૮ માં પ્રકટ થયેલા નિબંધમાં જે જણાવ્યું છે કે મારો ટરાનુમે ખરો છે ત્યાં આગળ આ બાબત ઉપર પૂર્ણ વિવેચન લાંચકને મળ્યો.

૧ વાણી ડીડારીતા. રાધણપુરના દાનપત્રોમાં આ રાજ્યનું નામ આપણું નથી. કંતિદુર્જનું નામ વડોદરાના લેખમાં જે કારણથી મુકી દેવામાં આવ્યું છે, તેજ કારણથી આ જન્યું હતું, પણ મુવ જગવા નિરૂપણે તેના મોટા ભાઈને મારીએથી ખસેડ્યો એ વાત જ્યારે આવે છે, ત્યારે તેનું સુચન થાય છે.

સાંત કરવા પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. તોપણ ધ્રુવ જાતે યોદ્ધા અને બળવાન રાજા હતો. તેનાં બીજાં નામો “ નિરૂપમ ” એટલે જેના જેવો બીજો નહીં એવો, “ કલિવલ્લભ ” અને “ ધારાવર્ષ ” હતાં. તેણે કાંચીના પદ્મવ રાજાને હરાવ્યો, અને તેની પાસેથી હાથીની ખંડણી લીધી. એરા દેશ ઉપર રાજ્ય કરનાર ગાંગ વંશના રાજાને તેણે કેદમાં રાખ્યો. ઉત્તરમાં આવેલા વલ્લ લોકોનો રાજા જેનું રાજ્યધાનીનું સેહેર કૌસાબી જે અઘાઘાઘાઘ આગળ આવેલું હોયનું કોશમાં છે તેની સામે પોતાની સેના લડવાને તે લઈ ગયો. આ રાજા ગૌડ દેશના રાજા ઉપર જય મેળવવાથી ધણે મત્ત થઈ ગયો હતો. આ રાજાને તેણે હરાવીને મારવાડના અક્ષય રાણીમાં દાંડી કાઢ્યો અને ગૌડ રાજા પાસેથી જે જે રાજ્યછત્રો તેણે જીતી લીધાં હતાં તે તે લઈ ગયો. પદ્માકલનો એક શિક્ષા લેખ નિરૂપ-મના રાજ્યમાં કોતરવામાં આવ્યો હતો. તે લેખમાં તેને ધારાવર્ષ અને ‘કલિવલ્લભ’ એ નામથી લખવામાં આવ્યો છે.

ધ્રુવ નિરૂપમની પછી તેનો પુત્ર ગોવિંદ ૩ ગાદીએ આવ્યો. વાણી-
ડીંગીરી તથા રાંધણપુરનાં દાનપત્રો^૧ સંકે ૭૩૦
ગોવિંદ ૨. એટલે ઇ. સ. ૨૮૦૨ માં જ્યારે તે મયુરખંડીમાં
અથવા દતો ત્યારે તેણે લખાવ્યાં હતાં. નાસીક જીલ્લામાં
જગતુંગ ૧ આવેલો મોરખંડ નામનો પર્વત ઉપરનો એક
કિલ્લો છે તેજ આ રથાન એમ નિશ્ચિત કરવામાં
આવ્યું છે. આ રાજાના સમયમાં આ વંશની રાજ્યધાની મયુરખંડી

૧ વાણીડીંગીરી તા. રાંધણપુરના લેખો.

૧ ઇ. એ. વા. ૧૧ પૃ. ૧૨૫

૨ પહેલા લેખમાં ‘સંવત્સરનું’ નામ સર્વજીવ આપ્યું છે અને મળતું આવતું આવતું સંકે વર્ષ ૭૩૦ છે. અને બીજામાં “બવવ” છે તે સંકે ૭૨૬ને મળતું આવે છે. આ તારીખોની ખરેખરી શી અગત્યતા છે તે માટે પરિશિષ્ટ બી. જોવું.

હતું કે કેમ તે સ્તોત્રકારક રીતે નક્કી થઈ શકતું નથી, ગોવિંદ ૩ રાષ્ટ્રકૂટ વંશના રાજાઓમાં સર્વથી મહાન્ રાજાઓમાંનો એક હતો. અને તેના દાનપત્રમાં એમ લખવામાં આવ્યું છે કે શ્રીકૃષ્ણના વખતમાં એમ પુરાણના ઇતિહાસવાળા યાદવો અજીત થયા હતા તેવીજ રીતે તેના સમયમાં રાષ્ટ્રકૂટો અજીત થયા, એ વાત માનવા લાયક દેખાય છે. તે મોટો થયો ત્યારે એક બહાદુર રાજા થવા પામ્યો છે એવું જોઈને તેના પિતાએ ગોદી છોડી તેને આપવાનું કહ્યું. પણ તેણે ના કહ્યું અને એમ કહ્યું કે યુવરાજની પદવીથી હું પૂણે સંતુષ્ટ છું. તેના પિતાના મરણ પછી જ્યારે તે ગોદીએ આવ્યો, ત્યારે રાષ્ટ્રકૂટ વંશની સત્તાસામે અસહકારક ધા કરવાના ઈરાદાની ઇચ્છાથી, બાર રાજાઓએ પોતાનાં સૈન્યો એકત્ર કર્યા અને તેની સામે થયા. પણ તેણે પોતે એકલાએ કાંઈ ની પણ સહાય વિના જ પોતાના જાતિજનથી તેઓને સખ હાર ખવડાવી અને તેઓના સહકારિ મંડળને તોડ્યું. પોતાના, પિતાએ જે ગાંગવંશના ચેરાના રાજાને બંદીવાન તરીકે રાખ્યો હતો તેને તેણે છોડાવ્યો; પરંતુ તે પોતાના સ્વદેશમાં ગયો કે તરતજ સામે થવા લાગ્યો, પણ ગોવિંદ ૩ એ તુરતજ તેનો પરાજય કર્યો અને પુનઃ બંદીવાન કર્યો. પછીથી તે ગુર્જર રાજા સામે ગયો પણ તે તેને જોઈને જ નાસી ગયો. ત્યાંથી તે માળવા ગયો, જ્યાંનો રાજા તેની સત્તા સામે થવાને પોતાને નિર્જન દેખીને તેને તાબે થયો. તેની પ્રજાતિ સ્વીકારીને તે વિંધ્યાદિ તરફ ગયો. તેની પાસેના દેશનો રાજા મારાસર્પ જે તેવી

૩ કાવીના દાનપત્રમાં એમ લખેલું છે કે તેના પિતાએ તેને પૂર્ણ સત્તા આપી રાજ્ય આપ્યું કે જે રાજ્ય તેના રાત્ર તેની પાસેથી લઈ લેવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા, એટલે કે જ્યારે પોતાના રાત્રોએને યજ્ઞ જ બળવાન થએલા તેણે જોયા, ત્યારે તેણે પોતાના પુત્રને ગોદીએ બેસાડ્યો અને તે રાત્રોએને તાબે કરવાનું કામ તેને આપ્યું. ઇ. એ. વાય પૂ. ૧૪૭ શ્લોક ૨૭ પણ તે પાઠ જરાક દુષિત છે. બીજા દાનપત્રમાં જે બાર રાજાઓને હરાવવાનું લખે છે તેજ આ રાત્ર દોવા બેઠે.

હીન્નચાલની તપાસ' રાખતો' હતો તેને' પોતાના ગુપ્ત દુતો તરફથી એમ ખબર મળી કે તે' પર્વતના ઢાળાવવાળા પ્રદેશમાં ગોવિંદની સેના છાવણી કરીને પડી છે, ત્યારે તે રાજા તેની પાસે ગયો અને તેને પગે પડીને પોતાની બહુ મૂલ્યવાન વારસામાં મળેલી વસ્તુઓ જે બીજા કોઈ રાજાને પૂર્વે મળેલી નહીં તે બક્ષિસ કરી. આ પ્રસંગે ગોવિંદ ચો- માસાની ઋતુ શ્રીભવન નામને સ્થાને ગાળી. આ સ્થાન કીપુ' તે હજી નહીં ચકુ' નથી. વર્ષા ઋતુ પછી તે પોતાની સેના સાથે તુંગભદ્રા ગયો, ત્યાં થોડો સમય રહ્યો અને કાંચીના પશ્ચિમ રાજાને અમાઉના કરતાં વ- ધારે તાબે' કર્યો. ત્યાંથી તેણે વેંગીદેશ એટલે ઉત્તરકૃષ્ણા અને ગોદાવરી નદીઓની વચ્ચેના દેશના રાજાને સંદેશો કહાવ્યો. આ રાજા ધણું કરીને પૂર્વ તરફનો ચોલુક્ય વંશની' સાખાનો હતો. આ રાજા આવ્યો અને જણું કે નોકરે' હોય તેમ તેની આજ્ઞામાં રહ્યો.^૧ ઉત્તર તથા દક્ષિણનાં આ મહાન વિજયી પરાક્રમો શકે ૭૨૬ એટલે ઇ. સ, ૮૦૪ પહેલાં ચ- એક્ષાં હોવાં જોઈએ. કારણકે કાનકા દેશમાંથી લઈ આવેલા તે વર્ષના તામ્રલેખમાં એમ લખે લખેલું છે કે " કાંચી ઉપર રાજ્ય કરનાર દંતિ- ગને જીતીને રાજા ગોવિંદ ૩ ખંડણી લેવાને જ્યારે આવ્યો હતો અને જ્યારે તેની સેનાની છાવણી તુંગભદ્રાના તટ ઉપર હતી, " ત્યારે રામે- શ્વર^૨ નામના પવિત્ર સ્થાનમાં શિવધારી નામના એક મનુષ્યને તેણે કેટ- લોએકે જુમિ આપી હતી.

આ રીતે ગોવિંદ ૩ એ દેશનો મોટો વિસ્તાર પ્રાપ્ત કર્યો અને ધણું રાજાઓ ઉપર' પોતાની સત્તા સ્થાપન કરી. ઉત્તરમાં માળવાથી તે દક્ષિ- ણમાં કાંચીપુર સુધીનાં સમસ્ત દેશનો સાર્વભૌમ રાજા તે થયો હતો,

૧ વાણીદીકેરી-તા. રાધનપુરના લેખે.

૨ ઇ. એ. વા. ૧૫. ૧૧૬. જ.

૩ ઇ. એ. વા. ૧૧ ૫. ૧૨૬. જ.

અને નર્મદા તથા તુંગભદ્રા નદીઓ વચ્ચેનો પ્રદેશ તેની પ્રત્યક્ષ સત્તા નીચે હતો એમ દેખાય છે. વાણીડીડારીના લેખથી નાસિક જીલ્લામાં આવેલું એક ગામ દાનમા આપવામા આવ્યું હતું અને કાનડા દેશ-માના લેખોથી તુંગભદ્રા નદીની પાસેની જમીન દાનમાં આપવામા આવી છે. મહી નદી અને ઉત્તર તાપી નદી વચ્ચેનો પ્રદેશ જેને લાટ દેશ કહેતામા આવતો હતો તે દેશ તેણે પોતાના ભાઈ ઇંદ્રને આપ્યો હતો, જેણે તે વંશની ખીજ શાખા સ્થાપી. વડોદરાના દાનપત્રમા કહ્યું છે તે પ્રમાણે રાજા ગોવિંદ ૩ રાજાઓને ગાદીઓએ સ્થાપતો તેમ ઉત્થાપતો પણ હતો તેના પોતાના દાનપત્રોમા તેના ખીજ નામો નીચે પ્રમાણે આપવામા આવ્યા છે — “ પ્રભૂતર્ણ ” એટલે બહુ વર્ષનાર “ પૃથ્વી-વલ્લભ ” એટલે પૃથ્વીનો ધણી, તથા “ શ્રીનલ્લભ. ” અન્ય નામો નીચે આવશે લાટ દેશના રાજા ગોવિંદના ભાઈ ઇંદ્રના પુત્ર કર્કે વડોદરાનું દાનપત્ર શકે ૭૩૪ એટલે ઇ. સ ૮૧૨ માં લખાવ્યું હતું, અને કાવીનું દાનપત્ર કર્કેના નાના ભાઈ ગોવિંદ શકે ૭૪૬ માં એટલે ઇ. સ. ૮૨૭ માં લખાવ્યું હતું આ રાજાઓ વિશે હવે વધારે ચર્ચા કરવાની જરૂર નથી કારણ કે તેઓ કમળના કરતાં, શુભ-રાતના ઇતિહાસને વધારે લગતા છે આ વંશના તે પછીના સમયના રાજાઓના ઇતિહાસનો આધાર સાગલી, કડા તથા ખારેપાટણમાંથી મળી આવેલા ત્રણ તામ્ર લેખનાં દાનપત્રો છે. આમા પણ ઐતિહાસિક વીગતો તરીકે વિશ્વાસ શકાય એવી ઘણી વીગતો નથી આવતી, અને ઉપર ઉપરથી જોતા તેમાં લખેલી વશાવલિમા કાર્ષક તદ્વાવત માલુમ

૧. કાવીનો લેખ, ઇ. એ વા. પ. ૫ ૧૪૭ શ્લો. ૨૬ વડોદરાનો લેખ, જ. એ. એ. સો. વા. ૮. ૫ ૨૬૬ શ્લો ૨૧ જેમાં તદ્વા ને બદલે તદ્દત્ત દોષ્ટ જોઈએ કાવીના લેખ પ્રમાણે.

૨ જ. યા. એ. રો. એ. સો. વા. ૪, ૫ ૧૧૧ માં, જ. રો. એ. સો. વા ૩ ૫. ૬૪ તથા જ. યા. એ. રો. એ. સો. વા. ૧ ૫ ૨૧૭ આ ઉપરાંત લેખાના અસલ લેખો મારી પાસે છે.

૫૩ છે. ધણા વિદ્વાનોએ આ લેખો પોતાના મત પ્રમાણે એક ખીજને મળતા કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. અથવા અમુક અનુમાનો કરીને તેનો ખુલાસો સમજાવવાનો યત્ન કર્યો છે, પણ એક ખીજને બરાબર મળતી આવે એવી વંશાવલિ તેમાંથી ઉપજતી કાઢવી એ કામ અધર્મ દેખાતું નથી. એક અથવા બે રાજાઓનાં નામોવાળા કેટલાએક શિક્ષા લેખો મળી આવેલા છે, તથા સુરતમાંથી એક તામ્રલેખનું દાનપત્ર મળી આવેલું છે જેમાં ગોવિંદ ૩ ના પછીના રાજા સુધીનાં નામો આપવામાં આવેલાં છે, તથા કેટલાએક જૈન પુસ્તકોમાં કેટલાએક રાજાઓની યોડી યોડી હકીકત મળી આવે છે.

ઉપર કહેલાં બે દાનપત્રોમાં નિરૂપમનો પુત્ર જે તેની પાછળ રાજા થયો તેનું નામ જગતુંગ હતું એમ કહેવામાં આવ્યું છે, અને કર્ડાના દાનપત્રમાં તેનું નામ જગદુદ્ધ હતું એમ લખેલું છે. રાજા ગોવિંદ ૩ પોતાના વંશમાં સર્વથી મોટા રાજાઓમાંનો એક હતો, મારે આ દાનપત્રોના લખનારાઓએ તેનું નામ મુકી દીધું હોય એ અશક્ય છે. મારે નિરૂપમનો પુત્ર જગતુંગ અથવા જગદુદ્ધ તેજ ગોવિંદ હોવો જોઈએ અને બીજો કોઈ નહીં; તેના મરણ પછી તેનો પુત્ર અ-

શર્પ અથવા મોઘવર્ષ જેનું ખરૂં નામ 'શર્વ' હતું તે ગાદીએ અમોઘવર્ષ ૧. આવ્યો. વેંગીના ચાલુક્યોની સામે તે સેના લઈને ગયો હતો અને તેમાંના ધણા રાજાઓને તેણે મારી રનાંખ્યા હતા એમ દેખાય છે. તેના સમયમાં માન્વજેટ નામનું નગર ધણી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં હતું એમ કર્ડાના દાનપત્રમાં લખેલું છે. આ નગર તેની રાજ્યધાની હતું તે વાત નિર્વિવાદ છે, પરંતુ તેને સ્થાપનાર તથા તે દેશની રાજ્યધાનીનું નગર કરનાર તેજ રાજા હતો કે કેમ તે વાત સ્પષ્ટ

ઐતિહાસિક પરિચિત્તમાં એમ લખવામાં આવ્યું છે કે અકાલવર્ષના ઉચા
દાથીએ પોતાના કપોલમાંથી નીકળતાં મદ સાથે મિશ્રિત થવાથી
સુગંધિ થએલું ગંગા નદીનું પાણી પીતા (બહુ દક્ષિણમાં આવેલા)
કૌમાર વનમાં ગયા, જે વનમાં ચંદનવૃક્ષો સમુદ્રનાં મેળનાં ઉપર થઈને
આવતી પવનની લેહરોથી ધીરેધીરે આન્દોલિત થતાં હતાં, અને જે
વૃક્ષોની છાયામાં સૂર્યનાં કિરણો પ્રવેશ કરતાં હતાં રેનહી. ” શકે ૮૩૩
ની તારીખ પછી અકાલવર્ષને આપવામાં આવી છે.”

પોતાના પિતા પછી જગતુંગ રાજ થયો. સાંમકીના દાનપત્રમાં
રણવિમલ જેનું નામ લખેલું છે તથા કડાના લેખમાં
જગતુંગ, ૨ શંકરગણુ લખેલું છે તે કાકકવનો પુત્ર જેનો મામો
થતો હતો તેની પુત્રી લક્ષ્મી સાથે દૂતેણે લગ્ન કર્યું.
આ લગ્નથી ઈંદ્ર જન્મેો જે તેના પછી રાજ થયો. ખારેપાટણના
દાનપત્રમાં જગતુંગનું નામ નથી. પરંતુ અકાલવર્ષના
ઈંદ્ર ૩ પૌત્ર રૂપે ઈંદ્રનું નામ છે, અને ખરેખર તે તેનો પૌત્ર
હતો તોપણ ખીજ સખધેમાં તે રાજાનું નામ નીચેના

જેના સર્વ શત્રુઓ નાશ પામ્યા હતા અને જેની કિર્તી ઉજવણ હતી, તેના જા-
ન્યમાં મદામંગલ કરનાર તથા સર્વ જનને સુખ આપનાર પિંગલ નામના
શકે ૮૨૦ ના વર્ષના અંતમાં સારા મોલ લબ્ય લોકોની નિદ્રાવાણું આ પુ-
ણ્ય પુરાણ જે સર્વ શાસ્ત્રોના સાર રૂપે છે તે આ જાતમાં વિજય પામે છે.”

૨. यस્યોત્તુંગમતંગજા નિજમદસ્રોતસ્વિનીસંગમાદ્

નાંગં ઘારિ કલંકિતં કટ્ટ મુદ્ઃ પીત્વાપ્યગચ્છત્પ :

કૌમારં ઘનર્ચદનં ઘનમપાંપત્યુસ્તરંગાનિલૈ :

મંદાન્દોલિતમસ્તમાસ્કરકરચ્છાયંસમાશિથિયન્ ॥ ૧ ॥

ભાગમાં આવે છે. પછીના રાજના સંબંધમાં કર્ણના લેખોમાં કંઈક અસ્પષ્ટતા છે, જે થોડે અંશે તે લેખના દ્વિતીય પાક તથા તેના ભાષાંતરને લીધે થયેલી છે. પણ સાંગલીનું દાનપત્ર સ્પષ્ટ છે. એટલી દેશના હંદુય વંશમાંથી એક સ્ત્રીની સાથે ઇંદ્ર લગ્ન કર્યું. તેનું નામ વિભામ્યા હતું અને ઉપર કહેલા કોકલના ન્યેષ્ટ પુત્ર અર્જુનના પુત્ર અંગલુ-દેવની તે પુત્રી થતી હતી, તેનાથી ઇંદ્રને ગોવિંદ નામનો પુત્ર થયો; આ રાજાએ સાંગલીનું દાનપત્ર પ્રગટ કર્યું હતું અને તેમાં લખેલો છેલ્લો રાજ તે હતો. પણ ખારેપાટણના દાનપત્રમાં લખ્યા પ્રમાણે 'અમોઘવર્ષ' નામના રાજાનો નાનો ભાઈ ગોવિંદ હતો. મારે ઇંદ્ર પછી તુરત ગાદીએ આવનાર અમોઘવર્ષ હતો, અને તેની પછી તેનો નાનો ભાઈ ગોવિંદ ગાદીએ આવ્યો. આ વાત કર્ણના લેખોથી ખરી હરે છે. તે

લેખોમાં અમોઘવર્ષ તથા ગોવિંદ અભ્યાના છે

અમોઘવર્ષ ૨.

પુત્રો હતા એમ લખવામાં આવેલું છે. આ અભ્યા

ગોવિંદ ૪.

સાંગલીના દાનપત્રોમાંની જ વિભામ્યા હતી. પરંતુ

તે લેખોના ભાષાંતર કર્ણાએ ગોવિંદ તથા અભ્યા

એ બનેલો સમાસ કયો અને તે રાણીનું નામ ગોવિંદામ્યા કર્યું. આ નામ ધણું વિચિત્ર છે અને અસંભવિત લાગે છે. આ રીતે તેણે રાજા ગોવિંદનું નામ તદ્દન મુકી દીધું અને તેજ પ્રમાણે તેના પછીના સર્વ લેખકોએ કર્યું.^૧

૧ ઇ.એ. નો વા. ૧૧ ના પૃ. ૧૦૦ માં મેં આપેલી છે વંશાવલીમાં મી. ક્લીટ ગોવિંદના ભાઈનું નામ આપતો નથી. પણ તેનું નામ ખારેપાટણના દાનપત્રમાં અમોઘવર્ષ આપેલું છે. અને કર્ણના લેખો ૩ બરોબર સમજવામાં આવે તો તેમાં પણ તેજ છે.

૧ મેટ્રા ૧૪ ની બીજી લીંદી નો અર્થ ઉપર લખ્યા પ્રમાણે મેં કયો છે તે નિચે પ્રમાણે છે:—**चैद्यां मातुलशंकरगणात्मजायामभूज्जगदुद्रात् । श्रीमानमोघवर्षो गोविंदाम्यामिधानायाम् ॥** આમાંની પહેલી લીંદી

માટે આ રાજા ગોવિંદ (જેને આપણે ગોવિંદ ૪ કહીશું તે) ના સાંગલીના લેખમાં તેના મોટા ભાઈ અમોઘવર્ષનું નામ આવતું નથી; અને તેનું કારણ સ્પષ્ટ છે. અમોઘવર્ષને ગોવિંદ રાજ્યગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મુકીને પોતે ગાદી લઈ લીધી. આ બાબત તેના દાનપત્રમાં સ્પષ્ટ થયેલી છે; અને તેમાં લખવામાં આવ્યું છે, કે “ જે કે ગોવિંદ સત્તાવાન હતો, તોપણ પોતાના મોટાભાઈ પ્રત્યે ક્રૂરતાથી વર્ત્યો નહીં, અને વ્યભિચારથી પોતાની કીર્તિને કલંકિત કરી નહીં, તેમ

જેવી માહુમ પડે છે તેવી આ સ્થાને હોય નહિ માટે એ ભૂલો બરેલી છે. કારણ કે (૧) શ્લોક ૧૨ ના પૂર્વાર્થમાં જે વાત, આવી ગઈ છે તેની આમાં પુનઃકથિત છે, અને (૨) અત્રે જેમ તે લખેલી છે તેમજ વાંચાયે, તો લક્ષ્મીની સાથે જગદ્ગુપ્તની સ્ત્રી અમ્બા હતી જેમ આપણે ગણ્યું જોઈએ. શ્લોક ૧૨ માં તેની સ્ત્રીનું નામ લક્ષ્મી છે માટે તેને લક્ષ્મીની જોડેન ગણીએ અને બંનેનો પિતા ચંદ્ર ગણીએ પણ સાંગલીના દાનપત્રમાં જેમ લખવામાં આવ્યું છે કે લક્ષ્મીના પિતા રણવિઘ્નના ભાઈ અરજુનના પુત્ર અંગણદેવની તે અમ્બા અથવા વિભમ્બા પુત્રી થતી હતી એટલે તે લક્ષ્મીના પહેલા પીત્રાઈ ભાઈની પુત્રી હતી. વળી જેમ પણ સ્પષ્ટ લખવામાં આવ્યું છે કે તે ઇંદ્રની રાણી અને ગોવિંદ ૪ ની માતા હતી. પણ જો આ પ્રથમ લીંટી અત્રે વાંચાયે નહિ, તો બીજી લીંટી દુરતજ દપર જે રાજાનું નામ આપે છે તેને લગતી ગણાય એટલે કે ઇંદ્રને, અને તેમ ગણાયે, તો સાંગલીના દાનપત્રમાંથી મળી આવતી હકીકત સાથે તેમ મળતી આવે છે. માટે બીજી લીંટીમાં જે સુધારો કરવા માગ્યું છે તે “ ન્દો ” સ્થાને “ ન્દો ” છે, આથી ગોવિંદ તથા અમ્બા રાબડો છુટા પડે અને સપણ બંધજેસદ અને સમજ સમય એવું થઈ શકે. બીજાઓની માફક મી. વાધેન પ્રમાણે મી. ફ્લીટ પણ તે રાણીનું નામ ગોવિંદામ્બા કહે છે અને તેને જગદ્ગુપ્તની રાણી કહે છે. કરાના લેખનો પાઠ દુષિત છે તેમાં તો ચંદ્ર નથી પણ ખરાબ રીતે પાઠ વાંચવામાં આવ્યો તેને લીધે અથવા લખનાર અથવા કાંતરનારની ભૂલને લીધે આ હોય કે કેમ તે વાતનો નિર્ણય અસલ દાનપત્ર ફરીથી તપાસી જોવાય નહીં; લાંબુથી થઈ શકે નહીં.

પવિત્રતા અથવા અપવિત્રતાના વિચારો મુકી દધને રાક્ષસનો સ્વભાવ
ધારણ કર્યો નહી, પરંતુ પોતાના અપ્રતિમ સાહસ તથા ઉદારતાથી
સાહસાંક થયો. ” એ વાત સંભવિત છે કે ગોવિંદના સંબંધમાં જે
પાપો નહોતાં એમ લખવામાં આવ્યું છે તે પાપો તેના બાઈએ કર્યા
હશે, અને તેને તેના બાઈ ગોવિંદે પદભૂષ્ટ કર્યો તેમ કરવામાં તે વ્યા-
જથી હતો તે સુચવવા માટે તેના વિશે આવું લખવામાં આવ્યું હશે,
અને તે લેખ લખનારના મત પ્રમાણે તેના બાઈ પ્રત્યે જે કઠોરતા વા-
પરવી યોગ્ય હતી તે તેણે વાપરી નહીં તે માટે તે રાજાને માન ધરે
છે. આ વાક્યો ઉપરથી વળી એમ દેખાય છે કે તે રાજાનું નામ
સાહસાંક પણ કહેવાતું હતું, તેમ વળી નીચે તેનું બીજું નામ પણ આ-
પવામાં આવ્યું છે, જેવું કે, સુવર્ણવર્ષ એટલે સોનાનો વર્ષાદ વર્ષાવ-
નાર; ગોવિંદને વિશે એમ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે કે તે ધણો ઉદાર
રાજા હતો અને તેણે ધણાં શિવાગ્રયો બધાવ્યાં. ન્યારે તે પોતાની રા-
જ્યધાની માન્યએટમાં હતો, ત્યારે વિજય નામના સંવત્સર્વ શકે ૮૫૫
માં એટલે ઇ. સ. ૯૩૩માં તેનું દાન પત્ર પ્રગટ કરવામાં આવ્યું હતું. (૧)

ખારેપાટણના લેખોમાંથી એમ દેખાય છે કે ગોવિંદ ૪

ની પછી તેનો કાકો બહુગ ગાદીએ આવ્યો આ
બહુગ અથવા રાજા જગત્તુંગનો બીજો પુત્ર હતો. આ રાજા
અમાધ- ધણો શુશુવાન હતો એમ લખવામાં આવ્યું છે. તેની
વર્ષ ૪. પછી તેનો પુત્ર કૃષ્ણરાજ થયો, અને તેના મરણ
પછી તેનો નાનો બાઈ ખોટીક રાજા થયો. કર્ડાના
દાનપત્રમાં આ બાબતમાં કાંઈક અસ્પષ્ટતા છે, પણ બરોબરી તે સમજી
એ તો ખારેપાટણના દાનપત્ર જોડે આ પૂર્ણ રીતે
કૃષ્ણ ૩ અને મળતું આવે છે. એમાં એમ લખેલું છે કે “ ન્યારે

ખોટીક. મોટો ભાઈ કૃષ્ણરાજદેવ સ્વર્ગે ગયો, ત્યારે ખોટવીગ દેવ જે અમોઘવર્ષનો યુવરાજની પુત્રી કંદકદેવીથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર હતો, તે રાજ્યે ચયો. આમાનો “ મોટોભાઈ ” એ શબ્દ ખોટવીગ દેવને લાગુ પડે છે એમ સમજવું જોઈએ અને તેની પેઢેલાં^૩ રાજાને નહીં, પછી તે ગમે તે હોય. માટે ખર્ડાના દાનપત્રમાં લખ્યા પ્રમાણે પણ કૃષ્ણરાજનો નાનો ભાઈ ખોટીક હતો. પણ એમ લખવામાં આવ્યું છે કે તે અમોઘવર્ષનો પુત્ર હતો, અને ખારેપાટણ ના દાનપત્રોમાં એમ લખવામાં આવ્યું છે કે કૃષ્ણરાજ ખડ્ડીગનો પુત્ર હતો. સાલોટગીના એક શિલાલેખમાં એમ લખવામાં આવ્યું છે કે અમોઘવર્ષનો પુત્ર કૃષ્ણરાજ શકે ૮૬૭^૧ માં માન્યખેટમાં રાજ્ય કરતો હતો એટલે કે ગોવિંદ ૪ નો સાંગલીવાળો દાનપત્રનો લખ પ્રગટ કરવામાં આવ્યો ત્યાર પછી ખાર વર્ષે. જે દાનપત્રો આપણે તપાસીએ છીએ તેમાં લખેલો રાજ તેજ હોવો જોઈએ. કારણકે આમાં લખેલો કૃષ્ણ તે ગોવિંદ ૪ ની પછી બીજો રાજ થયો. તેનો પિતા ખડ્ડીગ જે ગોવિંદનો કાકા થાય તે જ્યારે ગાદીએ આવ્યો ત્યારે વૃદ્ધ હોવો જોઈએ અને તેથી તેનું રાજ્ય પણ થોડા સમય સુધી ચાલેલું હશે. માટે ગો-

૨. **एन्द्रपदजिगीपयेव स्वर्गमधिरूढे च ज्येष्ठे त्रितिरि श्री-
मत्कृष्णराजदेवे ॥**

**युवराजदेवदुहितरि कंदकदेव्याममोघवर्षनृपांज्जातः
खोटिगदेवो नृपतिरभूद् भुवनविख्यातः ॥**

૩. કારણ કે તે શબ્દોવાળા વાક્યનો મુખ્ય વાક્ય ઉપર આધાર ॥ આ મુખ્ય વાક્ય બીજા એટલે ૧૬ માં સ્થાનમાં આવે છે અને જેનો નામક ખોટવીગ દેવ ॥ ઉપરની નોટમાંનાં વાક્ય જોવાં.

૧. ઈ. એ. વા. ૧ પા. ૨૦૫ અને તે પછીના પૃષ્ઠો, સંવત્સરના વર્ષનું નામ 'વ્રવ'ન છે જે શકે ૮૬૯ પછી આવ્યું અને તેને મળતાં વર્ષ ૮૭૦ છે.

વિંદના દાનપત્ર પછી બાર વર્ષની અંદર તેનો પુત્ર કૃષ્ણ રાજ થયો. અને શકે ૭૬૭ માં ગાદી ઉપર હોવાનો સંભવ હોય એવા કોઈ પણ બીજા કૃષ્ણ રાજાનું નામ દાનપત્રોમાં નથી. વળી બીજી સાક્ષ્ય એટલે શકે ૮૭૮ પણ તેની છે એમ હસાવવામાં આવ્યું છે, સારૂં જો દાનપત્રો માં લખેલો કૃષ્ણ તે સાલોટગીના શિલા લેખમાં લખેલો કૃષ્ણજી હોય, તો અહીંયાં આપણને પુરાવો મળે છે કે તેના પિતાનું નામ અમોઘવર્ષ હતું; તેથી કરીને એમ નીકળે છે કે ખારેપાટણના લેખોમાંના બહુમતેજ કડાના લેખોનો આમોઘવર્ષ હતો; આ રીતે કૃષ્ણરાજ અને ખોટીક ભાઈઓ હતા, અને કડાના લેખોમાં જે શબ્દો લખવામાં આવ્યા છે તે ઉપરથી એમ દેખાય છે કે તે એકજ પિતાના પણ જુદી જુદી માતાના પુત્રો હતા.

૨. ઇ. એ. વા. ૧૧, પૃ. ૧૦૯.

૧. મી. ફ્લીટ મી. વામનના આર્ષાતર પ્રમાણે આવે છે અને કૃષ્ણ જોને તે કૃષ્ણ ૩ કહે છે તેને અમોઘવર્ષનો મોટો ભાઈ એટલે જગત્પુત્ર ૨નો પુત્ર કહે છે. પરંતુ ખારેપાટણના દાન પત્રમાં તે બહુમતે પુત્ર છે એવું સ્પષ્ટ લખવામાં આવ્યું છે, અને બહુમતે જગત્પુત્રનો પુત્ર હતો અને આ પ્રમાણે તે કૃષ્ણરાજ જગત્પુત્રનો પૌત્ર હતો, અને વળી તે ખોટીકનો મોટો ભાઈ હતો તેમ પણ લખવામાં આવ્યું છે. મેં તે પાઠમાં બતાવી આવ્યું છે કે કડાના દાનપત્રમાં “ મોટો ભાઈ ” એ શબ્દ પાઠ સમજવાના નિયમો પ્રમાણે ખોટીકની લાગુ પડવા જોઈએ, આ રીતે આ દાનપત્રનો લેખ ખારેપાટણના લેખ સાથે પૂર્ણરીતે મળતો આવે છે. જગત્પુત્રનો પુત્ર જ અમોઘવર્ષ રાજ હતો, તેનુંજ વર્ણન કડાના લેખના ૧૬ માં શ્લોકમાં આવે છે અને ૧૪ માં શ્લોકમાં કહેવા રાજધી તે જૂદો હતો. આ ૧૪ માં શ્લોકવાળો રાજ ઉદ્ધનો પુત્ર અને તે અમોઘવર્ષનો ભત્રીજો હતો એ વાત મેં ઉપર બતાવી છે. મી. ફ્લીટ એક બીજા કૃષ્ણને અંદર લાવે અને તેને ખોટીકનો નાનો ભાઈ બનાવે છે અને તે તથા નિરૂપમ એકજ એમ કહે છે (નીચે લખેલા પાઠ જુઓ.) આ પ્રમાણે કરવાનો તેનો આધાર શો છે તે મને માલુમ નથી. પણ ખારેપાટણના દાનપત્ર

ખારેપાટણના દાનપત્રમાં લખ્યા પ્રમાણે જોડીકની પછી તેના ભાઈનો પુત્ર કક્કલ ગાદીએ આવ્યો. હડાના દાનપત્રમાં કક્કલ અથવા લખ્યા પ્રમાણે એના ભાઈનું નામ નિરપમ હતું. ક'ક. ર. કક્કલ એક સરવીર યોધો હતો એમ કહેવાય છે. પણ ચાલુક્ય વંશના તૈલપે તેને યુદ્ધમાં જીત્યો અને આ રીતે દખણનું રાજ્ય એકવાર ફરીથી રાષ્ટ્રકૂટ વંશના રાષ્ટ્રકૂટ વંશની હાથમાંથી ચાલુક્યવંશના હાથમાં ગયું. હડાનું દાન પત્રી. પત્ર જે કક્કલના રાજ્યમાં કરવામાં આવ્યું હતું તેની

માં તો એકલ કૃષ્ણનું નામ આવે છે જે જોડીકનો મોટો ભાઈ અને જોડીકનો પુત્ર હતો. તેમજ વળી હડાના દાનપત્રમાં પણ એકલ આવે છે, અને બીજા રાજાએ સાથેના તેના સંબંધ વિશે મેં એમ જણાવ્યું છે કે તે દાનપત્રનું લખાણ ખારેપાટણના લેખે સાથે મળતું આવે છે. સાલોડગીના શિલાલેખમાંના કૃષ્ણ તેજ જોડીકનો મોટો ભાઈ હતો અને દાનપત્રમાં નહીં લખેલો એવો બીજો કોઈ રાજા હતો તેમ નહીં, જોડીકનો નાનો ભાઈ નિરપમ હતો તેનું કૃષ્ણ નામ હતું નહીં અને તે તે નામ વાળોજ હોઈ શકે નહીં. કારણ કે તેના મોટા ભાઈનું તેમ જોડીકના મોટાભાઈનું નામ પણ કૃષ્ણ હતું, નિરપમ રાજ્યકર્તા રાજા હતો તેમ દેખાતું નથી કારણ કે હડાના લેખોમાં તેને કક્કલના પિતા તરીકે વચમાં જ વર્ણવવામાં આવ્યો છે અને આ કક્કલ રાજ્યકર્તા રાજા હતો. અને ખારેપાટણના દાનપત્રમાં તેનું નામ બીલકલ આવતું નથી, પણ કક્કલ તે જોડીકના ભાઈનો પુત્ર હતો એમ કહેવામાં આવ્યું છે. સાલોડગીના લેખમાં લખ્યા પ્રમાણે સકે ૮૧૭ માં કૃષ્ણ ગાદી ઉપર હતો અને દાન પત્રોમાં લખ્યા પ્રમાણે તે રાજ્ય કરતો રાજા હતો. આ રીતે એમ નીકળે છે કે, કૃષ્ણ મોટો ભાઈ હતો, તેથી નાનો જોડીક, અને સૌથી નાનો નિરપમ. તેઓ અમોઘવર્ષ ના પુત્રો હતા. અને એ અમોઘવર્ષ તેજ ખારેપાટણના દાનપત્રોમાંના જોડીક. આ સર્વ તપાસ કરતાં, મને એમ માલુમ પડ્યું છે કે જે દેખીતો તફાવત પડે છે તે હડાના લેખોને લીધે છે માટે જો તે લેખો મળી શકે તો મેળવીને તેને ફરીથી તપાસીને ફરીથી તરત્તુમો કરવો જોઈએ.

તારીખ શકે ૮૯૪ એટલે ઇ. સ. ૯૭૨ ની છે અને તે પછીના વર્ષમાં એટલે શકે ૮૯૫ માં તૈલપ ૨ સાર્વભૌમ રાજ થયો. આરે આશરે ઇ. સ. ૭૪૮ થી ઇ. સ. ૯૭૩ સુધી એટલે આશરે સવા બસે વર્ષ સુધી રાષ્ટ્રકૂટવંશની સત્તા આ દેશ ઉપર રહી.

આ વંશના રાજાઓ ધણાજ સત્તાવાન હતા એ બાબતમાં શંકા નથી. એલુરાના પર્વતમાંથી કોતરી કાઢેલી શુદ્ધઓ રાષ્ટ્રકૂટવંશના તેઓની સત્તા અને વૈભવની હજુ પણ શાક્ષી પુરે છે. રાજાઓના સ- તેમના રાજ્યમાં પુરાણના દેવતાઓની ભક્તિ અગાઉ મયમાં ધર્મની કરતાં બહુજ વધારે અમત્યતામાં આવી. જે સમયમાં સ્થિતિ. ગૌતમબુદ્ધના અનુયાયીઓના ઉપયોગાર્થે નકુર પર્વતો-

માંથી મંદીરો અને મઠો નાના તથા મોટા રાજાઓ કોતરાવતા હતા, તે સમય હવે ગયો હતો, અને તે પાછો ફરીથી આવવાનો જ ન હતો. તેને બદલે આ સમયમાં શિવ તથા વિષ્ણુની પૂજને માટે વધારે મોટાં ભગકાદાર મંદીરો કોતરાવી અથવા બંધાવીને અર્પણ કરવામાં આવતાં. રાષ્ટ્રકૂટવંશના રાજાઓનાં ધણાં દાનપત્રોમાં તેમની ઉદારતાનાં બહુ વખાણુ આવે છે અને તેઓએ મંદીરો બંધાવ્યાની વાત આવે છે. તોપણ અમોઘવર્ષ ૨ ના રાજ્યના કાન્હેરીના શિક્ષાલેખો ઉપરથી જણાય છે કે જો કે આ સમયમાં બૌદ્ધ ધર્મ બહુ નિર્બળ સ્થિતિમાં ડૂબી ગયો હતો, તોપણ તેના પણ ભક્તો તથા પરાપકારી પુરોહો હતા. તેથી ઉલ્લુ જૈન ધર્મે જે પ્રાધાન્ય ચાલુક્ય વંશના સમયમાં મેળવ્યું

૨ આ બે લેખ સાથે જે વર્ષ લખવામાં આવ્યું છે તેનું નામ અંગિરસ અને શ્રીમુખ છે અને તેને મળતાં ચાલુ વર્ષો ૮૯૫ સને ૮૯૬ નાં છે.

૧ અગસ્ત્યસ્ય મુનિ જ્યોત્સ્ના પવિત્રે દક્ષિણાપથે ।

રુષ્ણરાજ ઇતિ ક્વાતો રાજા સામ્રાજ્યદીક્ષિતઃ ॥

અર્થ—અમત્ય મુનિના પ્રકાશથી પવિત્ર થએલા દક્ષિણાપથ દેરામાં રુષ્ણ-રાજ નામનો રાજા છે જે સાર્વભૌમ રાજ હતો.

હતું તે હજી તે ધર્મે જાળી રાખ્યું હતું, અથવા તેથી પણ વધારે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં તે ધર્મ હતો. આપણે ઉપર જોયું તેમ અમોઘનર્પની લાગણી તે ધર્મ તરફ સારી હતી અને થોડાંએક નાના સરદારો અને નીચી જાતિની નાતો તેમાં ધણું કરીને વ્યાપારીઓ તેના ખરા અનુયાયીઓ હતા જે ધર્મનું રૂપ તે સમયે તે દેશમાં પ્રચલિત હતું તે દિગંબર સાંખ્યાનું હતું.

આ વાત ધ્યાનમાં રાખના જેની છે કે પ્રથમના ચાલુક્યવંશના

રાજાઓથી ઉલટું રાષ્ટ્રકૂટવંશના રાજાઓના દાન-

કવિરહસ્યનો પત્રોમાં દાન કરનાર રાજાના પૂર્વજોના વૃત્તાંત શ્લોક નાયક રાષ્ટ્રકૂટ (પદ)માં છે, અને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જે સામાન્ય વંશનો કૃષ્ણ કૃત્રિમ પત્રો આપણને મળે છે તેની જ ભાવના આ શ્લોકો છે અને તેવાજ ગુણદોષ તેમાં દૃષ્ટિએ પડે છે.

મારે રાષ્ટ્રકૂટવંશના રાજાઓ વિષાને ઉત્તેજન આપનારા હોવા જોઈએ અને તેમની નોકરીમાં કનિઓ હતા તે સંબંધિત છે આ વંશના કૃષ્ણમાના ત્રણ રાજાઓમાંથી એક “ કવિરહસ્ય ” નામના હવાયુદ્ધ રચેના કૃત્રિમ કાવ્યનો નાયક છે આ કાવ્યનો હેતુ બાહારથી એકજ રૂપનાળા ધાતુઓ રચે અર્થ તથા રૂપના ફેરફારો થાય છે તે સમજાવવાનો છે તે રાજા દક્ષિણાપથનો સાર્વભૌમ રાજા હતો, એમ કહેવામાં આવ્યું છે તોપણ પ્રો વેસ્ટરગાર્ડ એમ ધારે છે કે નિજયનગરના રાજ્ય વંશનો કૃષ્ણરાય નામનો રાજા જે સોળમાં શતકના પ્રથમ ચાલુ (અર્થ) માં રાજ્ય કરતો હતો તેજ તે હતો પણ “ કવિરહસ્ય ” માં એક સ્થાને તેને વિશે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે તે ^૧ રાષ્ટ્રકૂટવંશમાં છે.

૧ તોલયત્યતુલાં શક્ત્યા મો મારં મુવનેશ્વર ।

ફસ્ત તુલયતિ સ્યામ્ના રાષ્ટ્રકૂટકુલોદ્ભવમ્ ॥

અર્થ—રાષ્ટ્રકૂટ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો જે રાજા પોતાના બળથી અસંખ્ય જાતિ વહન કરે છે તેની બરાબરી બળમાં મેળુ કરી શકે ?

ત્યજ થએલો હતો, અને બીજે સ્થાને એમ કહેવામા આવ્યું છે કે “ચંદ્ર
૨ વંશનુ તે આબૂપણુ” હતો આ વર્ણન વિજયનગરના રાજાને લાગુ
પડતું નથી

દગમા શતકના આગળી મુસાફરો એમ કહી ગયા છે કે એક
બળવાન વંશના રાજા નામે બદ્દારાઓ હતા જેઓ

બદ્દારાઓ માનકીર નામના સ્થાનમા રાજ્ય કરતા હતા આ
તેજ રાષ્ટ્રકૂટ નગરના નામ ઉપરથી એમ જણાશે કે તે વર્ણન
હતા.

રાષ્ટ્રકૂટ વંશના રાજાઓ જેઓની રાજ્યધાની માન્યખેડ
અથવા માનખેડ હતી તેઓ વિશે તેઓએ લખેલું હશે,

પણ જે ટાઇ નામ રાષ્ટ્રકૂટ વંશના રાજાઓને આપવામા આવ્યા હોય
તેમાના એ સાર્થે તેઓએ આપેલું વંશનું નામ બદ્દારા મળતું આવતું
નથી પણ આ એકજ છે તે વાત મને બહુ અઘરી લાગતી નથી
વસ્તુબળની પદ્ધિ જે રાષ્ટ્રકૂટની પૂર્વેના ચાલુક્ય રાજાઓ વાપરતા હતા તેજ
પદ્ધિ રાષ્ટ્રકૂટના રાજાઓએ સ્પષ્ટ રીતે ધારણ કરેલી દેખાય છે લક્ષ્મણ
આગળના એક શિલાલેખમા ગોવિંદ ૩ ને “શીવલક્ષ”^૧ કહેવામા આવ્યો
છે અને રાધનપુરના લેખમા તેને “વસ્તુબળનરેન્દ્ર” કહેવામા આવ્યો છે.
સાગવી તથા કર્ડાના દાનપત્રોમા પણ રાજવર્ત્તા રાજાને વસ્તુબળનરેન્દ્ર
કહેવામા આવ્યા છે, અને બીજા શિલાલેખોમા ફક્ત “પૃથ્વીવલક્ષ”
એજ પદ વાપરવામા આવેલું આપણને મળુમ પડે છે હવે “વસ્તુબ-
નરેન્દ્ર”નો અર્થ “રાજા વલક્ષ” એટલે વસ્તુબ રાજા એનો અર્થ થાય
છે. બીજેમા “નરેન્દ્ર” અને ‘રાજન’ એ શબ્દોનો અર્થ રાજા થાય છે.
પ્રાકૃત અથવા દેશી ઉચ્ચારના નિયમો પ્રમાણે ‘વસ્તુબરાજ’ નું ‘વસ્તુબ-

૨ સોમં સુનોતિ યજ્ઞેષુ સોમવંશ વિમૂષણ

અર્થ—સોમવંશના બૂપણુ રૂપી તે રાજા યજ્ઞોમાં સોમરસને કાઢે છે

૧ ઈ એ વા ૧૧ પૃ ૧૫૬

રાય' અથવા બલ્લભરાય અથવા 'બલ્લરોય' થયું. મારે આ છેલ્લું અપ-
બ્રહ્મ ૩૫ આરખોએ વાપરેલા બલ્લરાને મળતું આવે છે.

રાષ્ટ્રકૂટ વંશના રાજાઓની વંશાવલિ નીચે લખેલા કોષ્ટકમાં જણા-
વવામાં આવી છે:—

રાષ્ટ્રકૂટવંશના રાજાઓની વંશાવલિ,

(૧) દતિવર્મા

(૨) ઈંદ્ર ૧

(૩) ગોવિંદ ૧

(૪) કર્ક ૧

(૫) ઈંદ્ર

(૭) કુબ્જ ૧ અથવા શુભંતુંગ.

(૬) દતિહર્ષ

(૮) ગોવિંદ. ૨ [દ] દ્રુવ નિરૂપમ

[સકે ૬૭૫]

ધારાવર્ષ

નગદુર્ગ અથવા

ઈંદ્ર

[૧૦] ગોવિંદ ૩. નગરુંગ ૧

અથવા પ્રભૂતવર્ષ

(સકે ૭૨૬ અને ૭૩૦)

કર્ક

ગોવિંદ

(સકે ૭૩૪)

[સકે ૭૪૯]

[૧૧] શર્વ અથવા

અમોઘવર્ષ ૧

સુજરાતની શાખા.

[૧૨] કૃષ્ણ ૨. અથવા અકાલવર્ષ

[શકે ૮૨૦, ૮૨૪ અને ૮૩૩]

(૧૩) જમણું ૨.

(૧) ધૃત ૩,

(૧૭) બહીંગ અથવા અમોઘવર્ષ ૩.

(૧૫) અમોઘવર્ષ. ૨. (૧૬) ગોવિંદ. ૪ (૧૮) કૃષ્ણ ૩ (૧૯) બોટીંગ નિરૂપમ
અથવા અકાલ વર્ષ શકે ૮૬૭ (અને ૮૭૮) બીજકુલમાં દીએ આભો નહોતો.
(૨૦) કક્કડ, કર્ક ૨ અથવા અમોઘ વર્ષ ૪ (શકે ૮૬૪)

મકરણુ ૧૨.

પાછળના સમયના ચાલુક્યવંશના રાજાઓ.

કાલિવર્મા ૨ થી ચાલુક્યવંશના રાજાઓનો દતિહાસ આપણે અધુરો સુક્યો છે. રાષ્ટ્રકૂટવંશના હેલા રાજા કક્કલ પાસેથી દખણની

નોટઃ—(અ) ઉપરની વંશાવલિમાં જોતામાં નીચે લીંદી દોરી છે તેઓ સાર્વભૌમ રાજા હતા.

(બ) જો નીચે લીંદી દોરી નથી તેઓ સાર્વભૌમ રાજ્ય પ્રાપ્ત થયું તે પૂર્વે સામાન્ય રાજા હતા.

(ક) સંખ્યાના આંકડા જતાંથી તે અનુક્રમે રાજ થયા.

રાય' અથવા બલ્લભરાય અથવા 'બલ્લરાય' થયું. માટે આ છેલ્લું અપ-
બ્રજ ૩૫ આરબોએ વાપરેલા બલ્લરાને મળતું આવે છે.

રાષ્ટ્રકૂટ વંશના રાજાઓની વંશાવલિ નીચે લખેલા કોષ્ટકમાં જણા-
વવામાં આવી છે:—

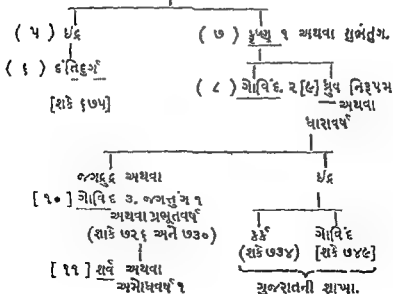
રાષ્ટ્રકૂટવંશના રાજાઓની વંશાવલિ.

(૧) દંતિવર્મા

(૨) ઇંદ્ર ૧

(૩) ગોવિંદ ૧

(૪) કર્ક ૧

[૧૨] કૃષ્ણ ૨. અથવા અકાલવર્ષ

[શકે ૮૨૦, ૮૨૪ અને ૮૩૩]

(૧૩) જમણું ૨.

(૧) ઈંદ્ર ૩,

(૧૭) બહીમ અથવા અમોઘવર્ષ ૩.

(૧૫) અમોઘવર્ષ. ૨. (૧૬) ગોવિંદ. ૪ (૧૮) કૃષ્ણ ૩ (૧૯) ખેટીમ નિરૂપમ
અથવા અકાલ વર્ષ શકે ૮૬૭ (અને ૮૭૮) ખીલકુલ મા દીએ આવ્યો નહોતો,
(૨૦) કક્ષત, ઠક્ક ૨ અથવા અમોઘ વર્ષ ૪ (શકે ૮૬૪)

પ્રકરણ ૧૨.

પાંછળના સમયના ચાલુક્યવંશના રાજાઓ.

કીર્તિવર્મા ૨ થી ચાલુક્યવંશના રાજાઓનો ઇતિહાસ આપશે અધુરો મુક્યો છે. રાષ્ટ્રકૂટવંશના છેલા રાજા કક્ષત પાસેથી દખલગ

નોટ:—(અ) ઉપરની વંશાવલિમાં જેનામાં નીચે લીંટી દોરી છે તેઓ સંવત્સર રાજા હતા.

(બ) જેઓ નીચે લીંટી દોરી નથી તેઓ સાર્વભૌમ રાજ્ય પ્રાપ્ત થયું પૂર્વે સામાન્ય રાજા હતા.

(ક) સંખ્યાના આંકડા જતાંયા તે અનુક્રમે રાજા થયા.

સાર્વભૌમ સત્તા જે તૈલપે લઈ લીધી તે તૈલપ અને કીર્તિવર્માની વચ્ચે
 મીરજના તામ્રલેખ અને યેવુરના લેખમા લખ્યા પ્રમાણે જ રાજ્યો
 આવે છે. કીર્તિવર્મા શકે ૬૬૬ મા ગાદીએ આવ્યો અને ૬૭૯ મા તે
 રાજ્ય કરતો હતો, અને આ છેલ્લા વર્ષ પહેલા તેની સ્થિતિ એક નાના
 રાજ્ય જેવી થઈ ગઈ હતી, અને તૈલપે સાર્વભૌમ સત્તા શકે ૮૯૫ મા
 પ્રાપ્ત કરી. શકે ૬૬૯ અને ૮૯૫ વચ્ચે એટલે ૨૨૬ વર્ષના અતરમા
 માત્ર સાત રાજ્યો થયા છે. આ મુજબ દરેક રાજ્યનું રાજ્ય સરાસરી
 ૩૨ વર્ષનું થયું આ મુદત ઘણી વધારે છે. ચાલુક્યવંશના રાજ્યમા
 આ સમય ઘણો અપ્રસિદ્ધ હતો અને એ સંભવિત છે કે રાજ્યના અનુ-
 ક્રમનો ખરેખરો ઇતિહાસ રાખવામા આવ્યો નથી સામાન્ય રીતિનો તે
 સમયનો સમકાલિન પુરાવો એટલે સિવાલેજો ઇત્યાદિની ગેરહાજરીને લીધે
 આ બાબતો સ્તોષકારક રીતે નિશ્ચિત થઈ શકતી નથી કે એ વંશના
 રાજ્યો કયા આગળ રાજ્ય કરતા હતા અને તેમની સત્તાનો વિસ્તાર
 કેટલો હતો. ચાલુક્યવંશની ઘણી શાખાઓ હાવી જોઈએ, અને તૈલપ
 મુખ્ય શાખાનો હતો કે કેમ આ વાત સંકેતીય છે.

ચાલુક્ય વંશના માફ વલ્લભ એમ માનવા તરફ છે કે તે તેની એક
 પાછળના સમયના ભિન્ન અને અપ્રસિદ્ધ શાખામાથી ઉત્પન્ન થયેલો
 રાજ્યો આગળનો હતો અને મુળ શાખા તો નષ્ટ થઈ હતી. કારણ
 રાજ્યોથી ઉતરી કે તેના પ્રથમના વંશના રાજ્યો પોતાની ઉત્પત્તિ
 આવેલા નહીં. હારીતીથી કાઢવા અને પોતે માનવ્ય જાતિના છે

એમ કહેતા. અને આ પાછળના રાજ્યો પોતાની
 ઉત્પત્તિ સત્યાશ્રયથી જ કાઢતા. આ જો નામો મીરજના દાનપત્રમા
 અને તેની પ્રતો વિના તેઓના અન્ય લેખોમા જોવામા આવતાં નથી,
 અને મીરજના દાનપત્રમા તો તેમની ઉત્પત્તિ અસહના સહ રાજ્યથી કાઢ

વાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે પણ એતો ખુદ્ધુ છે કે એ દાનપત્રના લખનારની પાસે ભોઈતાં સાધનો નહોતાં, કારણ કે ઉપર લખ્યા પ્રમાણે ક્રીસ્ટિયમાં ૨ અને તૈલપની વચ્ચે તે છ રાત્રીઓ મુકે છે. એ રાત્રીઓ વચ્ચે એકજ દંતકથા સતત ચાલી આવેલી નથી એ બાબત તો નિઃશંક જોવી જ છે. જગદેકૃષ્ણ, ત્રિલુવનમઘ ધર્મ્યાદિ પદ્ધિઓ પાછળના ચાલુક્ય વંશના રાત્રીઓએ ધારણ કરી તે ઉપરથી સાફ રીતે તેઓ આગળના તેજ વંશના રાત્રીઓથી ઝાળખાઈ આવે છે, કારણ કે તે રાત્રીઓને આવી કોઈ પદ્ધિઓ હતી નહીં. મૈસુરમાં મળી આવેલા શકે ૭૩૫ ની તારીખના એક તામ્રલેખના દાનપત્રમાં યશોવર્માના પુત્ર અને બલવર્માના પૈત્ર વિમલાદિત્ય નામના એક ચાલુક્ય વંશના રાત્રીનું નામ આવે છે. વિમલાદિત્ય ઉપરથી જાનિની પાપદષ્ટિના ફળનું નિવારણ કરવા માટે તેના મામા^૧ ગાંગ વંશના ચાકીરાજની વિનિતિથી રાષ્ટ્રકૂટ વંશના રાત્રી ગોવિંદ ૩ એ એક જૈન મંદીરના તરફથી એક જૈન સાધુને એક ગામ દાનમાં આપ્યું હતું. તે વંશની સામાન્ય વંશાવલિમાં આ ત્રણ ચાલુક્ય વંશમાંનાં નામો જોવામાં આવતાં નથી માટે આ સાખા એક ભિન્ન સાખા હશે એમ દેખાય છે.

પ્રથમ ચરણમાં લખેલો દેવેશ્વર તેજ શ્રીમદ્ધંકરાચાર્યનો શિષ્ય સુરેશ્વર હતો.

“ સંક્ષેપશારીરક ” નામના ગ્રંથને અતે તેનો કર્તા સર્વજ્ઞાત્રમાં જે મહાત્મા શ્રીમત્ત્વ ધંકરાચાર્યના શિષ્ય સુરેશ્વરનો

૧. ઇ. એ. વા. ૧૨—પૃ ૧૬.

૨. શ્રી દેવેશ્વરપાદપંકજરજઃસંપર્કપૂતાશયઃ

સર્વજ્ઞાત્મગિરાંકિતો મુનિવરઃ સંક્ષેપશારીરકમ્ ।

ચક્રે સજ્જનચુદ્ધિવર્ધનમિદં રાજન્યવંદ્યે નૃપે

શ્રીમત્વક્ષતશાસને મનુકુલાદિત્યે મુવં જ્ઞાસતિ ॥

વેદાંતિક ગ્રંથ- એક શિષ્ય હતો તે એમ લખે છે કે, “ ત્યારે^૧ ક્ષત્રિય
માં એક ચાલુ- ભતિનો એક શ્રીમાન રાજા, મનુના કુળનો સૂર્ય,
કય રાજાનું જેની આગાનું કદિ પણ ઉલ્લંઘન થતું નહીં એવે
નામ આવે છે. રાજા રાજ્ય કરતો હતો,” ત્યારે તેણે આ ગ્રંથ રચ્યો.

આ વર્ણન આગળના ચાલુક્યવંશના વિક્રમાદિત્ય ૧,
વિનયાદિત્ય, વિજયાદિત્ય અથવા વિક્રમાદિત્ય ૨ એમાંથી કોઈપણ એક
રાજાને સરખી રીતે મથાઈ લાગુ પડી શકે, કારણ કે આ સર્વ રાજાઓ
બહુ બળવાન હતા અને “ મનુના કુલના સૂર્ય”, હતા. કારણ કે માન-
વ્ય વંશ જેમાં તેઓ હતા તે વંશ “ મનુનો વંશ ” કહેવાય. પરંતુ
શ્રી શંકરાચાર્ય શકે ૭૧૦ અને ૭૪૨ વચ્ચે થઈ ગયા એમ કહેવાય છે.
માટે એમનો પ્રશિષ્ય શકે ૮૦૦ માં થઈ ગયો હોવો જોઈએ, અને
ઉપરના રાજાઓમાંના સર્વથી છેલ્લા રાજા વિક્રમાદિત્ય ૨ નું રાજ્ય શકે
૬૬૬ માં પૂરું થયું હતું. ત્યારે હવે શ્રી શંકરાચાર્યની તારીખ ખરી છે.
એમ માનીએ, તો સર્વાંશાત્માએ જે રાજા વિષે લખ્યું હતું તે રાજા
મીરજના દાનપત્રમાં લખ્યા પ્રમાણેના કીર્તિવર્મા ૨ અને તૈલપની વચ્ચેના
રાજાઓમાંના એક હોવો જોઈએ. કીર્તિવર્મા ૨ ની પછી ત્રીજો રાજા
વિક્રમાદિત્ય હતો તે પણ તે હોય. પરંતુ આપેલું વર્ણન એક નાના
રાજાને લાગુ પડતું નથી એમ ગણીએ તો શ્રી શંકરાચાર્યની તારીખ હજી
પણ પાછળ મુકવી જોઈએ તે એવી રીતે કે ઉપર કહેલા પ્રથમના સમ-
યના ચાલુક્ય વંશના ચાર રાજાઓમાંના એક રાજાના રાજ્યમાં તેમના
પ્રશિષ્યની તારીખ આવે.

ચોલ^૧ દેશમાં પોતાની સેના તૈલપે મોકલી હતી અને ચેદીના^૨ રા-

૧. આ પ્રકરણના ઉડે આપેલી વંશાવળી જુઓ.

૧. ઇ. એ. વા. ૫ પ ૧૭.

૨. ઇ. એ. વા. ૮ પ. ૧૫

જનો તેણે પરાજય કર્યો હતો. અણહિલપાટણના
 તૈલપની ચઢાઇઓ, ચાલુક્યવંશના સ્થાપનાર મૂલરાજની સામે બાપ-
 નામના પોતાના સેનાપતિના હાથ નીચે તેણે એક
 સેના ગુજરાતમાં મોકલી હતી. મૂલરાજ થોડા સમય સુધી તો તેનાથી
 બહુ વિકટ સ્થિતિમાં આવી પડ્યો, પણ ગુજરાતના ઇતિહાસ પ્રમાણે તે
 સેનાપતિનો છેવટ પરાજય થયો અને તેના બહુ પોદ્ધાઓ 'મરાયા. કીર્તિ-
 કૌમુદીનો કર્તા સોમેશ્વર એમ કહે છે કે લાટ દેશના રાજાનો સેનાપતિ
 બાપ હતો, જે ઉપરથી એમ દેખાય છે કે તૈલપના કબજામાં તે રહેલ
 હતો. તૈલપે માળવા ઉપર પણ ચઢાઈ કરી, જેના ઉપર તે સમયે પ્રખ્યાત
 રાજા ભોજનો કાંકે મુંજ રાજ્ય કરતો હતો. પોતાનો બચાવ કરવાને
 બદલે મુંજે સામી ચઢાઈ કરી, અને પોતાના વૃદ્ધ મંત્રી શ્રાદ્ધિત્યની
 સલાહ નહીં માનતાં મોટી સેના લઇને ગોદાવરી નદી ઓળંગી. તેની સામે
 તૈલપ થયો જેનો તેણે ધૂર્ણ રીતે પરાજય કર્યો અને તેને બંદીવાન કર્યો.
 પ્રથમ તો મુંજની સાથે તેને પકડનાર રાજા માનથી વર્તતો, પરંતુ
 બંદીખાનામાંથી નાસી જવાનો તેણે કૌરવો પ્રયત્ન પકડાઈ આવવાથી,
 તેનું ધણું અપમાન કરવામાં આવ્યું, ઘેર ઘેર તેને માગ્યા મોકલવામાં
 આવ્યો અને અંતે તેને ગરદન ૩ મારવામાં આવ્યો. આ વૃત્તાંત તૈલ-
 પના એક ઇતિહાસિકમાં લખેલો છે. તૈલપે ૨૪ વર્ષ રાજ્ય ૫ કર્યું. તેના
 એક ખંડણીયા રાજાએ શકે ૯૦૨ એટલે ઇ. સ. ૯૮૦ ની સાલમાં

૧. રાસમાલા પ્ર ૪ પૃ. ૩૮ નથી આવૃત્તિ.

૨. કીર્તિ કૌમુદી ૨. ૩.

૩ મેરુતંગકૃત ભોજપ્રબંધ અને રાજવલ્લભકૃત ભોજચરિત્ર.

૪ જ. સો. એ. સો. વા. ૪. પૃ. ૧૨.

૫ એજ યુસ્તકૃત ૫. ૪.

બેલગામ જીલ્લામાં આવેલા ૧ સૌનદત્તીમાં એક જૈન મંદીર બાધવી તેને એક જમીનનો કડકો બક્ષીસ આપ્યો.

છેલ્લા રાષ્ટ્રકૂટ રાજાની પુત્રી નામે જલકળ્યા સાથે તૈલપે લગ્ન કર્યું હતું અને તેનાથી તેને બે પુત્ર થયા હતા, જેના નામ સત્યાશ્રય અને દશવર્મા ૨ હતાં. આમાનો પહેલો એટલે સત્યાશ્રય સત્યાશ્રય. શકે ૯૧૯ એટલે ઇ. સ. ૯૯૭ માં તેની પાછળ ગાદીએ આવ્યો. કાંઈપણ લેખમાં આના વિશે કાંઈ પણ ખાસ લખવામાં આવ્યું નથી. ૩ ખારેપાટણનું દાનપત્ર જેને વિશે આપણે ધણીવાર ઉપર બોલી ગયા છીએ તે એના રાજ્યમાં શકે ૯૩૦ના વર્ષમાં દક્ષિણ કોંકણ ઉપર રાજ્ય કરનાર શીલાહાર વંશના તેના તાખાના એક રાજાએ કાતરાવ્યું હતું.

સત્યાશ્રય કાંઈપણ સંતતિ વિના ચુજરી ગયો, અને તેના પછી તેના નાનાભાઈ દશવર્માનો તેની સ્ત્રી ભગવતીથી થએલો વિક્રમાદિત્ય ૧. પુત્ર નામે વિક્રમાદિત્ય ૧ ૪ ગાદીએ આવ્યો. તેના વેહેલામાં વેહેલા લેખની તારીખ શકે ૯૩૦ ની છે, અને આજ તારીખ તેના અગાઉના રાજાની છેલ્લામાં છેલી છે. મારે તેજ વર્ષમાં તે ગાદીએ આવ્યો એટલે ઇ. સ. ૧૦૦૮ માં, અને ધણાજ થોડા ૫

૧ જ. જા. એ. રો. એ. સો. વા. ૧૦ પૃ. ૨૧૦

૨ મીરજના લેખો. જ. રો. એ. સો. વા. ૩ પૃ. ૨૬૨ પ્તો. ૩૦-૩૫-ઈ એ.

૩ જ. જા. એ. રો. એ. સો. વા. ૧ પૃ. ૨૦૬.

૪ હું આ રાજાને વિક્રમાદિત્ય ૧ કહું છું અને વિક્રમાદિત્ય તેને ખાનની પેઠે કહેતો નથી, કારણકે એ બે વંશો જુદા રાજવાની મારી ધારણા છે. આવાં કારણો મેં ઉપર આપેલાં છે. વિક્રમાદિત્ય ત્રિભુવનમહાને વિક્રમાદિત્ય. ૨ હું કહીશ અને એ મુજબ ચલાવીશ.

૫ જ. રો. એ. સો. વા. ૪ પૃ. ૪.

સમય સુધી તેણે રાજ્ય કર્યું એમ દેખાય છે. તેની પછી તેનો ભાઈ
જયસિંહ અથવા જગદેકમલ ગાદીએ આવ્યો. આને
જયસિંહ. વિશે શકે ૯૪૧ એટલે ઇ. સ. ૧૦૧૯ ના એક સિલ્લા-
લેખમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે, કે માલવાના સંયુક્ત

રાજાઓને તેણે નસાડયા અથવા તેમનું મૈત્રીચક્ર તોડ્યું, અને તેથી તેનું
નામ " રાજા ભોજરૂપી કમળનો ચંદ્ર " એવું પડ્યું, એટલે તેણે તેને
હરાવ્યો. ૧૫મી તેણે ચોદા લોકો અને ચેરા લોકોને પશ્ચ હરાવ્યા હતા
તેમ પશ્ચ કહેવામાં આવ્યું છે. મીરજનું દાનપત્ર તેણે પાંચ વર્ષ પછી
એટલે શકે ૯૪૬ માં કોતરાવ્યું, ન્યારે " દ્રમિલ ૨ દેશના રાજા બળ-
વાન ચોદને તાબે કરીને તથા સાત કોંકણના રાજાનું સર્વસ્વ હરીલઈને
પોતાનીજળપવાનુ સેના સાથે ઉત્તર તરફના દેશોમાં ત્યાંના રાજાઓને છતવા
માટે જતાં જતાં માર્ગમાં કાસ્તાપુર આગળ છાવણી નાખીને તે રહ્યો હતો."

શકે ૯૬૨ એટલે ઇ. સ. ૧૦૪૦ માં જયસિંહનું રાજ્ય બંધ થયું,

અને તેની પાછળ તેનો પુત્ર સોમેશ્વર ૧ ગાદીએ આવ્યો

સોમેશ્વર જેણે આહવમલ તથા ત્રેલોક્યમલ એ પદો ધારણ

અથવા કર્યા. ચાલુક્ય વંશના રાજાઓની પેઠે, જે રાજા સામે

આહવમલ. તેને પેહેલું થવું પડ્યું તે ચોલ ૩ દેશનો રાજા હતો.

૧ ઇ. એ. વા. પ. પૃ. ૧૭

૨ દ્રમિલ એ દ્રવિડનું બીજું નામ છે મૂલમાં અત્રે કાંઈ ભૂલ છે. અસલ
રાખે " ચંચંદ્રમિલાધિપતિ " આવા છે. આમાંથી " ચં " એક રાખે અને
" ચંદ્રમિલાધિપતિ " એ બીજો રાખે એમ મી. ફ્લીટ સમજે છે પણ "ચં"
નો અર્થ થતો નથી અને " ચંદ્રમિલ " નો અર્થ જલપવામાં નથી. માટે પેહેલો
રાખે ચંચં ઠોવાં ભેદને અને " ન્યંચં " " નીચ " ને જાહેર ભૂલથી લખા-
વેલા દરે અને બીજો રાખે " દ્રમિલાધિપતિ " હશે

૩ બિલ્હલકૃત નિકમાંક્યવિત-૬૦. જ. રા. એ. સો. વા. ૪ પૃ. ૧૩૧.

ખિન્નહો તેને વિશે એમ કહ્યું કે પછી બોજરાજની રાજ્યધાની
ધારાનગરી તરફ તે લશ્કર લઇને ગયો અને તેને પકડ્યું. પોતાનું
નગર છોડી જવાની બોજને ફરજ પડી. તૈલપ રાજા જેણે મુજને
મારી નાંખ્યો હતો તેની પામેથી, આ રાજાને તથા તેના પૂર્વના
રાજાને માળવાના રાજા સાથેનું વૈર વારસામાં મળ્યું હતું એમ લાગેછે.
આ વૃત્તાત થયો ત્યારે રાજા બોજ માત્ર એક છોકરો હતો. બોજચરિ-
ત્રમાં એમ લખેલું છે કે તે ઉમરનો થયો અને પોતાના રાજ્યનું કામ
હાથમાં લીધું, ત્યારે એક પ્રસંગે મુંજ રાજાના વૃત્તાંતનું નાટક તેના
આગળ ભજવી બતાવવામાં આવતું હતું, ત્યારે તે ઉપરથી તેણે પોતાના
કાકાના મૃત્યુનું વૈર લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. એથી તેણે મોટી સેના સાથે
દક્ષિણ ઉપર ચઢાઇ કરી, તૈલપને પકડ્યો, અને મુજની સાથે જોડી અ-
પમાન ભરેલી વર્તણૂક ચલાવવામાં આવી હતી તેવીજ રીતે તેની સાથે
ચલાવવામાં આવી અને અતે તેને મારી ^૧ નાંખ્યો. બોજ જેણે માળ-
વામાં ૫૩ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું તે, ત્યારે મુજ મરી ગયો ત્યારે, માત્ર
બાળક હતો. મુંજ ઇ. સ. ૮૬૪ ^૨ મા ગાદીએ હતો, અને તૈલપ ઇ.
સ. ૯૬૭ મા મરી ગયો અથવા રાજ્ય કરતો બંધ પડ્યો. મારે
ઇ. સ. ૮૬૪ અને ૯૬૭ ની વચ્ચેના વર્ષોમાં તેને બોજ
મારી નાંખ્યો હશે. પણ બોજ મોટી ઉમરનો થાય અને તેની
સાથે લડી શકે એટલા બધા સાંખા સમય સુધી મુજના મરણ પછી
તૈલપ છુટ્યો નહોતો. મારે તૈલપ ઉપર બોજે વૈર લીધું નહીં તેનું
વેદ એ. પણ તેની સાથે જયસિંહ અને સોમેશ્વર ની વણધોથી એમ
દેખાય છે કે બોજચરિત્રમાં લખેલી દંતકથાઓ એટલે અંગે સત્ય હોય,
કે પોતાના કાકાના મરણનું વૈર લેવાને માળવાના રાજાએ પામેના બીજા

^૧ બોજચરિત્ર ૧, રજોડ ૫૦-૫૧.

^૨ અને ૧૮૦-૮૩ માં બૂનાં દમ્નસિખિન પુસ્તકની સોધ બાબતના મારા
રીપોર્ટનું પ. ૪૧ સં. એક.

રાજાઓ સાથે સંધિચક્ર કર્યું અને ચાલુક્યોના રાજ્ય ઉપર ચઢાઈ કરી કદાપિ વિક્રમાદિત્ય ૧ જેને વિશે આપણે ઘણું યોડું જાણીએ છીએ તે રાજાને તેણે પકડ્યો હોય અને તેને મારી નાંખ્યો હોય. મારે શકે ૯૪૧ ના શિલાલેખમાં લખ્યા પ્રમાણે તેની સામે જયસિંહે મેના મોકલી અને તે સંધિચક્ર તોડી નાંખ્યું તેનું કારણ આ હોવું જોઈએ એમ સંભવિત લાગે છે.

ચોડા સમય પછી સોમેશ્વર ચેદી અથવા દાહલ દેશ જેની રાજધાની તેવુર અથવા ત્રિપુર હતું તેના ઉપર ચઢાઈ કરી અને દાહલ અને દક્ષિણ રાજ કણ્ણને ૧ રાજબ્રહ્મ કર્યો અથવા મારી નાંખ્યો. તરફના દેશો આ બનાવ બન્યા પૂર્વે રાજ બોજ મરી ગયેલો હોવો ઉપર હુમલો. જોઈએ; કારણકે તેના મરણ સમયના વખતમાં જ કણ્ણે ગુજરાતના બીમદેવ ૧ સાથે બને બાલુએથી માળવા ઉપર હુમલો લઈ જવાના હેતુથી સંધિચક્ર કર્યું હતું, અને તેના મરણ પછી ધારાનગરી ૨ હુંટી. બિંદલ તે પછી એમ લખે છે કે ચાલુક્ય રાજ સમુદ્ર કિનારાના દેશો એટલે ઘણું કરીને પશ્ચિમ તરફના દેશો સામે લડકર લડને ગયો હતો. આ દેશો તેણે જીતી લીધા, અને ત્યાં જયસ્તંભ બંધાવી તે દ્વિપકલ્પના છેડા તરફ કિનારે ગયો. દેશના તે ભાગમાં તે કુચ કરતો હતો, તે સમયે દ્રવિડ અથવા ચોલ દેશના રાજાએ તેના ઉપર હુમલો કર્યો પણ તે હાર્યો. આથી સોમેશ્વર તેની રાજધાની કાંચીમાં ગયો જે તેણે પકડી, અને ચોલ દેશના રાજાને પોતાના પ્રાણનું રક્ષણ કરવા નાસી ગળું પડ્યું. રાજ બોજ તથા ચોલ દેશના રાજા સામેનાં આહવમલ્લનાં કાર્યોની નોંધ એક શિલાલેખમાં છે;

૧ બિંદલ કૃત વિક્રમાંકદેવચરિત શ્લોક ૧૦૨-૧૦૩.

૨ મેરુતંગકૃત બોજબ્રહ્મ, રાસમાલા ૬. પૃ. ૬૯ નવી આવૃત્તિ.

૩. વિક્રમાંકદેવચરિત. ૧. શ્લો. ૧૦૨ ૧૦૩.

વળી કાન્યકુબ્જ અથવા કનોજના રાજ સાથે તે લડ્યો હતો અને તેને હરાવીને આશ્રય માટે પર્વતની ગુફાઓમાં નાસી જવાની ફરજ પડી હતી એમ પણ તેમાં લખેલું છે.

આહવમહ ઉર્ફે સોમેશ્વરે કલ્યાણ નગર સ્થાપ્યું, અને તેને પોતાની રાજધાની કરી. બિલ્હણ આ સ્થાત કહે છે, અને આહવમહના શકે ૯૭૫ માં જ્યારે સોમેશ્વર રાજ રાજ્ય કરતો હતો તે પૂર્વેના કોઇ પણ શિલાલેખમાં આ નગરનું નામ આવતું નથી સમય જતાં આહવમહને ત્રણ પુત્રો થયા હતા, તેમાંના જ્યેષ્ઠ પુત્રનું નામ સોમેશ્વર, બીજાનું નામ વિક્રમાદિત્ય અને ત્રીજાનું નામ જયસિંહ હતું. આ સર્વમાંથી શક્તિમાન વિક્રમાદિત્ય હતો, અને જ્યેષ્ઠ પુત્રને મુકીને આને સુવરાજની પદ્ધિ આપવાનો આહવમહનો વિચાર હતો. આરે સોમેશ્વરને સુવરાજ તરીકે સ્થાપ્યો, પરંતુ ખરે કામ તો વિક્રમાદિત્યજ કરતો હતો અને સંધ્યા સુધીમાં તેને જ લડવા મોકલવામાં આવતો હતો પ્રથમ

૧. ઇ. એ. વા. ૮ પૃ ૧૬

૨ બિલ્હણકૃત વિક્રમાદેવચરિત અ ૨, ૧ સ્વાભાવિક રીતિ પ્રમાણે 'વરાધ' એટલે 'બહુજ ઉત્તમ' ને ગુણ રૂપ વિશેષણ લેવું જોઈએ, પણ ક્રિયારૂપ નહીં, અને ચકાર ને ક્રિયાપદ લેવું જોઈએ એ પ્રમાણે અર્થ આવે. શ્લોક=" કલ્યાણ નામનું બહુજ ઉત્તમ નગર તેણે કયું" (સ્થાપ્યું) '

૩ આ બાબત ઉપર મી. કુલીટની ટીકા જોવી, ઇ એ. વા. ૮ પૃ ૧૦૫ સાલોટગીના લેખમાં (ઇ એ. વા. ૧ પૃ ૨૧૦) આવતા "કલ્યાણ" શબ્દનો અર્થ કીર્તિવર્માના દાનપત્ર મુજબ, " સાર અથવા ફાયદાકારક " એવો કરવો જોઈએ અને એ બુલરે તથા મી. પ. કિલે કયું છે તે મુજબ તે રોહરેત્તુ નામ નથી.

૪. બિલ્હણકૃત વિક્રમાદેવચરિત, અ ૨ શ્લોક ૧૭-૫૮ અને ૮૫ અ ૩૧. લો ૧ અને ૨૫.

૫. એજ પુસ્તકનો અ ૩, શ્લોક. ૨૬-૩૨, ૩૬-૪૧ અને ૪૮-૫૪

વિક્રમાદિત્યનાં કાર્ય તેણે કર્યું તે એ હતું કે હમેશની માફક ચોલ
 યુદ્ધે, દેશના રાજા સામે તે સેના લઈને ગયો, તેને હરાવી
 તેનું રાજ્ય લઈ લીધું માળનાનો રાજા જેને પોતાના
 દેશમાંથી ટાંધ અન્યરાજા જેનું નામ માલુમ નથી તેણે કાઢી મુક્યો હતો
 તેણે વિક્રમાદિત્યની સહાય માગી તે રાજાએ તેના શત્રુઓને હરાવ્યા
 અને તેને ગાદીએ^૧ બેસાડ્યો વિક્રમાદિત્યે વળી ગૌડ દેશ એટલે બંગાળા
 અને કામરૂપ એટલે અસામ^૨ ઉપર પણ ચઢાઈઓ કરી હતી તેમ કહે-
 વામાં આવ્યું છે. તેના જ્ય કાર્યોનું વધારે નિગતવાર વર્ણન આપતા
 બિહલ્લુ કવિ એમ લખે છે - પ્રથમ તે ટ્રય દેશ સામે ગયો તે તેણે^૩
 જીતી લીધો, સિદ્ધના^૪ રાજા તેને આપનો જોઈને તેને તાબે થયો, પછી
 તેણે ગાગકુડ નામનું નગર સર કર્યું અને ચોન દેશ તરફ ગયો પછી
 વિક્રમાદિત્ય કાચી નગરમાં પેરો અને તેને લટક્યું, અને ત્યાંથી તે સેના
 લઈને વેંગી તરફ ગયો, અને ત્યાંથી ચક્રપા^૫ ગયો ૫

વિક્રમાદિત્ય ઉપર લખેલા કાર્યોમાં વ્યાપ્ત થએલો હતો, તેનામાં
 આહરમહને સખ્ત તાન આવ્યો ત્યારે પોતાનો અત
 આહવમહલ^૬ પાસે આવતો તેણે જોયો, ત્યારે તુંગભદ્રા નદીને તટે
 મૃત્યુ. પોતાને લઈ જવાને દુક્રમ કર્યો, ત્યાં જઈ તે નદીના
 જનમાં તેણે સ્નાન કર્યું અને દાનમાં ઘણું મુનણું
 આપ્યું, પછી ફરીથી નદીમાં પેસીને પાણી તેના ગળા મુધી આવ્યું ત્યાં
 મુધી અદૃગ્ય થયો ગયો અને તેના મોજાના તથા વાદિઓના ચતા ધોના

૧ તેજ પુસ્તકનો અ ૩, શ્લોક ૫૧—૬૬

૨ તેજ પુસ્તકનો અ ૩, શ્લોક ૭૪

૩ બિહલ્લુના વિક્રમાદિત્યે ચરિત અ ૪ શ્લોક ૨, ૧૮

૪ એજ પુસ્તકનો અ ૪ શ્લોક ૨૦

૫ એજ અ ૪ શ્લોક ૨૧—૩૦ વેંગીના સ્થાન માટે ઉપર પૃ ૪૧ જુઓ

હલ વચ્ચે^૧ કુખી મુઓ. આ વૃત્તાંત શકે ૯૯૧ એટલે ઈ. સ. ૧૧૦૬૯ માં થએલો હોવો જોઈએ. બિહલજીના લખવા પ્રમાણે આહવમદલે ધણા યશો કર્યા હતા અને વિદ્વાન લોકો તરફ ધણો ઉદાર^૩ હતો. તેના સદ્-ગુણોને લીધે કવિઓએ પોતે સ્વેચ્છી વાર્તાઓ, કાવ્યો અને નાટકોમાં તેને નાયક બનાવ્યો હતો.^૪

આહવમદનો જયેષ્ઠ પુત્ર સોમેશ્વર સુવરાજ હતો તેથી સ્વાભાવિક રીતે ગાદીએ આવ્યો અને સુવર્નકમલતું નામ ધારણુ સોમેશ્વર રાજા કર્યું. વિક્રમાદિત્ય જ્યારે વેન્ગીમાંથી પાછો આવતો તરીકે જાહેર હતો ત્યારે તેને પોતાના પિતાના મરણના સમાચાર થયો. તે એકદમ રાજ્યધાનીમાં આવ્યો, અને તેના ભાઈએ તેનો આદસતકાર કર્યો. પોતાની જયયાત્રામાં જે જે લૂંટ તેણે મેળવી હતી તે સર્વ તેણે તેને આપી દીધી અને થોડા સમય સુધી તો બંને ભાઈઓ વચ્ચે મેળ રહ્યો. પણ સોમેશ્વર નિર્બળ અને જૂઠમી રાજા હતો તેણે પોતાની પ્રજા ઉપર જીલમ ચુલ્યો, તેથી પ્રજાની પ્રીતિ ગઈ. ડાહ્યા અને ચારા મનુષ્યોની સલાહ પ્રમાણે તે વર્ત-
તો નહોતો. અને કુતલના રાજ્યની પ્રસિદ્ધતા અને
ભાઈઓ વચ્ચે સત્તા ધણી જતી રહી. વિક્રમાદિત્ય પોતાના ભાઈનાં
દંટો કર્યો અટકાવવાને અશક્ત હતો અને પોતાના તરફ
તેના વિચારો બાબતમાં પોતાને શંકા આવી તેથી,
તેણે પોતાના ભાઈ જયસિંહને તથા એક મોટી સેનાનો લઈ રાજ્ય-
ધાની.^૫ છોડી સોમેશ્વર ૨ એ તેના સામે પોતાની સેના મોકલી પણ તેને

૧. એન. એ. ૪ સ્તો. ૪૬—૪૮.

૨. જ. રો. એ. સો. વા. ૪. પૃ. ૪.

૩. એન. એ. ૧ સ્તો. ૯૭—૯૯ ત. ૫૨.

૪. એન. એ. ૧ સ્તો. ૮૮.

૫ બિહલજીકૃત વિક્રમાંકદેવચરિત, એ. ૪ સ્તો, ૮૮—૧૦૬ એ ૫ સ્તો. ૧.

વિક્રમાદિત્યે પછી કતલ કરી હરાવી^૧ દીધી. પછી તે હુમનદ્રા નદીને કીનારે ગયો અને થોડા સમય પછી ચોલ દેશ તરફ જવા નીકળ્યો. રસ્તામાં બનવાસી આગળ તે અટક્યો, ત્યાં આગળ થોડા સમય મોજશાખમાં ગાળી પછી મલય દેશ તરફ જવા નીકળ્યો. એમ લ-
 ગોઆના જય- ખેલું છે કે જયકેશી વિક્રમાદિત્યને તાબે થયો અને કેશીનું વિક્રમા- તેની ઇચ્છા કરતાં પણ વધારે દ્રવ્ય તેને આપ્યું અને દિત્યને તાબે આ રીતે કોંકણુર ની સ્ત્રીઓનાં મુખ ઉપરનું રિમત થયું.
 હમેશને માટે ચાલુ રાખ્યું. આ ઉપરથી એમ દેખાય છે કે જયકેશી કોંકણુનો રાજા હશે અને તે નામનો પહેલો રાજા હોવો જોઈએ, જેના વિશે, મી. ફ્લીટ પ્રમટ કરેલા ગોઆ- કદમ્બના તામ્રલેખામાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે, કે તેણે ચાલુક્ય અને ચોલ વંશોના રાજાઓ સાથે મૈત્રીયક બાંધ્યું હતું અને ગોક- પદ્મણ્ડેએ ગોઆને પોતાની રાજ્યધાની કરી હતી. વિક્રમા- દિત્ય ઉર્ફે ત્રિજીવનમસ્લે પોતાની ઉત્તરાવસ્થામાં પોતાની પુત્રી મસ્લા- લમહાદેવીને આ રાજાના પૌત્ર સાથે પરણાવી હતી જેનું નામ પણ જયકેશી હતું. આ વાત ત્રણે દાનપત્રોમાં લખવામાં આવી છે. કારણકે દમ્બજીના સર્વભાગ રાજા સાથેના સંબંધથી તેના કુલની પ્રતિષ્ઠા વધી હતી. અલુપ દેશના રાજાએ પણ ચાલુક્ય રાજાને નમન કર્યું અને તેથી તેને તે રાજાએ પોતાની પ્રીતિ દેખાડી. પછી તેણે કેરલ એટલે મલબાર- ના લોકોને વશ કર્યા, અને દ્રવિડ અથવા ચોલ દેશ તરફ ગયો. આની અગર મળવાથી ચોલ દેશના રાજાએ સુલેહનું કહેણુ લઇને એક પ્રતિ-

૧ એન. એ. પ. રેલો. પ-૮.

૨. બિહલુનું વિક્રમાંકદેવચરિત એ. પ. રેલો ૧૦, ૧૮, ૨૪.

૩. ન. યો. એ. રો. એ. રો. વા. ૬, પૃ. ૨૪૨, ૧૬૮, ૨૮૬.

૪ ઉપર પૃ. ૩૬, ક. ૨૭ જુઓ.

નિધિ મોકલ્યો અને પોતાની પુત્રી વિક્રમાદિત્યને લગ્નમાં આપવા
 ની માગણી કરાવી, આ માગણીઓ વિક્રમાદિત્યે સ્વી.
 ચોલ દેશના કારી અને તે ચોલ રાજની વિનંતિ ઉપરથી તુંગભ-
 રાજ સાથે દ્રાને કિનારે તે પાછો આવ્યો; જ્યાં આગળ તે રાજ્ય
 મૈત્રી. પોતાની પુત્રીને લઈને આવ્યો અને મૈત્રી કરી.
 થોડા સમય પછી ચોલનો રાજ મરી ગયો અને તેના રાજ્યમાં
 બળવો થયો. જ્યારે ચાલુક્ય રાજ્યે આ સાંભળ્યું,
 ચોલ રાજ્યમાં ત્યારે તે તુરત કાન્યીમાં ગયો અને પોતાના સાળાને
 બળવો. ગાદી ઉપર બેસાડીને તેના શત્રુઓને દાખી તેની
 સ્થિતિ નિર્ભય કરવા સારૂ એક માસ પર્વત ત્યાં રહ્યો,
 તોપણ તુંગભદ્રા નદી ઉપર તે આવ્યો ત્યાર પછી થોડાજ સમયમાં વેન્ગી-
 ના રાજ રાજ્યે જોયું, કે ચોલ રાજના સરદારે નાખુશ થએલા છે
 તેથી તેણે આ પ્રસંગનો લાભ લઈ તેને રાજ્યબ્રજ કરી તે દેશનું રાજ્ય
 પોતે તરત લઈ લીધું. વિક્રમાદિત્યને ગભરાવવાને માટે અને કાચી ઉપર
 ચઢી આવતો અટકાવવાને માટે તેના ભાઈ સોમેશ્વરને પાછળથી તેના
 ઉપર હુમલો કરવાને ઉત્કેષો, પણ વિક્રમાદિત્ય ચા-
 વિક્રમાદિત્ય સામે લ્યો આવ્યો અને દ્રવિડ સેના દૃષ્ટિએ આવી તેટ-
 રાજ્ય અને સોમે- લામાં સોમેશ્વરે તેને પુકેથી પકડ્યો. તેની પાસે સારી
 શ્વર વચ્ચે મૈત્રી હતીયારઅંધ પછી મોટી સેના હતી બિલ્હણ જે પોતાના
 આશ્રયદાતા રાજની આ ભાઈઓ વચ્ચેની લડાઈમાં
 નિર્દોષતા બતાવવાને આતુર છે તે તેના વિશે એમ લખે છે કે જ્યારે
 તેણે પોતાના ભાઈને શત્રુ સાથે મળી ગએલો જોયો ત્યારે તેણે જે માર્ગ
 લીધો હતો તેમથી તેને સમજાવી પાછો વાળવા પ્રયત્ન કર્યો. પોતાના
 ભાઈની વિનંતીઓ માનતો હોય તેવો ડાળ સોમેશ્વરે કર્યો, પણ તે સ-

મય જતા ખરેખર મોટી હાર તેને ખવડાવવાને માટે સારી તક^૧ શોધવા લાગ્યો. પરંતુ તે જ નેની મેના સામે લઢવાનો વિક્રમાદિત્યે છેલ્લે નિશ્ચય

કર્યો. પછી એક મોટી ખુનખાર લઢાઈ થઈ તેમા

રાણગ તથા પો- વિક્રમાદિત્ય જય પા-ચો, દ્રવિડ દેશનો નવો રાજા તાના ભાઈ સાથે નાસી ગયો, અને સોમેશ્વર કેદ પકડાયો. પછી

વિક્રમાદિત્યની ચાલુક્ય રાજા તુગભદ્રા ઉપર પાછો આવ્યો અને લઢાઈ. અરપ સમય પછી સોમેશ્વરને પદબ્રધ્ કર્યો અને પોતે

વિક્રમાદિત્યનો રાજ્યાભિષેક. રાજા તરીકે રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો. પોતાના નાના-

ભાઈ જયસિંહને તેણે જનવાસીનો પ્રદેશ આપ્યો.^૨ આ વૃત્તાત નવ નામ સવત્સરમા શકે ૯૯૯ ના વર્ષમા એટલે ઇ સ ૧૦૭૬ મા થયો.

પછી વિક્રમાદિત્ય ૨ એ કક્ષ્યાણુમા પ્રવેશ કર્યો અને પચાસ વ-

ર્ષનું એક લાખ અને સઘળી વાત ધ્યાનમા લેતા

વિક્રમાદિત્ય ૨ નું શાંતિ ભરેલું રાજ્ય બોમબુ ૩ તેણે ત્રિજીનનમસ્ત્ય

૧ ખિન્દયુક્ત વિક્રમાદેવચરિત, આ ૬ શ્લો ૫૧-૧૨

૨ એન સ ૬ શ્લો. ૯૦-૯૩ અને ૯૮-૯૦

૩ ન રો એ સો વા ૪, પુ ૪ ઇ એ વ ૮ પુ ૧૮ તે સમયે ચાલુ શક વર્ષ ૯૯ હવ મી ફ્લીટ એમ ધારે છે કે વડમેરીના લેખમા લખેલા નવ સવત્સરના ફાલગુન શુક્રી પચમીને ક્રીવસે કરેલા કાનો મેના સજધમા કરવામા આવ્યા હતા તે પદ્મધ એવવા રાજ્યાભિષેકનો ઉત્સવ વાર્ષિક હતો. પણ આ ધારણા ફક્ત અનુમાન છે, એ તેમ હોય તો “ વાર્ષિકોત્સવ ” એ શબ્દો લ્યા હોય, માટે ત્યા ને ઉત્સવના સજધમા લખવામા આવ્યું છે તે તો તે રાજ્યાભિષેકનો ઉત્સવનું લખેલું હોવું જોઈએ. આ દાનપત્રમા ને તારીખ લખી છે તે તે દાનગી છે અને રાજ્યાભિષેક થયાની તારીખ નથી એમ મારો મત છે આ લેખ તમા અરલેશ્વરના લેખ ઉપરથી ને આપણે સમજીએ છીએ તે એન કે નવસંવત્સર તે તેના રાજયનું પેહેલું વર્ષ હતું

૧ ન રો. એ એ વા ૪ પુ ૧૪

રાજ્ય.

એ ૫૬ ધારણ કર્યું અને કલિવિક્રમ તથા પર્માદિ-
રાયના નામામૃતી પણ તે પ્રસિદ્ધ છે. તેણે શક સં-

વત્સર કાંઠી નાંખ્યો અને પોતાનો સંવત્સર સ્થાપ્યો, પણ તે તેના મરણ
પછી થોડા સમયમાં બંધ પડ્યો. ગાદીએ આવ્યા પછી કેટલાએક
સમય પછી તે કહાડિક અથવા કહાડમાં ગયો અને ત્યાં રાજ્ય કરતા
શિલિહાર રાજાની પુત્રીને પરણ્યો. તેનું નામ ચંદ્રલેખા હતું અને તેનું
સૌદર્ય અલૌકિક હતું. બિદહણ કવિ તેના વિશે એમ લખે છે કે તેણે
સ્વયંવર કર્યો હતો ત્યાં ઘણા રાજાઓ એકત્ર થયા હતા. તેમાંથી તે-
ણીએ ચાલુક્ય રાજાને પસંદ કર્યો અને તેને વરમાળા પેહેરાવી. આ
સ્વયંવરની વાત સત્ય હતી કિંવા કવિએ પોતાની કાવ્યશક્તિ તથા વર્ણન-
શક્તિ દર્શાવવાનો પ્રસંગ લેવા માટે ફક્ત કાલ્પનિક કરી હતી એ નિ-
શ્ચિત કરવું શક્ય નથી. તે વર્ણનમાં ચંદ્રલેખાને આંડાલદેવી કહેવામાં
આવી છે. અને તેના પિના ત્રિભુવનમલ્લની ખીજ બહુ રાણીઓનાં
વર્ણન આવે છે. તેઓના ખાનગી ખર્ચને માટે અમુક ગામોની ઉપજોની
તેમને નીમનોક કરી આપવામાં આવી હતી.

થોડા વર્ષ પછી વિક્રમનો ભાઈ જયસિંહ જોને ખનવાસીમાં
રાજ્ય-પ્રતિનિધિ તરીકે નીમવામાં આવ્યો હતો
વિક્રમના ભાઈ જ- તેણે રાજા સામે દ્રોહ કરવાનો વિચાર કરવા માં-
યસિંહનો અળવો. ક્યો. તેણે પોતાની પ્રજા પાસેથી બહુ દ્રવ્ય જોર-

જૂલમથી કઢાવ્યું, દ્રવિડના રાજા અને અન્ય રા-
જાઓ સાથે મૈત્રીયક બાંધ્યું, અને વિક્રમાદિત્યની સેનામાં રાજ્યદ્રોહ
અને કપટ ઉત્પન્ન કરવાનો યત્ન કરવા લાગ્યો. ન્યારે રાજાએ આ વાત
સાંભળી ત્યારે આ દુષ્ટ માર્ગમાંથી તેને સંમનવીને પાછો વાળવાના ઘણા
યત્ન કર્યા, પરંતુ તે સર્વ નિષ્ફળ ગયા; અને થોડા સમયમાં જયસિંહ

પોતાના અસખ્ય સહાયક રાજ્યોને તથા એક મોટું લશ્કર લઈને આવ્યો અને કૃષ્ણા નદીને કિનારે મુકામ નાખ્યો. આજુમાજુના ગામો તેણે લૂટ્યા અને બાત્યા અને ધણા બંધીવાનો પકડી લીધા અને પોતાના જળને એટલો બધો નિશ્ચિત ગણવા લાગ્યો કે નિકમને અપમાન ભરેલા સદેશ તોણે મોકલ્યા ત્યારે રાજા પોતાની સેના લઈને તેની સામે ગયો તે નદીની પાસે આવ્યો ત્યારે શત્રુના અગાઉ આવેના લશ્કરી સિપાઈઓએ તેને દેશન ક્યો, પણ તેમને કાઠી મુકીને તે તે નદીને કિનારે છાનણી નાખી પડ્યો. તેણે પોતાના બાઈની સેના તરફ દૃષ્ટિ નાખી તો તે સેના ધણી મોટી તથા બળવાન માણસ પડી પડી યુદ્ધ થયું. શરૂઆતમાં શત્રુના હાથીઓએ ધસી આવીને નિકમની સેનામાં ધણી ગભરાટ મચાવ્યો તેથી તેના સર્વ હાથીઓ, ઘોડા અને માણસો પાછા ફર્યા, પરંતુ વખાણવા લાયક શૂરવીરતા બતાવીને તે રાજા પોતાના ગાડા થએલા હાથી ઉપર બેગીને જમણી તથા ડાબી બંને બાજુ તરફ ધણી સખત ધા કરતો આગળ ધસી આવ્યો આથી શત્રુના હાથીઓ પાછા હટ્યો કાઢ્યા અને રાજાએ તેના ધણા દગનો સહાર ક્યો, તે સૈન્ય હાર્યું અને જયસિંહ તથા તેના અનુયાયીઓ નામી ગયા. નિકમ નત્રુની પાછળ પડ્યો નહીં પણ રણસામનના સ્થાન ઉપર રહેના હાથી, ઘોડા, સ્ત્રીઓ અને સામાન લઈને પોતાની રાજ્યધાનીમાં પાછો આવ્યો ઘોડા સમય પછી જયસિંહને એક વનમાં ભટકેના પકડનામાં આવ્યો અને નિકમાદિત્ય આગળ લાવતા તેણે તેને ક્ષમા આપી એમટ લખેલું છે. નિકમના રાજ્યના ઉત્તર ભાગમાં, દ્વારવમુદ્ર એટલે મૈસુરમાં આવેલા આ સમયના હાલેમાંડમાં રાજ્ય કેવળતા પાદન નિકમાદિત્યના રાજ્ય વશની હયાત નામની એક નાખાના રાજાએ

૧ ગિલ્ડલુફ્ટ નિકમા કલિયરિત સ ૧૪ મ્કો ૧-૨૩ ૧૮, ૪ ૨૫૬

૨ એન સ ૧૪ મ્કો ૫૭ ૭૦ ૭૧

૩ એન સ ૧૫ મ્કો ૨૩, ૪૧-૪૨, ૫૫-૭૧, ૮૫-૮૭

ઉપર વિષ્ણુવર્ધનની તેના રાજ્ય ઉપર ચઢાઈ કરી; અને તેની સાથે ચઢાઈ.

• પાંડવદેશ, ગોવા અને કોંકણના રાજ્યો આ-
વ્યા હતા. આ હયસલ રાજ્ય વિષ્ણુવર્ધન હોવો

જોઈએ, જે બલાલનો નાનોભાઈ અને તે વંશને પ્રથમ પ્રસિદ્ધતામાં લા-
વનાર વિનયાર્થિનો પૌત્ર થતો હતો. કારણકે મહકમાંથી મળી આ-
વેલા, વિષ્ણુવર્ધનના પૌત્ર બલાલના એક શિક્ષાલેખમાં વિષ્ણુવર્ધન વિશે
એમ લખવામાં આવ્યું છે, કે તેણે પોતાની રાજ્યધાની અને ખેલવેલા
વચ્ચેનો સ્વર્ણો મુક્તક તામે કર્યો હતો અને કૃષ્ણાવેણા નદીમાં પોતાના
અધોને નવરાવ્યા હતા. એમ પણ લખવામાં આવ્યું છે કે રાજ્ય પરમા-
દાદે (વિક્રમદિત્યે) : સર્વ રાજ્યોમાં હયસલ એકલોજ અજખ્ય^૧
છે " એમ કહીને તેને જે માન આપ્યું હતું તે વાત તેના નોકરોએ તેને
પુનઃ પુનઃ યાદ દેવડાવી. વિક્રમદિત્યે આ શત્રુઓ સામે દક્ષિણ તરફના
પ્રદેશના આચ અથવા આચળી નામના એક ખંડણીયા રાજાને મોકલ્યો.
આચ જે યુદ્ધમાં સિંહ હતો અને પ્રચંડ સૂર્ય જેવો જાજવલ્યમાન હતો
તે પોતાનો યુદ્ધનાદ કરીને હાયસલ સામે થયો અને જીત્યો, ગોવા લીધું,
યુદ્ધમાં લક્ષ્મણને નસાડ્યો, પાંડવની પાછળ શૌર્યથી પડ્યો, માલપ લો-
કોને સર્વ વીખેરી નાંખ્યા, અને કોંકણ લીધું.^૨ આ આવે પોતા-
ના ઉપરી રાજ્ય તરફથી પણ યુધ્ધી કર્યા હોવાં જોઈએ; કારણકે એમ
લખવામાં આવ્યું છે કે તેણે " કલિંગ, ખંગ, મર, ગુર્જર, માલવ, ચેર
અને ચોલ એ સર્વ દેશોના^૩ રાજ્યોને પોતાના ઉપરી રાજાને તામે કર્યા

૧ ઈ એ. 'વા. ૨ પૃ. ૩૦૦. આ શ્લોકનું મી ક્લીટ કરેલું ભાષાંતર ખોટું છે.
તેમાંના સખ્દો આ પ્રમાણે ગોઠવવાના છે:-નૃપેષુ અસાધ્યતયા હોપ્યસ-
લ્લમવધારય इति परमादिदेवनृपतेः प्रत्युपचारं यः नियुक्तः
मुहुः स्मर्यते. ॥

૨ જ. બા. એ. રા. એ. સો. વા. ૧૧ પૃ. ૨૪૪ પાંચસવ અને હાયસલ
એકજ સખ્દ છે.

૩ એજ પૃ. ૨૬૯.

હતા. ચોક્કસ જો તેની આજ્ઞા માનતો નહોતો તેની સામે વિક્રમાદિત્યને જાતે
 સુદ કરવા જવું પડ્યું, તેને દરજ્યો અને તે નાસી ગયો. પછી તે રાજ
 પાછો પોતાની રાજ્યધાનીમાં આવ્યો. વિક્રમાદિત્યે વિપ્લવનું એક મોટું
 મંદીર બંધાવ્યું, અને તેની સામે એક તળાવ જોડાવ્યું. અને તેની પ-
 ડાસમાં વિક્રમપુર નામનું એક ગામ વસાવ્યું. તેણે પોતાની પ્રજા ઉપર
 સારી રીતે રાજ્ય કર્યું અને પ્રજા તેના અમલમાં મુખી હતી. તેના રા-
 જ્યમાં જે નિર્ભયતા હતી તે એટલી બધી હતી કે બિલ્હણના લખવા
 પ્રમાણે “નેઓ. રાત્રે પોતાના ધરનાં બારણાં બંધ કરવાની દરકાર કરતા
 નહીં, અને તે બારીબારણાંઓમાં થઈને ચોરને બહાર ચંદના કિરણો
 અંદર પેસતાં.” તે ગરીબ તરફ ધણો ઉદાર અને છુટા હાથનો હતો
 અને દરેક પવિત્ર પર્વમાં^૧ સોળ મહાદાન આપતો. તે વિદ્વાનો ઉત્તેજક
 હોતો એ વાત એ ઉપરથી માલમ પડે છે કે બિલ્હણ જેવો કાકિમરી
 પંડિત જે આખા હિંદુસ્થાનમાં આશ્રયની શોધમાં ફરે છે તેને વિ-
 શ્વાપતિ એટલે મુખ્ય પંડિતની પદ્ધતિ એ ચઢાવ્યો હતો. હિંદુસ્થાનના
 થણા ભાગમાં અને મુખ્યત્વે કરીને મરાઠા દેશમાં કાયદા અને ધર્મની
 બાબતમાં મુખ્ય આધાર તરીકે હાલના સમયમાં સ્વીકારવામાં આવી
 છે તે મિતાક્ષરનો કર્ણા વિદ્યાનેશ્વર વિક્રમાદિત્યના સમયમાં થઈ ગયો
 હતો અને કલ્યાણમાં રહેતો હતો. તે પુસ્તકની ધણી હસ્તલિખિત પ્રતોને
 અતે ત્રણ શ્લોકો આવે છે જેનું ભાષાંતર નીચે પ્રમાણે થાય છે:—

“આ પૃથ્વી ઉપર કલ્યાણ જેવું નગર થયું નથી, છે નહીં, તેમ
 જ થવાનું નથી; શ્રીમાન વિક્રમાર્ક જેવો રાજા જેવો અથવા સાંભળ-

૧ બિલ્હણનું વિક્રમાર્કદેવચરિત સ. ૧૭ શ્લોક. ૪૩-૬૮.

૨ એજ સ. ૧૭ શ્લોક. ૧૫, ૨૨, ૨૬ તથા જ. રે. એ. સો. વા. ૪ પૃ ૧૫.

૩ એજ સ. ૧૭ શ્લોક, ૩૬-૩૭.

૪. જ. બો. એ. રો. એ. સો. વા. ૯ પૃ. ૧૩૪ માં તે વિષય ઉપર
 ચૂંટણીનો નિબંધ જુઓ.

વામા આળ્યો નથી, અને અધિક શુ કહેવું । પડિત વિદ્યાનેશ્વર સાથે કોઈની ઉપમા થઈ શકતી નથી. આ ત્રિભૂતિ ક'પ મુધી રૂકપવતાની પેઠે સ્થાયી રહેા. ”

“ ઓવિદ્યાનનાથ સૂર્ય અને ચંદ્રમા રહે ત્યામુધી જીવો-જે શમ્દો-

૧. ઉલ્લી જે લીટીનો પાઠ ડા બુધ્ધર પ્રમાણે આવે છે —

વિદ્યાનેશ્વરપંડિતો ન મજતે કિચાન્દસ્યોપમાં । કલ્પસ્થં સ્થિર
મસ્તુ કલ્પલાતિકાકલ્પં તદેવત્રયમ્ ॥ ડાકટર બુધ્ધર કલ્પસ્થં
આ શબ્દ કિંચાન્યત્ ની સાથે લે ॥ અને આ પ્રમાણે તરજુમો કરે ॥ —
આ કલ્પમાં જે ખીજી કાઈ છે તેની તુલના પડિત વિદ્યાનેશ્વર સાથે થઈ શ-
કતી નથી “ પણ “ ખીજી કાઈ ” એ માટે કિંચાન્યત્ ને સ્થાને કિમચ્ય
ન્યત્ જોઈએ વળી આમ અર્થે કરીએ તો “ વહિતો ” એ શબ્દ પ્રથમામા
કોઈ તેને ક્રિયાપદ નથી કારણ કે મજતે નો કર્તા અન્યત્ શબ્દ લેવાય છે.
વળી તેનો અર્થ આવેા પણ ન થઈ શકે કે — “ આકલ્પમા જે કોઈ છે તેની
તુલના ઈત્યાદિ, ” કારણકે આ કલ્પમા અર્થ વાગે હજી ગયો છે, અને ખીજે અર્થ
વાગે હજી બાકી છે અને તેમા જે કાઈ ઉત્પન્ન થશે પણ હજી થયું નથી તે આ
કલ્પમાનું એમ કહેવાય નહીં. માટે જરૂર ફેરફાર કરીએ તો અરેખરો જે પાઠ
આવે તે માત્ર મુબાઈમા પ્રસિદ્ધ થએલી સિવા છાપની આવૃત્તિમા આપવામા
આળ્યો છે અને તે ત્યા કુનોડમા આપવામા આળ્યો છે તે નીચે પ્રમાણે —
“ કિંચાન્યદ ન્યોપમામાકલ્પ ” આ પાઠમા “ વા ” ને બદલે “ જા ”
શબ્દ જોઈએ અને મે આ વર્ષે મુબાઈ સરમાર માટે જે હસ્તલિખિત પ્રત
મિતાફરાની સવત ૧૫૩૧ અથવા સાહે ૧૪૦૧ની ખરીદ કરી ॥ તેમા પણ આ
પાઠ છે તેનો તરજુમો ઉપર લખ્યા પ્રમાણે યાય છે

૨. કલ્પવતાની ઉપમા એ માટે આપી છે કે તે ત્રણે સર્વ ઇચ્છાઓ પૂરી
પાડે છે.

૩. ડા. બુધ્ધરનો પાઠ આ પ્રમાણે છે — “ તત્ર વિદ્યાનનાથ ” અને
છ. વા શબ્દને સંજોધનમા લે છે પણ અહીંયા સંજોધન સ્વાભાવિક ગણાય

માથી મધ ઝરે છે તેવા શબ્દો જે લખે છે, અને જેના કરતા વિદ્વાનોને ખીજું કંઈ વધારે આશ્ચર્યોત્પાદક નથી. રમાનારાના વૃન્દને તેઓની ઇચ્છાથી પણ અધિક દ્રવ્ય જે આપેછે, મુરને મારનારાના રૂપનું જે ધ્યાન ધરે છે, અને શરીરની સાથે જ ઉત્પન્ન થએલા શત્રુઓને જેણે હત્યાછે.”

“ રાજ્ય વિક્રમાદિત્ય આ સમસ્ત પૃથ્વીનું સર્વ ચંદ્રમા અને તારાઓ દેહે ત્યાંમુધી ઝાલણ કરે. રઘુકુલના ઉત્તમોત્તમ નરની કીર્તિના સમૂહરૂપ સેતુથી પર્વતરાજ સુધીના તથા માછલીઓના ઢગલાથી જે સમુદ્રનાં મોજાં અતિ ભારથી અથડાય છે તે પશ્ચિમ સમુદ્રથી પૂર્વ સમુદ્ર સુધીનાં સર્વ નમન કરતા રાજ્યોનાં રઘુકુલ રત્નોથી જેના પાદ

નહી. સુભાષની સિવાગ્રપૂની આદિતિમા તથા મારી, પાસેની હસ્તક્ષિપિત પ્રતમાં વિજ્ઞાનનનાથ (પ્રથમામાં) છે. તથા ને રૂપાને શિક્ષા છાપની આદિતિમાં. તથા છે, અને મારાવાળી પ્રતમા તત્ત્વ છે. આ છેલ્લો પાઠ મે લીધો છે. પુસ્તક ક્રત્તીએ અહીંયાં વિજ્ઞાનેશ્વર સમ્પન્નો બ્યુત્પત્તિ પ્રમાણેનો અર્થ કર્યો છે અને વિજ્ઞાનની સાથે તત્ત્વ મુક્યું છે. તત્ત્વ એટલે સત્ય અને તે આખા વાક્યનો અર્થ આવો થાય છે:—“ સત્યના જ્ઞાનનો નાથ ”

૨ આ બાબતમાં ડો. બ્યુલરનો પાઠ આ પ્રમાણે છે:—**દાતાર્થનામતિ** શયજામમર્થિસાર્થાર્થતાયાઃ ॥ આમાં અર્થતાયા, ત્રો, અર્થ કંઈ થતો નથી. મદિ તે “-અર્થિતાયા” (દોષ) જેમ્મે આ પાઠ સિલાછાપની આદિતિમાં તથા મારી પ્રતમાં છે. મારી પ્રતમાં આખો પાઠ નીચે પ્રમાણે છે:—**દાતાર્થનામતિ** શયજુપામર્થિસાર્થાર્થિના (તા) ચા [ઃ]. આની પછી, વળી ખીલે યા સમ્પદ છે પણ તે વધારેનો છે.

૩. પશ્ચિમ સમુદ્રનાં વિશેષણો ત્રણે પ્રતોમાં દ્રુપિત થએલાં છે. શિક્ષા-છાપની, આદિતિમાં **ચદુલતિમિકુલોતુંગરિગંતરંગાત્** છે. તેને જાણે **ચદુલતિમિકુલોતુંગરિગંતરંગાત્**, કરવું જેમ્મે. અને મારી, પ્રવૃત્તા, પાસેનો પાઠે **ચંગનૃત્યત્તરંગાત્** કરવું જેમ્મે. -એ -ધાતુ મોજાની-સાથે વપરાય છે (ખી. અને આરનો-કોષ જેવાં.)

દેદિપ્યમાન યાય છે; ”

એકે સંસ્કૃત પુસ્તકકર્તાઓ ધણી વાર પૂરતાં કારણો વિના પણ બહુ અતિશયોક્તિ બરેલા વચનો ફક્ત માનની ખાતર પણ વાપરે છે, તોપણ આ શ્લોકોની ભાષા તથા રીતિથી એમ દેખાય છે કે તે લખનાર નાં મનમાં તે નગર, તેના રાજ્યકર્તા, અને તે મહાન પંડિત માટે ખરેખર ઉત્સાહપૂર્ણ માન હોયુ જોઈએ; વળી તે પંડિતની ઉદારતા વિશેના લખાણ ઉપરથી એમ લાગે છે કે તેના ઉપર રાજની પ્રીતિ હશે અને કદાચિત્ તેના રાજ્યમાં કોઈ મોહોટા હોદ્દા ઉપર પણ હશે. આ ઉપરથી, તેમ બિસ્મહજે આપેલા વર્ણન ઉપરથી, તેમ વિક્રમાદિત્યના શિલાલેખો જે આશરે બસો સુધી આપણને મળી આવ્યા છે, તે સર્વ ઉપરથી એમ દેખાય છે કે આ પછીના સમયના ચાલુક્ય વંશમાં તે રાજા મોટામાં મોટો હતો અને તેના રાજ્યમાં દેશમાં સુખ તથા આબાદી હતી, એ વાત નિઃશંક છે.

વિક્રમાદિત્ય ૨ ની પછી તેનો પુત્ર સોમેશ્વર ૩ શકે ૧૦૪૮ પરા-ભવ નામના સંવત્સરના વર્ષમાં ગાદીએ આવ્યો. સોમેશ્વર ૩ અથવા તેણે જૂલોકમલ નામ ધારણ કર્યું. તેણે આશરે જૂલોકમલ- ૧૧ વર્ષનું હુંકે રાજ્ય કર્યું. તેના વિશે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે તેણે આદ્ર, દ્રવિડ, મગધ, અને નેપાલના રાજાઓના મરતક ઉપર પોતાના પગ મુક્યા હતા, અને તેની સર્વ વિદ્વાનો પ્રસંશા કરતા હતા. આ પ્રસંશાનો તે ખરેખર પાત્ર હતો કારણકે સોમેશ્વરે સંસ્કૃતમાં લખેલું એક પુસ્તક સોમેશ્વરકૃત નામે માનસોદ્ધાસ અથવા અભિલપિતાર્થચિંતામણિ અભિલપિતાર્થ- વિષમાન છે, જેમાં જૂદા જૂદા વિષયો ઉપર પદ્ય

ચિંતામણિ. બોધદાયક જ્ઞાન આપવામાં આવ્યું છે. તે પુસ્તકના પાંચ ભાગ કરેલા છે. પહેલા ભાગમાં જે કારણો રાજ્ય-પ્રાપ્તિમાં સહાયજૂત થાય છે તે આપવામાં આવ્યાં છે; જીભમાં રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યા પછી તે કેવી રીતે સાચવવું તે કારણો આપ્યાં છે, ત્રીજામાં એક રાજ્યએ પોતાની સત્તા સુદૃઢ કર્યા પછી જે જે જૂદી જૂદી જાતના ભોગો રાજ્યએ ભોગવવાને યોગ્ય છે તે આપવામાં આવ્યાં છે; ચોથામાં રમતગમતોની રીતો જેથી માનસિક પ્રસન્નતા મળે છે તે આપવામાં આવી છે; અને પાંચમામાં રમતો તથા વિનોદક્રીડાઓ આપવામાં આવી છે. આ દરેક વીસ જાતની હોય છે. પહેલામાં અસત્યને ત્યજવું, અન્યને પીડા કરવામાંથી વિરમવું, જીતેદ્રિયન, આદર્શ, સૌજન્ય, દેવોમાં શ્રદ્ધા, નિર્ધન તથા અનાથોને, મિત્રો તથા આશ્રયીઓને આહાર તથા આશ્રય આપવાં, ઇલાદિ સદ્ગુણો લેવામાં આવ્યાં છે. જીભ વિષયમાં જે સાત અંગો કહેવાય છે તે, એટલે સર્વ યોગ્યતાયુક્ત રાજ્ય, રાજ્યશુર તથા જ્યોતિષી સહિત મંત્રીઓ, કોષ, તથા તે સંપૂર્ણ રાખવાનાં સાધનો, સેના, ઇત્યાદિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ઉપભોગોમાં સુંદર રાજ્યગૃહ, રનાન, લેપન, મૂલ્યવાન વસ્ત્રો, આશુપણો ઇલાદિ આવે છે. રમતોમાં શસ્ત્રાભિવિદાનો અભ્યાસ, અશ્વરોહણ, હસ્તિપાલન, મહાયુદ્ધ, કુકટ્ટ-યુદ્ધ, શ્વાનપાલન, કાવ્યો, સંગીત, નૃત્ય ઇત્યાદિ આવે છે. વિનોદનક્રીડાઓમાં ઉપવતો તથા ક્ષેત્રો, અને પર્વતો તથા રેતીવાળાં સ્થાનોમાંની ક્રીડાઓ, ખેલવાની રમતો, સ્ત્રીસંગનો ઉપભોગ ઇલાદિ આવે છે. આ વિષયોના સંબંધમાં વિદ્યા અથવા કથાની એવી કોઈ પણ શાખા નથી કે જેનાં મુખ્ય તત્ત્વો કહેવામાં આવ્યાં ન હોય. એ વિષયોમાં રાજ્ય-નીતિવિદ્યા, ખગોળવિદ્યા, જ્યોતિષવિદ્યા, અલંકારશાસ્ત્ર, કાવ્ય, સંગીત-વિદ્યા, ચિત્રવિદ્યા, શિલ્પવિદ્યા, ઔષધિવિદ્યા, હસ્તિ અથ તથા શ્વાનપા-

લનવિદ્યા ઇત્યાદિ આવે છે. તે રાજ્ય વિદ્યાનુ પુરૂષ હતો તેમ દેખાય છે. અને તેથી કરીને જ તેને “ સર્વજ્ઞેશ્વર ” એટલે બધું જાણનાર રાજ્ય

એ ૫૬ તેને મળ્યું હતું. માનસોદ્ધાસમા ૫ ચાગ તૈયાર અભિલપિતાર્થ- કરવાના સંબંધમા અમુક ગ્રંથોની રિથિતિની ગણતરી ચિંતામણિમાં કરવામાં જે દીવસને નિર્ણયિતકાલ તરીકે લેવામાં આવે આપેલી છે, તે દીવસ “ શકે ૧૦૫૧ સૌમ્ય નામના સંવત્સર વર્ષના ચૈત્રના પેહેલો દીવસ શુક્રવાર, જ્યારે ચાલુક્ય- વંશશૂર્યજી રાજ્ય સોમ, જે શાસ્ત્રોદ્ધી સમુદ્રનો અગસ્ત્ય-

જાપિ હતો, જેના ગત્યો નાશ પામ્યા હતા, તે રાજ્ય સમુદ્રોદ્ધી મેખલા- વાળી પૃથ્વી ઉપર રાજ્ય કરતો હતો, ૧ મારે આ પુસ્તક તે રાજ્યના ગા- દીએ આજ્ઞાને આપે વર્ષે લખાયું હતું.

સોમેશ્વર હર્ષે જૂલોકમલની ૫૬મી તેનો પુત્ર જગદેકમલ શકે ૧૦૬૦ કાલક્રિયુક્તિ નામના સંવત્સર વર્ષમાં એટલે ઇ. સ.

૧ એજ પુસ્તક પૃ. ૨૫૬ અને ૨૬૮.

૨ જેમ અગસ્ત્ય રૂપિએ સર્વ સમુદ્રનું પાન કર્યું હતું તેવીજ રીતે આ રાજ્ય- એ સર્વ શાસ્ત્રોના તત્ત્વનું પાન કર્યું હતું.

૧. એકપંચાશદધિકે સહસ્ત્રે શરદાંગતે ।

શકસ્ય સોમભૂપાલે સતિ ચાલુક્યમંડને ॥

સમુદ્રરસનામુર્વી શાસતિ ક્ષતવિદ્વિપિ ।

સર્વશાસ્ત્રાર્થસર્વસ્વપાથોધિકલશોદ્ભવે ॥

સૌમ્યસંવત્સરે ચૈત્રમાસાદૌ શુક્રવાસરે ।

પરિશોધિતસિદ્ધાંતલઘ્યાસ્યુર્ધ્વકાશ્મે ॥

૨. તેના રાજ્યનું સિદ્ધાર્થી સંવત્સર બીજું વર્ષ હતું જેમ લખેલું છે. મારે તે પેહેલાનું કાલક્રિયુક્તિ ૧૦૫૦ને પેહેલું કોણે બેઠેલું. તે સમયે ચાલુક્ય-શક વર્ષ ૧૦૬૧ હતું ૪ એ, વા. ૧૬૫, ૧૪૧. જગદેકમલ-આવે છે એવા ધણાં સિદ્ધાંતોમાં છે. પણ તે આ રાજ્યના છે કે નહિ સિદ્ધ જગદેકમલના છે તે નક્કી કરવું અમર-એ કારણ

જગદેકમદલ. ૧૧૩૮ માં ગાદીએ આવ્યો. તેના વિશે કંઈ પણ
તૈલપ. ૨૦. ખાસ-વૃત્તાંતની નોંધ નથી. તેણે બાર વર્ષ રાજ્ય કર્યું.
અને તેની પછી તેનો ભાઈ તૈલપ ૨૦, નર્મદીતૈલ અથવા
ત્રેલોકપ્રમદ શકે ૧૦૭૨ પ્રમોદ^૩ નામના સંવત્સરમાં ગાદીએ આવ્યો.
આ બે રાજ્યના સમયમાં ચાલુક્ય વંશની સત્તા જગદી ઓછી થતી
ગઈ, અને કેટલાએક ખંડણીઆ રાજ બળવાન અને હિંદત થયા.
આ પ્રસંગેના લાભ કસસુરી જાતિનો એક ખંડણીઆ રાજ વિજયલ
અથવા વિજયલ જે તૈલપના હાથ નીચે દંડનાયક એટલે સુદસેનાપતિ
ના પદ ઉપર હતો તેણે લીધો. તેણે પોતાના સ્વામિ રાજ તૈલપનું રાજ્ય
બળથી લઈ લેવાનો વિચાર કર્યો, અને કેટલાએક બળવાન અને
અર્ધ-સ્વતંત્ર રાજાઓની તેમાં સહાય^૧ મેળવવાની યુક્તિ કરી. તેને
સહાય કરવામાં એક કોટલાપુરનો મહામંડલેશ્વર વિજયાક હતો અને તૈ-
લંગણના કૈકેય વંશનો પ્રાલરાજ જેણે તૈલપ સાથે યુદ્ધ કર્યું હતું એમ
કહેવામાં આવ્યું છે તેણે પણ તે કામમાં^૨ ધણું કરીને મદદ કરી હતી.

કે ફક્ત તેમાં સંવત્સરનું નામ આપ્યું છે કેટલીક વખતે રાજ્યનું વર્ષ પણ આ-
પ્યું છે પણ તે પણ રાજ કીયો તે નક્કી કરવામાં કામ આપતું નથી કારણ કે જ્ય-
સિંહે શક ૬૪૦ માં એટલે જગદેકમદલ ૨. પેહેલાં ૧૨૦ વર્ષ પૂર્વે એટલે ૯૦ વર્ષનાં
બે સંવત્સર યુગો પૂર્વે રાજ્ય કરતું શક કર્યું હતું. આથી કરીને સંવત્સર વર્ષોનાં
નામો તથા રાજ્યનાં વર્ષો પણ તે બંનેના રાજ્યનાં એક જ હોય છે.

૩ કારણ કે તેના રાજ્યનું ૭૬૬ વર્ષ યુવ સંવત્સરનું હતું અને તે શકે ૧૦૭૭
પછી આવે છે. પ્રમોદ સંવત્સરમાં ૧૦૭૩ વર્ષ ચાલુ હતું અને ૧૦૭૨ વર્ષ પૂર્ણ
થયાં હતાં. પાલી, સંસ્કૃત અને જુના કામના શિલાલેખોમાંનો નં. ૧૮૧ જુઓ.

૧. કોટલાપુરના ભોજ ૨ નું કાન પત્ર, ટાન્ડે જો. લી સો. વા. ૮ માં સો.
૧૫ જોવા.

૨ એમ કહેવાય કે તેણે તેલપને પકડ્યો હતો, અને પોતાના ઉપર તેની ક્ષ-
ત્રિ જોઈને તેને છાડી મુક્યો હતો. તે ચાલુક્ય વંશના રાજાનો આશયી હતો. રૂદ્ર-
વનો શિલાલેખ જોવા ઇ. એ. વા. ૧૧ પૃ. ૧૨-૧૩ લી. ૨૭-૩૦.

તેણે પોતાના સ્વામિ તૈનપ રાજાને શકે ૧૦૭૬ એટલે ૬ સ ૧૧૫૭ સુધી પૂર્ણ વશ રાખ્યો, જે વર્ષમાં તૈનપ કટ્યાણનગર છોડીને ધારવાડ જીલ્લામાં આવેલા અન્નીગીરીમાં નાસી ગયો અને ત્યાં પોતાની રાજ્ય ધાની કરી આ સમયે તેનું રાજ્ય વિસ્તારમાં ઘણું ધની ગયું હતું વિજયલના નામનો એક શિનાલેખ છે, જેમાં શકે ૧૦૭૬ ની તારીખ છે અને ઈશ્વર નામનો સવત્સર છે અને તે પછીના બીજા સવત્સર નામે બહુ ધાન્યને તેના રાજ્યનું બીજું વર્ષ કહેવામાં આવ્યું છે તે પછી શકે ૧૦૮૪ સુધી તેણે સર્વોપરિરાજ્યનું ૫૬ ધારણ કર્યું

વિજયલે સર્વે નહોતું એમ દેખાય છે, પણ તે વર્ષમાં તે અન્નીગીરીમાં પરિ રાજ્યત્વ તૈનપ ૨ ની સામે સેના લઈને ગયો અને પોતાને સ્વ-ધારણ કરણું. તત્ત રાજા તરીકે જાહેર કર્યો તે સમયે તૈનપ તેથી

પણ વધારે દક્ષિણમાં ગયો હતો અને બનવાસીમાં પણ પોતાના રાજ્યની સ્થાપના કરી હતી એમ પણ દેખાય છે ૧ શિલા લેખમાં લખેલું તેના રાજ્યનું છેલ્લામાં છેલ્લું વર્ષ ૧૫ મુ છે તેનો સવત્સર પાર્થિવ નામનો છે અને શકે ૧૦૮૭^૨ પછી આવ્યું હતું

ચાલુક્ય વંશની સત્તામાં થોડો સમય સુધી ભગ પડ્યો, અને તે વંશના તાબાના સર્વ પ્રદેશોનો કમળે કલચુરી વંશના હાથમાં રહ્યો એમ દેખાય છે પરંતુ લિંગાયત સંપ્રદાયના અભ્યુદયથી થએલો અદર અદર નો કુસંપ તથા નિબળલનો ધાન થયો તેથી કલચુરી વંશની સત્તા ધ-

ણીજ નરમ પડી ગઈ અને આશરે શકે ૧૧૦૪ ના સોમેશ્વર. ૪. વર્ષમાં નુર્મદીતૈલપનો પુત્ર સોમેશ્વર પોતાના વંશ-પર પરાગત રાજ્યનો મોટો ભાગ જળરાઈથી પાછો

૩ પા એસ તથા એ સી શિલાલેખો ન ૨૧૬ અને ૧૮૨

૧ જ તે એ સો વા ૪ પ ૧૬

૨ ૫ એસ એન્ડ એ સી વા શિલા લેખમાં ન ૧૪૦

મેળવવામાં વિજયી થયો અને અત્રીગીરીમાં પોતે રાજ્ય ચલાવ્યું. પોતાના વંશનો એક ખંડણીઓ રાજ્ય નામે બ્રહ્મ અથવા બોમ્મના શૌર તથા દદ સ્વામિભક્તિને લીધેજ આ રાજ્યને પોતાની સત્તા પાછી મળી. એ પોતાના રાજ્યના શત્રુઓ સાથે ધણી લડાઈઓ લઢયો હતો અને એમ કહેવાય છે કે પોતાના એકજ હસ્તિ વડેજ શત્રુના સાઠ હાથીઓને જીત્યા હતા.^૧ શકે ૧૧૦૬ ના અન્નિગેરી આગળના એક શિલાલેખમાં એમ લખેલું છે કે તેણે કલચુરીનો નાશ કર્યો અને ચાલુક્યોને પાછી ગાદી^૨ અપાવી હતી, પરંતુ યોડા સમય પછી દક્ષિણના યાદવો વીર બલાહની સરદારી નીચે, અને ઉત્તરના બિલ્હમ નીચે ઉઠ્યા, તે બંનેએ બોમ્મ સાથે યુદ્ધ કર્યા. પણ પ્રથમ તો વીર-ચાલુક્ય વંશ-બલાહ વિજયી થયો, તેણે ચાલુક્ય રાજ્યના આ સરદારને તામે કર્યો અને તે વંશની સત્તાનો અંત આ-નિર્મૂલ્ય થયું.^૩ વીરસોમ ઉર્ફે સોમેશ્વર ૪ ની કાંઈ પણ ખબર શકે ૧૧૧૧ પછી આપણને બીજકુલ મળતી નથી.

ચાલુક્ય વંશમાંથી નાના રાજ્યોની ધણી શાખાઓ નીકળી હોવી જોઈએ. રત્નાગિરિ જીલ્લાના^૪ રાજપુર તાલુકામાંના તેરવણ નામના એક ગામના ખોદ પાસે એક તામ્રપટ્ટનો લેખ રૂ. સંવત્સર શકે ૧૧૮૨ ની તારીખનો છે, તે ઉપરથી આની એક શાખા પ્રકાશમાં આવી છે. કામદેવ નામના સરદાર અથવા મહામંડલેશ્વરનો પ્રધાન કેશવ મહાજની હતો તેણે એ ધનામ આપ્યું હતું, આ સરદારનાં પદોમાં એક

૧. ન. રો. એ. સો. વા. ૪ પૃ. ૧૬. ૪ એ. વા. ૨, પૃ. ૩૦૦ લી. ૨૬.

૨. ન. રો. એ. સો. વા. ૪. પૃ. ૧૬.

૩. હ. એ. વા. ૨, પૃ. ૩૦૦ લી. ૨૬-૩૦.

૪. ન. રો. એ. સો. વા. ૫ માં તા. ન. જો. બો. રો. એ. સો. વા. ૪. પૃ.

૧૦૫માં પ્રગટ થયેલું. તથા મે. સાવંતવાડી રેલ્વે ડેપો નં. ૧૦ જુઓ.

પેદ આ પ્રમાણેનું છે.—“ ચાલુક્ય વંશરૂપી કમલની કળીને વિકાસ પ-
માડનાર સૂર્ય. ” તેનું બીજું પદ “ કલ્યાણપુરવરાધીશ્વર ” એટલે
“ ઉત્તમ જે કલ્યાણનગર તેનો અધીશ્વર. ” આ પદ બીજા પદોની પેઠે
ફક્ત એટલું જ બતાવે છે, કે જે વંશનું એક સમયે સમૃદ્ધિથી અથવા
મહાન કીર્તિથી કલ્યાણમાં રાજ્ય હતું તે વંશનો આ રાજ્ય હતો. જે
ગામ ધનામમાં આપ્યું હતું તે તેરવાટક હતું અને તેજ હાલતુ તેર-
વાણ છે, જે ઉપરથી એમ દેખાય છે કે કાંકણના તે ભાગનો રાજ્ય કામ-
દેવ હોવો જોઈએ. કાલહાપુરમાં અંબાબાઈના મંદીરમાં એક લેખ છે,
જેમાં ચાલુક્ય વંશનો રાજ્ય સોમદેવ જે સંગમેશ્વરમાં રાજ્ય કરતો હતો
તેણે રત્નાગિરિથી ધર્માનમાં બાર કોસ ઉપર આવેલા એક ગામને ધ-
નામમાં આપ્યાની નોંધ છે. સોમદેવ તે વેદુંગી દેવનો પુત્ર હતો. અને વેદું-
ગીદેવનો પિતા કણ્ઠદેવ હતો. તેરવાણના દાનપત્રમાંનો કણ્ઠદેવ આ વં-
શની આ શાખાનો ધણું કરીને હતો. સંગમેશ્વર તાલુકામાં અથવા તેની
પંડોશમાં ચાલકે નામનાં મરાઠા કુટુંબો નિર્ધન સ્થિતિમાં આવેલાં
હંભે પશુ છે.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

કલચુરી વંશના રાજાઓ.

આ નામના વંશ બાબતનું પ્રથમમાં પ્રથમ લખાણ પ્રથમના ચા-
લુક્ય વંશના મંગલીશ રાજાનાં સંબંધમાં આવે છે.
કલચુરી અથ- વિનયાદિસની એક લેખમાં એવી હકીકત છે કે તેણે

૧. નીચે પ્રકરણ ૧૬ જુઓ.

૨ જ. એ. એ. સો. અ. સો. વ. ર. પ. ૨૬૩ નેપડ.

વા હૈહય વં- હૈહય જ્ઞાતના લોકોને વશ કર્યા હતા. આ નામનું
શત્રુ મૂલ- એક કુટુંબ જેની સાથે પંછીના સમપના રાષ્ટ્રકૂટ
સ્થાન. રાજ્યો લગ્ન સંબંધથી જોડાયા હતા. (એ વાત

ઉપર આવી ગઈ છે.) તેનું રાજ્ય ચેદી દેશ એટલે
જમલપુરની આસપાસના પ્રદેશમાં હતું. તે હૈહય લોકોને કલચુરી અથ-
વા કલચુરી પશુ કહેવામાં આવતા હતા. કલ્યાણના કલચુરીઓ પશુ
આજ કુટુંબની એક શાખા હોવી જોઈએ. વિજયલના અનેક પદોમાંનું
એક “ કલંજરપુરવરાધીશ્વર ” એ હતું, તેના અર્થ “ કલંજર” ના-
મના ઉત્તમ શૈહેરનો મહારાજ ” એમ થાય છે. કલંજર એકિસ્તો ચેદીના
રાજ્યકર્તાઓનો હતો, અને ધણું કરીને તે તેઓની રાજ્યધાની હતી,
જે કે ત્રીપુર એટલે હાલનું તેપુર પશુ એ વંશના રાજાઓનું મુખ્ય
સ્થાન હતું એમ પ્રસિદ્ધ છે. વિજયે પોતે રાજ્ય જમરાઈ લઈ લીધું.
તે પૂર્વે પોતાને ફક્ત મહામંડલેશ્વર એટલે નાનો રાજા કહેતો હતો.
અને તેનું નામ પેહેલ પેહેલું સોમેશ્વર^૧ ૩ ની પછી ગાદીએ આવનાર
જગદેકમલના ખંડણીઆ રાજા તરીકે આવે છે. જે
કલ્યાણમાં ધર્મ રીતે તેણે તૈક્ષ્ણ ૩ ને કલ્યાણમાંથી કાઢી મુક્યો તથા
સંબંધીબળવો. તે રાજ્યમાં સર્વોપરિ સત્તા મેળવીને સર્વોપરિ રાજા
નું પદ ધીમે ધીમે તેણે ધારણ કર્યું તે વાત આગળ
આવી ગઈ છે. પણ યોગ સમય પછી એક ધર્મનો બળવો કલ્યાણમાં
થયો અને વિજયલનો વંશ તેથી નાશ પામ્યો.

૧. ઉપર પ્રકરણ ૧૦ પૃ. ૪૩ જોવું.

૨. આ સ. વે. ઇ. નં. ૧૦ માં પ્રગટ થયેલું દાન પત્ર જુઓ,

૩. જ. જો. એ. રો. એ. સો. વા. ૬, પૃ. ૩૩૦, નં. ૫૦.

૪. બિશ્વલક્ષ્મી વિક્રમાંક દેવચરિત્ર સ. ૧૮ પૃ. ૬૩ દર્શી કલંજર જ્ઞાત્યો

હતા એવું આમાં લખેલું છે.

૧. પી. એસ. એન્ડ એ. સી. શિલાલેખમણિ નં. ૧૧૬ નો લેખ.

તે બળવાનો અગ્રણી બસાવા નામનો એક સખસ હતો. બસાવા-
પુરાણ નામના કાનડી ભાષામાં લખેલા પુસ્તકમાં તેનું
તેના અગ્રણી. વૃત્તાંત આપેલું છે. પણ તેમાં ઘણી આશ્ચર્યકારક
વાતો છે અને તેણે કરેલા આશ્ચર્યકારક ચમત્કારોનું
વર્ણન છે. તે પણ મુખ્ય બનાવો ઐતિહાસિક છે, એમ વિશ્વાસ રાખી
શકાય. તેથી ઉલટું એક જૈને લખેલું વિજયલરાયચરિત નામનું બીલું
પુસ્તક છે, જેમાં તેની સામેની બાજુના વૃત્તાંતો આપેલા છે, કારણકે
ત્રિંગાયતોની લઙ્કાઈ તો ઘણું કરીને જૈનો સામેજ હતી કારણકે તેઓ
તેમના શત્રુઓ હતા.

કલાદમી જીલ્લામાં આવેલા આગેવાડીના રહેનાર માદીરાજ નામના
એક બ્રાહ્મણનો પુત્ર બસાવા હતો. વિજયજ્ઞનો મુખ્ય
બસાવા. પ્રધાન બલદેવ તેના મામો થતો હતો, અને પોતાની
પુત્રી તેને પરણાવીઈ હતી. બલદેવના મરણ પછી રા-
જ્યે બસાવાને તેનો નજીકનો સગો હાવાથી મુખ્ય^૧ પ્રધાન નીમ્યો.
જૈન કામનું એમ કહેવું છે કે બસાવાને પદાવતી નામની એક મુદર
બેઠેન હતી તેના ઉપર રાજ્ય મોહિત થયો અને તેને તે પરણ્યો કે રાખ
તરીકે રાખીઈ હતી. અને આટલા જ કારણથી બસાવાને તે પદવીએ ચ
હાળ્યો હતો અને રાજ્યનો વગવાળો માણસ તે બન્યો હતો. આવી વાત
છે કે રાજ્યે પોતાની નાની બેન નામે નીલલોચનાને બસાવાને પરણાવી
હતી. આ વાત બસાવા સંબંધીની જે વાત^૨ તેના માનને હાનિકારક

૨. બસાવા પુરાણ. જ. ભો. જો. રો. એ. સો. વા. ૮. પૃ. ૧૭.

૧. તેજ પુસ્તકનું પૃ. ૬૬

૨. તેજ પુસ્તકનું પૃ. ૬૭. સર વી. ઇલીયટનો નિબંધ, જ. રો. એ. સો.
વા. ૪. પૃ. ૨૦.

૩. જ. ભો. જો. રો. એ. સો. વા ૮. પૃ. ૭૭

હતી તે ન મનાય તે માટે તેના સામી ઉભી કરેલી હોય એમ લાગે છે. બ-
સાવાને બીજી એક બહેન હતી જેનું નામ નાગલાન્નિકા હતું અને તેને
ચેલાબસાવા એટલે નાનો બસાવા નામનો એક પુત્ર હતો. તેની સાથે
મળીને બસાવાએ એક નવો મત પ્રસારવા માંડ્યો, એટલે કે શિવને પુ-
જવાની એક નવી રીત જેમાં લિંગ અને નંદી પ્રધાનપણે આવે છે. તેના
અનુયાયીઓ જલદીથી વધ્યા, અને જંગમ નામના સાધુઓ તેણે ક્યાં
રાજની ત્રીજેરીનો અપ્ત્યાર બસાવા પાસે હતો, અને તેમથી ધણી મો-
ટી રકમો તેણે આ જંગમોને આશ્રય આપવામાં તેમ મીજબાનીઓ આ
પદમાં ખરચી હતી. આ સાધુઓ દુરાચારી જીંદગીઓ ગણતા હતા.
વિજયજીને મંચન્ના નામનો બીજો પ્રધાન હતો તે બસાવાનો શત્રુ હતો,
અને પૈસા ખાઈ ગયાની તેની વાત રાજને તેણે કહી. સમય જતા
રાજ વિજયજીને બસાવાની સાથેની મૈત્રી પુરેપુરી ભાગી, અને તેને પકડ-
વાનો પ્રયત્ન રાજએ કર્યો. પણ તે પોતાના ધણા અનુયાયીઓ સાથે નાશી
ગયો, જે ઉપરથી તેની પાછળ કેટલાએક માણસો રા-
બસાવાનો જાએ મોકલ્યા. આ લોકોને બસાવાએ સેહેલાઈથી વિ-
બળવો. ખેરી નાંખ્યા, અને ધણી રાજ વિજયજી જાતે તેની
સામે ગયો. પણ ૬૮ અનુયાયીઓ બસાવાને મળી
ગયા અને રાજની હાર ચર્ષ અને પોતાના પ્રધાનને તાજે ચલું પડ્યું.
બસાવાને કંપાણમાં પાછો આવવા દીધો અને તેની જગ્યાએ પાછો મુ-
કરર કરવામાં આવ્યો, તો પણ તે બંને વચ્ચે પૂર્ણ
રાજને મારી અનુરાગ તો ચવાની સકપતાજ નહોતી, અને થોડા
નાંખવાની મુ- સમય ધણી તે નવા મતના સ્થાપનારે તે રાજને મા

૧. તેજ પુસ્તકનાં પૃ. ૭૮ અને ૮૬.

૨. જ રો. એ. સો. વા. ૩, પૃ. ૨૧. જ. જો. એ. રો. એ. સો.

વા. ૮, પૃ. ૮૬.

કિંતુ બસાવા રી નાખવાની યુક્તિ રચી આ કૃત્ય કરવાને જે તુર-
 રચે છે. તત્તુ કારણ બન્યું તે અને જે રીતે તે કૃત્ય કરવામાં
 આવ્યું તેનું વર્ણન બસાનાપુરાણમાં આ પ્રમાણે
 આપવામાં આવ્યું છે.

કલ્યાણમાં હાલેયગ અને મધુવેય્ય નામના બે ચરિત્ર વિગાથતો
 હતા, આ બંને તેમના ગુરુ બસાનાના સુસ્ત અનુયાયી
 બસાવાપુરા થીઓ હતો તેમના શત્રુઓએ મુકેલા નિદાયકૃત દ્વ-
 લમાં લખ્યા પછો સાભળીને રાજા વિજયલે તેઓની આખો ફેડો
 પ્રમાણે તે બનાવનાવી આ પવિત્ર માણસો ઉપર આવો નિર્દય જૂ-
 વનો વૃત્તાંત. લમ ગુજરાવાથી બસાનાના સુર્વ શિષ્યો ધણાજ ક્રોધા-
 વમાન થયા અને તેમના ગુરૂના ધરમાં એકેકા મળ્યા
 બસાવાએ જગદેવને તે રાજાને મારી નાખવાનો હુકમ કર્યો, કલ્યાણ
 નગરને શાપ આપ્યો અને તે છોડીને ચાલ્યો ગયો જગદેવે થોડા સમય
 આનાકાની કરી પરંતુ તેની માતાએ તેને હિસ્કેયો, અને મલ્લય તથા
 બોમય નામના બે સોબતીઓને લઈને સીધાજ રાજાના મલ્લયમાં ગયો.
 અને દરબારીઓ, મંત્રીઓ, અને શાહજાદાઓના રોળા વચ્ચે થઈને છુ-
 મીને તેઓએ પોતાની કટારો કાઢી અને રાજાને મારી નાખ્યો ત્યાંથી
 તેઓ શહેરના મેહતાઓમાં ગયા અને પોતાના હાથીમારો ફેરડીને આ-
 કૃત્ય કરનાનું મારણ જાહેર કર્યું પછી શહેરમાં ફાટકુટ થઈ, માણસો
 માણસો સાથે, ઘોડાઓ ઘોડાઓ સાથે અને હાથીઓ હાથીઓ સાથે લ-
 ડ્યા વિજયલનો વશ નિમૂલ થયો, કલ્યાણ ખડીયેરનો ઢગયો થઈ ગયું
 અને બસાનાએ દીધેલો શ્રાપ ખરો પડ્યો. કૃષ્ણમદી સાથે મલ્લપ્રભા
 ના સગમ ઉપર આવેલા સગમેશ્વર નાગના પોતાના ઇષ્ટના મદીરમાં
 બસાવા ઉતાવળથી ગયો અને ત્યાં સ્તુતિ કરતો કરતો દેવે તેને પોતાના
 શરીરમાં બે ચીજો લીધો.^૧

જૈનોએ આપેલી હકીકત જુદી છે. શિલીદાર રાજ ભોજ. ૨. ને તાબે કરવાને વિનંત્રણ ચઢાઈ લઈને ડોહાપુર ગયો જૈનોની હકીકત હતો. ત્યાંથી પોતાની રાજ્યધાનીમાં પાછા આવતા લીમા નદીના તટે એક અમુક સ્થાને તેણે છાવણી નાંખી હતી. ત્યાં પોતાના તંત્રમાં વિશ્રામ લેતો હતો તેવામાં એર બેંગેલું એક ફળ લઈને એક જગમને જૈનના વેશમાં બસાવાએ રાજ પાંચે મોકલ્યો. વિનંત્રણ જે પોતે જૈન હતો એમ કહેવાય છે તેણે તે દેખીતા જૈન સાધુના હાથમાંથી તે ફળ વગરશઁકાએ લીધું, અને જેવું તેણે સુધું કે તુરતજ તે બેભાન થયો તેનો પુત્ર ઇન્દ્રાદિવિનંત્રણ અને બીજાઓ * ત્યાં ઉતાવળથી આવ્યા પણ તે નિષ્ફળ ગયું. તો પણ વિનંત્રણને થોડો સમય જરા જાન આવ્યું, અને આ એરવાળું ફળ મોકલનાર કાણ છે તે જાણીને, બસાવાને મારી નાંખવાની પોતાના પુત્રને આજ્ઞા કરી. ઇન્દ્રાદિવિનંત્રણે એવો દુક્રમ ક્યો કે બસાવાને કંદ કરવો અને સર્વ જંગમોને જ્યાં જ્યાં મળે ત્યાં ત્યાં મારી નાંખવા. આ સાંભળીને બસાવા નાસી ગયો, અને તેની પાછળ માથુસો મોકલ્યા હતા તેથી તે મક્કાર કિનારા ઉપર ગયો અને ઉલ્લખી નામના સ્થાનમાં આશ્રય લીધો. એ ગામ ઉપર સખ્ત ઘેરો ધાંધ્યો અને બસાવાએ નિરાશામાં એક કુવામાં પડતું મુક્યું અને મરી ગયો અને તેની સ્ત્રી નીલાન્બાએ એર પીતે પોતાનો અંત આણ્યો. ત્યારે વિનંત્રણનો પુત્ર શાંત થયો, ત્યારે મેન્નાબસાવાએ પોતાના કાકાની સર્વ-મીલકત મેન્ના બસાવાનું તેને આપી અને તે રાજનો પ્રીતિપાત્ર થયો. તે આગેવાનપણું હવે લીંગાધતોનો એકલોજ આગેવાન થયો. પણ તે

૧ વીદસનની મેકેનરી હસ્ત લિખિત પ્રતો પૃ. ૩૨૦.

૨ જ. રો. એ. સો. વા. ૪ પૃ. ૨૨.

૩ વીદસનના મેકેનરી હસ્ત લિખિત પ્રતો પૃ. ૩૨૦.

પૂર્વે પણ બસાવા કરતાં તેની પદ્ધિ ચઢીયાતી હતી. તે સંપ્રદાયનો ધાર્મિક ભાગ તેના એકલાના જ અધ્યક્ષપણા નીચે હતો, અને તે સંપ્રદાયના મતને તેણેજ રૂપ આપ્યું હતું. બસાવાને વીરશૈવ ધર્મના મતો શિખવવાને માટે પ્રણવ એટલે પવિત્ર મંત્ર ઝૂંએ તેનામાં અવતાર લીધો હતો;² અને એનાબસાવાપુરાણમાં લખ્યા પ્રમાણે તો એનાબસાવા શિવ હતો; બસાવા વૃષભ (એટલે શિવનો નંદો અગર પોઠીયો) હતો; બિજબલ દ્વારપાલ હતો; કલ્યાણનગર કૈલાસ હતું, અને શિવના ભક્તો (એટલે લિંગાયતો) શિવના ગણ હતા.

વિજયપુત્ર, મરણ શકે ૧૦૮૯ (ચાલુ વર્ષ ૧૦૯૦) માં એટલે ઇ. સ. ૧૧૬૭ માં થયું તેના પછી તેનો પુત્ર ગાદી-સોવી કેવ, એ આવ્યો, જેનું નામ શિલાલેખોમાં સોવીકેવ અથવા સોમેશ્વર છે. તેણે શકે ૧૧૦૦ સુધી રાજ્ય કર્યું અને તેની પછી તેનો ભાઈ સંકમ ગાદીએ આવ્યો. આ રાજાના શિલાલેખો શુભકૃત નામના સંવત્સર વર્ષ સુધી આવે છે. બાળગામના એક શિલાલેખમાં વિકારિ નામનું સંવત્સર વર્ષ (શકે ૧૧૦૧) તેના રાજ્યનું ત્રીજું વર્ષ હતું એમ કહેવામાં આવ્યું છે, અને તેજ સ્થાતના બિજ શિલાલેખમાં એજ વર્ષ પાંચમું હતું તેમજ લખેલું છે. અન્ય શિલાલેખોમાં બે નામો એટલે સંકમ અને આદવમલ છે તથા બે સંવત્સર વર્ષો નામે 'શાપરી' (શકે ૧૧૦૨) અને 'લવ' (શકે ૧૧૦૩) તેના અથવા તેઓના

૨ એજ પૃ. ૩૧૧.

૩ જી. જો. જી. રો. એ. સો. વા. ૮ પૃ. ૧૨૭.

૪ પી. એસ. અને જો. સી. શિલાલેખ નં. ૧૮૩.

૫. પી. એસ. અને જો. સી. શિલાલેખો નં. ૧૮૬.

રાજ્યનાં ત્રીજા વર્ષ તરીકે ગણવામાં આવ્યાં છે. આ શક્ય છે. અને શુ-
ભકૃત (શાકે ૧૧૦૪) ને આઠમું વર્ષ ગણવામાં આવ્યું છે. આશરે
શાકે ૧૧૦૪ માં ચાલુક્ય રાજા સોમેશ્વરે કલચુરી
કલચુરી વંશનો રાજા પાસેથી પોતાના વંશપરંપરાના રાજ્યના
નાશ. કેટલાએક મુઘકો પાછા મેળવ્યા, અને બાકીના પ્ર-
દેશો ઉત્તરના યાદવો એ જીતી લીધેલા હોવા જોઈએ,
એટલે આ સમયમાં કલચુરી વંશ નષ્ટ થયો.

પાછળના સમયના ચાલુક્ય વંશના તથા કલચુરી વંશના સમયમાં
(એટલે શાકે ૮૯૫ થી ૧૧૧૦ સુધી અથવા ઇ. સ.
પાછળના ચાલુ- ૯૭૩ થી ૧૧૮૮ સુધી) દેશની ધાર્મિક અને સામા-
ન્ય વંશના સ- જીક સ્થિતિના સંબંધમાં જૂની સ્થિતિ તદ્દન પુરેપુરી
મયમાં લોકોની નાશ પામી તથા "નવી" સ્થિતિ શરૂ થઈ હતી એમ
ધાર્મિક તથા કલ્પી શકાય. પ્રથમ તો આ સમયમાં જૈન ધર્મનાં
સામાજિક સ્થિતિ, જેવાં ચિન્હો જેને આપણે ગણીએ તે થયા. ત્રિભુવન-
મહા અથવા અથવા વિક્રમાદિત્ય ૨ ના રાજ્યમાં સંવ-
જૈન ધર્મ. ત્સર વર્ષ સુવા અને તેના સંવતના ૧૯ મા વર્ષમાં
(એટલે શાકે ૧૦૧૭ માં) વૈષ્ણવ ભક્તિના સોળ વ્યાપા-
રીઓએ ધર્મવોળલ એટલે ધારવાડ જીલ્લામાં આવેલા હાલના દુબ્બાસ
નામના સ્થાનમાં જૈનવિહાર અથવા મઠ અને મંદીર બંધાવ્યું, અને
તેના તથા લોકીગુન્ડી એટલે હાલના લક્ષ્મીનગરીમાંના જીન વિહારના
નિભાવ માટે એક ખેતર તથા સ્વેચ્છાથી આપવાના કરથી ઉત્પન્ન કરેલી
પૈસાની એક અમુક રકમ આપી હતી. શાકે ૧૦૩૨ માં કોલ્હાપુરના

શિલિહાર રાજાએ એક મોહોદું તળાવ બંધાવ્યું અને તેના તટ ઉપર શિવ અને અર્ધતની જેડે બુદ્ધની મૂર્તિ ધરાવી અને તેઓના નિભાવ માટે જમીન ^૧ બક્ષીસ આપી. જૈનધર્મ જે એક સ. જૈનધર્મ. મયે જયવાળો ધર્મ હતો તે આ સમયમાં તેમ ગણાતો બંધ પડ્યો અને તે વંશના અંતના સમયમાં સિંગા-યત સંપ્રદાયના ઉદ્ભવથી તેના ઉપર સારો અંકુશ મુકાયો. આ નવો સંપ્રદાય વ્યાપારી વર્ગમાં ઘણોજ વિસ્તાર પામ્યો, જે ભોંકે અગાઉ જૈનધર્મના મુખ્ય આશ્રયદાતા હતા. દેશના કેટલાએક ભાગમાં એવી દંત-કથા ચાલે છે કે હાલ વિષ્ણુમાન મંદિરોનાં કેટલાંએકમાં એક સમયે જૈન મૂર્તિઓ હતી તે પાછળથી તેમથી કાઢી નાંખી તેને રથાને બ્રાહ્મણ ધર્મની મૂર્તિઓ મુકવામાં આવી હતી આ ઉપરથી એમ દેખાય છે કે જૈન ધર્મના ઉપરની ક્ષાગ્રણી બદ્ધાઈ મઘ હતી જેની શરૂઆત આ સમયમાં થએલી ગણવી જોઈએ.

પુરાણમાંના દેવોની ખૂબ બહુ વધી; અને આ સમયમાં બ્રાહ્મણો-એ તથા તેમના આશ્રિતોએ દીવાની તથા સ્થાનિક પૌરાણિક ધર્મ. કાયદાને એક શાસ્ત્ર રૂપે કરવા તરફ અથવા સામાન્ય દીવાની તથા ધા-ભાષામાં લેખીએ તો તેને એક પુસ્તક રૂપે નિશ્ચિત મીઠું કાયદાનું એક કરવા તરફ પહેલીજ વખતે પ્રયત્ન કરવા માંડ્યા. તે પુસ્તક રૂપે મુકરર વિષયના લેખો અથવા વચનો ઘણી સમૃતિઓ અને પુરા-થણું. છોમાં છુટાં છુટાં પડેલાં હતાં, અને ઘણીવાર દેખીતો ફેર ન્વલ્ય તેમાં હતો અને કાયદો ચંકા પુર્ણ હતો. નિબ મો જેમાંના હાલ ઘણા વિષ્ણુમાન છે તે તે સમયમાં લખાવા માંડ્યા; પરંતુ જે રૂપ તેને પ્રથમ આપવામાં આવ્યું તથા, હજી પણ જે રૂપ સ્વીકૃત થ. એકું છે તે રૂપ સમૃતિઓ ઉપરની ટીકાનું છે. ધારાનગરીતો રાજાઓ

જે આ સમયના પ્રથમના ભાગનો છે, તેણે આ વિષય ઉપર એક પુસ્તક લખેલું હોવું જોઈએ, કારણકે વિજ્ઞાનેશ્વર પોતાના પુસ્તકમાં તેને ધારેશ્વરને નામે ઝાળખાવેલો છે. તેની પછી વિજ્ઞાનેશ્વર થયો જે, આપણે ઉપર જોયું છે તે પ્રમાણે, કલ્યાણમાં વિક્રમાદિત્ય ૨ ના રાજ્યમાં થઈ ગયો. યાસવદ્વ્ય રચિત ઉપરની ખીજી ટીકા કરનાર અપ્સર્ક જે પોતાના પુસ્તકને “ યાસવદ્વ્ય કૃત ધર્મ શાસ્ત્ર ઉપરનો નિબંધ ” એવું નામ આપે છે, તે ઉત્તર કોઠણના શિલિદાર વંશનો રાજા હતો, અને તે શાકે ૧૧૦૯ (એટલે ઇ. સ. ૧૧૮૭)માં પરાભવ^૧ નામના સંવત્સર વર્ષમાં રાજ્ય ગાદી ઉપર હતો. અથવા તેજ નામનો અગાઉના સમયમાં થઈ ગયેલો રાજા તે હોય, તો તે ૫૦ વર્ષ પેઢેલાં થઈ ગયેલો હોવો જોઈએ. આ રીત તે પછીના એટલે તેરમા શતકમાં હેમાદ્રિએ ચાલુ રાખી અને ચૌહાણ શતકમાં આપણે ચાલુ રાખી.

શાકે ૯૪૬ ના જયસિંહના મીરજના દાનપત્રમાં આખ્યા પ્રમાણે વિજ્ઞાદિત્ય અને તૈલપ વચ્ચેની ચાલુક્ય વંશની વંશાવલિ.

વિજ્ઞાદિત્ય.

વિક્રમાદિત્ય-૨.

કાસિવર્મા-૨.

ખીજો પુત્ર.

કાસિવર્મા.

|
 તૈલપ.
 |
 વિક્રમાદિત્ય.
 |
 અચ્યન
 |
 (જે કૃષ્ણની પુત્રીને
 પરણ્યો)
 |
 વિક્રમાદિત્ય
 (જે ચેદીના રાજા
 લક્ષ્મણની પુત્રી
 જામચાંદીને પરણ્યો)
 |
 તૈલપ.

પાછળના સમયના વ્યાલુક્ય વંશના રાજાઓની વંશાવલિ.

(૧) તૈલપ. ૧. (સાકે ૮૯૫-૯૧૯
 ઇ. સ. ૯૭૩-૯૯૭)
 |
 (૨) સલામય | દસવર્મા
 ધરીવી ભુજંગ.
 (સાકે ૯૧૯-૯૩૦
 ઇ. સ. ૯૯૭-૧૦૦૮)
 |
 (૩) વિક્રમાદિત્ય | (૪) જયસિંહ
 (સાકે ૯૩૦-૯૪૦
 ઇ. સ. ૧૦૦૮-૧૦૧૮)
 અથવા
 જગદેકમહા. ૧.

(શાકે ૯૪૦-૯૬૨

ખ.સ.૧૦૧૮-

૧૦૪૦)

(૫) સોમેશ્વર. ૧.

આહવામહા અથવા

ત્રિલોક્યમહા, ૧.

(શાકે ૯૬૨-૯૯૧

ખ.સ.૧૦૪૦-

૧૦૬૯)

(૬) સોમેશ્વર. ૨.

સુવનૈકમહા

(શાકે ૯૯૧-૯૯૮

ખ.સ.૧૦૬૯-૧૦૭૬)

(૭) વિક્રમાદિત્ય ૨.

ત્રિસુવનમહા

(શાકે ૯૯૮-૧૦૪૮

ખ.સ.૧૦૭૬-૧૧૨૬)

(૮) સોમેશ્વર. ૩ બુલોક્કમહા

(શાકે ૧૦૪૮-૧૦૬૦-ખ.સ.

૧૧૨૬-૧૧૩૮)

(૯) જગદિકમહા. ૨.

(શાકે ૧૦૬૦-૧૦૭૨

ખ.સ. ૧૧૩૮-૧૧૫૦)

(૧૦) તૈલપ ૨.

તુર્મદીનેલ

ત્રિલોક્યમહા. ૨

(શાકે ૧૦૭૨-૧૦૮૭

ખ.સ. ૧૧૫૦-૧૧૬૫)

(૧૧) સોમેશ્વર ૪.

(શાકે ૧૧૦૪-૧૧૧૧

ખ.સ. ૧૧૮૨-૧૧૮૯)

પ્રકરણ ૧૪ મું.

દેવગિરિના યાદવો.

તે વંશનો પ્રાચીન ઇતિહાસ.

આ વંશના પાછળના સમયમાં યજ્ઞેશ્વર એક રાજા નામે મહાદેવના પ્રધાન હેમાદ્રિએ રજેશ્વર અથવા તેણે રજેશ્વર કહેવાતા આધારો. દ્વિતીય નામના ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં યાદવોની વંશાવલિ આપેલી છે. તે પછી તે ગ્રંથની કેટલીએક પ્રતોમાં તે છે નહીં, અને અન્ય પ્રતોમાં તે વંશાવલિ ભિન્નમયી શરૂ થાય છે; કારણકે તે રાજાએ સર્વોપરિ સત્તા પ્રાપ્ત કરી અને તે વંશને ઉત્કૃષ્ટ રિયતિએ ચલાવ્યો. અન્ય પ્રતોમાં તે વંશનો વૃત્તાંત મૂલ આરંભથી જ છે, અને દુગ્ધ સમુદ્રમાંથી મંથન કરતાં ઉત્પન્ન યજ્ઞેશ્વર ચંદ્રને મૂળ પુરુષ તરીકે લખવામાં આવ્યો છે. ચંદ્રમાની પછી તે વંશાવલિમાં પુરુષોમાંના અથવા દંતકથાના સર્વ પૂર્વજોનાં નામ વચમાં આવે છે અને છેવટે મહાદેવ આવે છે. પરંતુ તે સર્વ વૃત્તાંત ઉપરથીજ નિમિત્ત કરવું અપર નથી કે દંતકથાનો કયાં આગળ અંત આવે છે અને ઇતિહાસનો કયાં આગળ આરંભ થાય છે. વળી બીજામની પૂર્વે એતિહાસિક પુરુષો યજ્ઞ ગયા તેઓનાં નામો પાંડિત ભગવાનલાલ ઇંદ્રજીએ ભાષાંતર કરેલા તામ્રપટ્ટના દાનપત્ર સાથે મળતાં આવે છે. પોતાની પાસેના દાનપત્રમાં લખેલો યાદવવંશ દેવગિરિના યાદવવંશ કરતાં નૂરો હતો તેમ એમનું માનવું હતું અને તે વંશને તેમણે “ એક નવો યાદ-

વંશ "એવું નામ આપ્યું હતું. પણ હાલ જે વૃત્તાંત હું પ્રગટ કરું છું તે તેમને માહિત નહોતો તેથી તેમ કરવામાં તે વ્યાજબી હતા. પરંતુ એ વાત હાલ પૂર્ણ રીતે સ્પષ્ટ છે કે તે દાનપત્રમાં લખેલા રાજાઓ દેવગિરિના યાદવોના પૂર્વજો હતા. તે વંશના નીચે આપેલા અસંખ્યના ઇતિહાસનો આધાર 'વ્રતખંડ'માં આપેલા વૃત્તાંત ઉપર તથા સદરહુ મી.

૧ બીજીઓથીજ ઈન્દ્રાક્ષમાંની વ્રતખંડની આવૃત્તિમાં આ ધણી મૂલ્યવાન અને ઉપયોગી બંને પ્રશસ્તિઓમાંથી એક નથી. માટે મારે હસ્તલિખિત પ્રતોમાં જેવું પડ્યું છે, તેકન કોલેજની લાયબ્રેરીમાં મુકેલા સરકારી સંબંધમાં ફક્ત એક જ હસ્ત લિખિત પ્રત છે, અને આ પ્રત સને ૧૮૮૧-૮૨ માં સંબંધ (એ) નં. ૨૩૪ ની છે. આ સંબંધ મેં ક્યો હતો તેમાં શીલ્પમતા રાજ્યથી સર ધત્તી દુંડી પ્રશસ્તિ છે. વળી પૂનાની જીની સરફર કોલેજના સંબંધમાં એક બીજી પ્રત છે, તેમાં લાંબી પ્રશસ્તિ છે. કમનસીબે તેમાંથી ત્રીજું અને ચોથું પૃષ્ઠ 'ખોવાયું' છે. અને બીજું 'પાતું' સેડલ્સ'માં ૨ ના પછી ગાદીએ આવનાર પરમદેવ આગળ અટકે છે, અને પાંચમું 'પાતું' હેમાદ્રિ અને તેનાં પુસ્તકો સંબંધી પ્રસ્તાવનાના કેટલાએક ઉક્તિ શ્લોકોથી સર થાય છે. માટે ધણે ક્રીમતી ભાગ પાનાં ૩ અને ૪ માં હતો. પણ તે તો ખોવાઈ ગયો છે અને હાલ લાગે તેમ નથી. માટે પુના ચેહેરમાં ખાનગી સંબંધમાંથી પ્રતો મેળવેવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો, અને ખાસ-ખોવાયેલા પુસ્તકસંબંધમાંથી એક પ્રત મને મળી. તેમાં ફક્ત દુંડી પ્રશસ્તિ છે. મારા વિદ્વાન મિત્ર અંબાધર સાસ્ત્રી દાતારે બીજી પ્રત મેળવી તેમાં દુંડી અને લાંબી એ બંને પ્રશસ્તિઓ એકઠી કરી દીધી છે. સરઆતમાં દુંડી પ્રશસ્તિના પેહેલા સપ્તર શ્લોકો છે. અને તે પછી લાંબી પ્રશસ્તિ સર થાય છે, અને તે પુરી થયા પછી પાછી દુંડી પ્રશસ્તિના બાકીના શ્લોકો આવે છે. જે ચાર હસ્ત-લિખિત પ્રતો મારી પાસે છે તેમાંથી ચાર એક પ્રતમાં આખી લાંબી પ્રશસ્તિ લખેલી છે, અને ચિલાલેખોમાંથી જલ્પવામાં આવેલા તે વંશના પાછળના રાજાઓનું વૃત્તાંત જે તેમાંથી મળી આવે છે તે નહું અને ધણું કીમતી છે. પણ તે પ્રત બહુ જ ભૂલ ભરેલી છે. માટે મેં પ્રતો માટે નાસ્તીકમાં તથા કાલ્હણપુર અને અમદાવાદમાં તપાસ કરાવી પણ ત્યાંથી કંઈ પણ જાણી નહીં. આ બંને પ્રશસ્તિઓ પરિશિષ્ટ (સી) માં મેં આપી છે.

પડિતે પ્રગટ કરેલા દાનપત્ર ઉપર રાખવામા આવ્યો છે. દાનપત્રમા તે
તે વશાવર્તિ કક્ત સેઉણ્ચન્દ્ર ૨. સુધી આવે છે આ રાજા શાકે ૯૯૧
એટલે ઈ. સ. ૧૦૬૯ મા ગાદી ઉપર હતો અને વયમાના કેટલાએક
રાજાઓના નામો તે દાનપત્રમા નથી

યાદવ શનો સુખાહુ રાજા સાર્વભૌમ રાજા હતો તેને આર પુત્રો

હતા જેઓને તેણે પોતાના રાજ્ય નીચેની સંધળી
તે વંશનો રચા. પૃથ્વી વહેચી આપી ખીજો પુત્ર દદૃપ્રહાર દક્ષિણમાં
પનાર દદૃપ્રહાર. એટલે દખ્ખણનો રાજા થયો. એમ કહેવામા આવ્યું છે

કે પ્રથમ તો યાદવો મયુરાના રાજા હતા પછી શ્રી
કૃષ્ણના સમયથી તેઓ દ્વારામતી અથવા દ્વારકાના ગણ થયા, અને સુ-
ખાહુના પુત્ર દદૃપ્રહારના સમયથી દક્ષિણના રાજ્યકર્તા થયા. પ્રતપ્તમા
લખ્યા પ્રમાણે તેઓની રાજ્યધાની શ્રીનગરમા હતી, અને દાનપત્રમાથી
એમ દેખાય છે કે ચંદ્રાદિત્યપુર નામના શહેરમા હતી આ શહેર નાસીક
જિલ્લામાં આવેલું હાલનું આમડોર હોય તેને સેઉણ્ચન્દ્ર નામનો પુત્ર હતો

તે ગાદીએ તેની પછી આવ્યો તે દેશ ઉપર તે રાજ્ય
સેઉણ્ચન્દ્ર ૧ કરતો હતો તે ઉપરથી તેનું નામ સેઉણ્

દેશ પડ્યું, અને સેઉણ્પુર નામનું નગર પણ તેણે
વસાવ્યું હતું એમ દેખાય છે. નાસીકથી દેવગિરિ એટલે હાલના દેવતા-

ગાદ સુધીના નિસ્તારનાળા દેશનું નામ સેઉણ્દેશ
સેઉણ્દેશ. હતું, કારણકે પાછળના ભાગમાં એમ કહેવામાં
આવ્યું છે કે દેવગિરિ સેઉણ્દેશમા આવેલું છે અને

૧ વળી તેને તે દસ્ત લિખિત પ્રતમાં “ દદૃ પ્રહારી ” પણ કહેવામા આ-
વ્યો છે. શ્લોક ૨૦ પરિશિષ્ટ સી. ૧ નોંધ

૨ પરિશિષ્ટ સી ૧ માં શ્લોક ૨૨ નોંધ

સેઉણદેશ દંડકારણની^૧ સીમા ઉપર આવેલો છે. સેઉણચંદ્રની પછી તેનો
 પુત્ર ધાદીયસ^૨ રાજ થયો. અને તેની પછી તેનો પુત્ર
 સેઉણચંદ્ર
 પછીના
 રાજાઓ.
 બીલ્લમ થયો. બીલ્લમની પછી, તેનો પુત્ર દાનપત્ર પ્ર-
 માણે શ્રીરાજ અને ખીજા આધાર પ્રમાણે રાજગી ગા-
 દીએ આવ્યો, અને તેની પછી વડીલ અથવા વાકુળી
 ગાદીએ^૩, આવ્યો જે તેના પહેવાના રાજાનો ધણુ કરીને
 ભાઈ હતો, પછી ધાદીયસ^૪ થયો જે વ્રતખડમાં લખ્યા પ્રમાણે વાકુ-
 ગીનો પુત્ર હતો. દાનપત્રમાં આનું નામ નથી.

ધાદીયસની પછી તેનો પુત્ર પલિલ્લમ ગાદીએ આવ્યો. દાનપત્રમાં

૧ પરિશિષ્ટ (સી) ૨ મા શ્લોક ૧૬ માં જુઓ

૨ હસ્ત વિખિત પ્રતમાં ' ધાદીયસ ' નામ આપેલું છે પરિશિષ્ટ (સી)

૧ શ્લોક. ૨૩

૩ એજ જુઓ. પરિત ભગવાનનાથ ઈંદ્રજી ચાલવાના દાનપત્રમાં આવતા
 " અર્વાક્ તસ્ય " (નીચેની નોંધ છે જુઓ) નો અર્થ તેના પેહેલા એવા
 કરે છે અને શ્રી રાજ પેહેલા વડીલને મુકીને એવું અનુમાન કરે છે કે તે બીલ્લમ-
 નો પુત્ર હતો અને તેના કાકા શ્રીરાજે તેને પદભ્રષ્ટ કર્યો અને ગાદી પોતે પચા-
 ની પડયા. (ઈ એ વા ૧૨૫ ૧૨૫ અ અને ૧૨૮ બ) પણ "અર્વાક્ તસ્ય"
 નો અર્થ તેના પેહેલા એવા કહી પણ થાય નહીં પણ 'તેના પછી' એવા થવો
 જોઈએ માટે કહેવા અનુમાનો પાયા વગરના છે ' તેના પેહેલા અમુક નામનો
 રાજ થયો " એવા સંપ્રદાયી કોઈ પણ દાન પત્રમાં એક અમુક તેના પછી થયેલા
 રાજાના સબ પ્રમા તેના પેહેલા થયેલા રાજાનું વર્ણનઆવેલું મેં કહીનેપુ નથી પરિ-
 શિષ્ટ સી ૧ના ૨૧માં ૨૪ની ખીજી ધી ધીમાં અજ્ઞાનિષ્ટ સંખ્દ આવે છે તેથી એમ
 દેખાય છે કે રાજગી તે બીલ્લમ ૧ નો પુત્ર હતો

૪ પરિશિષ્ટ સી ૧ શ્લોક ૨૪. જે દાનપત્રમાં તેનું નામ હોત, તો તે પણ
 કરીને ધાદીયસના કહેવામાં આવ્યું હોત

૫. પરિત ભગવાનનાથ આ રાજાનું નામ મુકી દે છે, જે કે તેમના દાન-

લખના પ્રમાણે ભિલ્લમ ઝઝની પુત્રી ૧ લકીયબાને પરણ્યો હતો. આ
ઝંઝરાળ ધણુ કરીને યાણાનો સિલિહાર વસનો તે નામનો રાજા હતો.
પત્રમા તેનું નામ આવે છે. આમાના ચોથા શ્લોકની છેલ્લી બે લીટીઓ નીચે
પ્રમાણે છે—

અર્વાક્તસ્ય વમૂષ મૂતલહરિ શ્રીવદિગાચ્યો નૃપ ।

તસ્માત્ શ્રીવરમિહમ ક્ષિતિપતે. પ્રત્યક્ષ ધર્મામવત્ ॥

આનો તરજુમો પડિત આવો કરે છે—“ તેના પેદેલા શ્રી વદિગ નામનો
રાજા, પૃથ્વી ઉપર હરિ એવો થયો હતો. માટે તેના કાર્યોમા તે બરોબર ઉત્તમ
શ્રી ભિલ્લમ રાજાની બરોબરી કરનારો હતો. ” આમા ‘ તેના પેદેલા ’ ન
બદલે ‘ તેની પછી ’ એમ આપણે અર્થ કરવો જોઈએ. “ તસ્માત્ ’ નો અર્થ
તેટલા માટે ક્યો છે. પણ તેવો અર્થ કરવાનું શું કારણ ? એમ હું પૂછ
છું, કારણકે “ તેની બરોબરી કરે એવો તે થયો. ” તેનું હર્ષિપણ કા-
રણ આપવામા આગળ નથી માટે તસ્માત્ નો અર્થ તેટલામાટે કરવો જોઈએ
નહી વળી તે પડિત પ્રત્યક્ષધર્માનો અર્થ કાર્યોમા તેની બરોબર એવો થયો છે
તે બધેજેસતો અને થોગ્ય નથી વળી ક્ષિતિપતે. એ રાજામાની પથમી અ
અવા પછી બીજા કોઈપણ રાજા સાથે બધેજેસાદી રામતી નથી માટે તે તેમાની
અસખ્ય બુલોમાની એક હોવી જોઈએ અને તે પડિતે પોતે તેમાં બહુ બુલો
બતાવી છે માટે ક્ષિતિપતે ને બદલે ક્ષિતિપતિ પ્રથમા જોઈએ આ રીતે
સર્વે બરાબર સમજાય એવું થાય છે અને તસ્માત્નો અર્થ તેની પછી અથવા
તેનામાથી એવો થશે તે બરાબરજ છે. માટે તેનો ખરો તરજુમો આ પ્રમાણે
છે—તેના પછી શ્રી વદિગ નામનો રાજા થયો જે પૃથ્વી ઉપર હરિ હતો. અને
તેના પછી અથવા તેનામાથી (અગ્રે વક્રીગમાથી) ઉત્તમરાજા શ્રી ભિલ્લમ થયો.
જે ધર્મનો પ્રત્યક્ષ અવતાર હતો. આ રીતે એક બીજો ભિલ્લમ રાજા આવે છે
અને ઉપર લખેલા વાક્યસમૂહમાથી પ્રત્યક્ષની પ્રશસ્તિમા પણ તેમજ બધેજે

૧ મારા ભાષાવતર પ્રમાણે આ રાણી ભિલ્લમ જેનું નામ દુરતળ પેદેલા
આવે છે તેની રાણી હોવી જોઈએ અને મી પડિતના લખવા પ્રમાણે તેના દાદા
વદિગની નહી.

લહીયવા તેની માના તરફથી રાષ્ટ્રકૂટ વંશની હતી અને પોતાના પુત્ર-
દ્વારા " યદુવંશની" ઉદ્ધારક " થઇ. આ રીતે તે ત્રણ રાજ્યકર્તા

૧ અહીયાં વળી દાનપત્રમાં એક બુલ છે જેનો ખુલાસો પંડિત ભગવાન-
લાલ કરી શક્યા નથી તેથી વળી બીજા ઘાંસિજો થયો છે, અને તે બુલ ઉપરથી
તે એવાં અનુમાનો કરે છે કે જે અનુમાનો ઘણાં અયોગ્ય છે. (પૃ. ૧૨૫ અ
ઈ, એ. વા. ૧૨) તે સ્થોત્ર નીચે પ્રમાણે છે.—

માયાં यस્ય ચ શંસરાજતનયા શ્રીલસ્થિયવ્યાહ્વા
ધર્મત્યાગધિવેકધુદ્ધિસગુણા રાષ્ટ્ર કૂટાન્વયા ।
યા જાતા નયવાલનાજસમયે યદન્વયાધારિતા
સસાંગોઘતરાજ્યમારધરણાદ્રાયત્રયાધ્યાતિત ॥

આનો અર્થ મી. પંડિત આ પ્રમાણે કરે છે— ' જેની રાણી નામે લહીયાના
જંજરાલની પુત્રી હતી, જેનામાં ધર્મ, ત્યાગ, વિવેક બુદ્ધિ એ ગુણો હતા અને
જે રાષ્ટ્રકૂટ વંશની હતી; જેને નવા બાલરાખના સમયમાં (તેની નાની ઉંમરમાં)
જેના વંશમાં ફતક લીધેલી હતી, અને સાત અંગવાળા રાજ્યનો ભાર ધારણ કર-
વાથી જે ત્રણ રાજ્યોમાં માન પામવા યોગ્ય હતી. "

" રાષ્ટ્રકૂટાન્વયા " ના પેઢેલાં મી. મુકેવો તથા રાયગ્રયને બદલે રા-
જ્યગ્રય વાંચવું. એ બાબતોમાં હું મી. પંડિતને મળતો આવું છું, અને પેઢેલી એ
તથા ચોથી લીટીનું ભાષાંતર બરાબર છે એમ પણ હું માનું છું. પણ ત્રીજી લી-
ટીનો તરજુમો ઘણો વાંધા ભરેલો છે. નાજને બદલે મી. પંડિત રાજ વાંચે છે અને
કહે છે કે યદન્વયામાંનો ય તે જંજરા ત્રણ પ્રમાણે લીધે નેહએ પણ તેમ કરવાથી
કોઈ અર્થ થતો નથી. માટે હવે એ બાબતનું અર નિરાકરણ કરવામાં આપણે એ
ધ્યાનમાં રાખવું નેહએ કે ચોથી લીટીમાં તે રાણી વિશે " ત્રણ રાજ્યમાં માનને
લાયક " એવું લખ્યું છે. તેા તે ત્રણ રાજ્યો લીયા ? પેઢેલું તેા ખુદ્દી રીતે
તેના બાપ જંજનું, જેનું નામ પેઢેલી લીટીમાં આવે છે; બીજું રાષ્ટ્રકૂટવંશના
રાખબોનું, કારણ કે બીજી લીટીમાં લખ્યા પ્રમાણે તે વંશથી તે ઉતરી આવેલી
હતી. માટે ત્રીજી લીટીમાં ત્રીજા રાજ્યનું સૂચન કાંઈક છે એવી આપણે આશા
રાખીએ, માટે ત્રીજું રાજ્ય યાદવોનું હોવું નેહએ, કે જેના વંશમાં તે પરણી

વશો તથા હિતકૃષ્ટ રાજ્યો સાથે સબંધ ધરાવતી હતી. તેના પછી વેસુગી રાજ થયો, જેનું નામ દાનપત્રમાં તેસુક લખવામાં આવ્યું છે, અને વેસુકર અથવા વેસુમને બદલે તે જૂન હશે તે સંભવિત છે ગોગી જેને ચાલુક્ય^૨ વશનો ખડણીયો કહેવામાં આવ્યો છે તેની પુત્રી નાયવદેરીને તે પરણ્યો, અને થાણાના રાજા ઝાઝની પછીનો રાજા તેજ હતો તે સંભવિત છે, ઝાઝના રાજ્યના અતના સમયમાં રાષ્ટ્રકૂટ વશનો ચાલુક્યોએ પરાજિત કર્યો હશે અને આ રીતે તેના પછીનો રાજા ચાલુક્યોનો ખડણીયો થયો.

હતી માટે ચઢવ્યયાને બદલે હ ચઢવ્યયા વાસુ ધુ આ રીતે હદના મણની બુદ્ધ પશુ નતી રહે છે, કારણ કે પદના નિયમો પ્રમાણે જ્ઞેષ્ઠાક્ષર પુર્વ આવેલો ય દીર્ઘ ગણાય એવીજ રીતે હુ ધાર્ હુ કે ચાલુનાજ બુદ્ધ છે અને તેને બદલે ચાલુનાજ હોવું જોઈએ હવે જાન એ શબ્દ તે લખનાર દેશી ભાષામાંથી લીધો હશે અને તેને સંસ્કૃત તરીકે ગણ્યો હશે, અથવા બરાબર સંસ્કૃત તેને નતી આ વડવ હોવાથી તેણે તે જાન શબ્દ જન્ ધાતુ ઉપરથી કર્યો હશે, જેમકે નદુ ઉપરથી નાદ, મદુ ઉપરથી માદ અને મન્ ઉપરથી માન અથવા ચાલુનાજ તે ચાલુજન્મને બદલે બુદ્ધથી લખાયું હશે અને તેના અર્થનો ચાલુનાજ જેવાજ એકલે બાલકનો જન્મ ચઢવ્યયા ધારિતા એ ગમાસ આ પ્રમાણે ઉદ્ધવાનો કે આધારિત ચઢવ્યય યયા ॥ આધારિતાને પાણિની વ્યાકરણના પ્ર ૨.૨.૩૭ પ્રમાણે બીજો શબ્દ બહુવાનો માટે આ રીતે તે લીધીનો અર્થ એવો થાય છે કે—જે નવા બાલકના જન્મથી અર્ધના વશની ઉદ્ધારક થઈ એને કે તેના બાલક દ્વારા તેણે યદુવ શ ટકાવી રાખ્યો નાનારાજની સગીર ઉમરમાં તેને રાષ્ટ્રકૂટવ શાખા હતક લીધેલી એનું અનુમાન આ મુજબ આધારવીનાનું થાય છે, તે તેની માના તરથી રાષ્ટ્રકૂટવ શની હોવી જોઈએ.

૧ રહેલ ૨૪ પેરિસિષ્ટ (સી) ૧ નો

૨ દાનપત્રમાંના શબ્દ ચાલુક્ય્યાન્યય મંડલીક નો અર્થ એ જોવા હશે છે તેવો થાય છે ગોછરાજ ચાલુક્ય વશનો હતો જેમ મી. પડિત સમજે છે પણ મારો અર્થ વધારે સંભવિત અને લાગે છે.

મતખંડમાં વેસુગી^૧ પછી અર્જુન આવે છે, પરંતુ દાનપત્રમાં તેનું નામ નથી. તે પછીનો રાજા બિલ્લમ^૨ હતો તે જય-જયસિંહનો સિંહની પુત્રી અને ચાલુક્યવંશના આહવમલ્લ રાજા જમાધિ- (જેની સેનામાં તે ધણી^૩ લડાઈઓ લડ્યો હતો તે) ની દ્વિતીય પુત્ર. જેન હાથમાં પરણ્યો હતો. ત્યાર પછી તે દાનપત્રમાં

તે દાન આપનાર રાજ્ય કરતા રાજા મેહિષનો વૃત્તાંત આવે છે, જેના વિશે સામાન્ય રીતે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે પૂર્વે કબેલા રાજાના વંશમાંથી તે જન્મ્યો હતો, તથા તેણે કેટલાએક રાજાઓને હરાવ્યા અને બિલ્લમના મરણ પછી કેટલાએક શત્રુઓમાંથી પોના દેશને મુક્ત કર્યો. આ બિલ્લમ તેના પૂર્વે તરતજ યદ્ધ ગએલો રાજા હતો, પણ આહવમલ્લના બંનેવીથી આ બીજો જ હતો કારણ કે સેહિષ આહવમલ્લનો પુત્ર અથવા એવો કોઈક નજીકનો સગો હતો તેમ કહેવામાં આવ્યું નથી, પણ માત્ર એટલું જ કહેવામાં આવ્યું છે કે તેના વંશમાંથી તે જન્મ્યો હતો. તે વચ્ચેના રાજાઓનાં નામ મતખંડમાં આવે છે. મોટા બિલ્લમની પછી તેનો પુત્ર વાકુગી^૪ ગાદીએ આવ્યો “ જેનાં વંશમાં કવિઓએ મધુર શબ્દોમાં ગાયાં છે. ” તેની પછી વેસુગી^૫ રાજા થયો, પણ વાકુગીનો તે શો સગો હતો તે કહેવામાં આવ્યું નથી; પણ તાબેદાર રાજાઓ જેઓ તોફાની થયા હતા તેમને તેણે નરમ પાડ્યા. તેના

૧. પરિશિષ્ટ સી (૧) નો શ્લોક. ૨૪

૨. તેજ શ્લોક. ૨૬

૩. શ્લોક ૮ નો સામાન્ય અર્થ છે એમ લાગે છે અને પંડિત ભગવાનલાલના સમજવા મુજબ આહવમલ્લ સાથે તે લડાઈઓ લડ્યો નથી. તે બાબત અહીયાં વિગતવાર ચર્ચા થવાની જરૂર નથી.

૪. પરિશિષ્ટ સી, ૧ શ્લોક. ૨૬.

૫. “ એજ શ્લોક. ૨૭

પછી ભિલભ ચયો અને તેના પછી સેઉણ^૧ જોણે પડિત ભગવનલાલે
 ભાષાતર કરેલુ દાનપત્ર પ્રગટ કર્યું હતું આ છેલ્લા
 સેઉણચંદ્ર ૨ તથા રાજાઓની અરસપરસ શો સમાધ હતી તે કહે-
 તે વિક્રમાદિત્ય વામાં આવ્યું નથી. સેઉણના વિશે એમ કહેવામા
 ૨ નો મિત્ર. આવ્યું છે કે તેણે પરમદેવ એટલે વિક્રમાદિત્ય ૨ જેને
 “ ચાલુક્યવંશનો તારો ” કહેવામા આવ્યો હતો તેને
 તેના શત્રુઓના સમૂહચક્રમાથી બચાવ્યો અને તેને કલ્યાણીની^૨ ગાદીએ
 બેસાડ્યો વેગીના રાજા અને વિક્રમાદિત્યના ભાઈ સોમેશ્વર વચ્ચે જે
 મૈત્રીચક્ર બંધાયું હતું તેનાજ સંબંધમા આ ઉપર લખેલી
 હકીકત છે એમ દેખાય છે, આ રીતે યાદવવંશનો રાજા
 સેઉણ ચાલુક્ય વંશના રાજાનો ગાદી મિત્ર હતો અને
 તે બંને રાજાઓની તારીખો પણ આ વૃત્તાતને મળતી આવે છે.
 સેઉણચંદ્રના દાનપત્રની તારીખ શાકે ૯૯૧ સૌમ્ય સવત્સરની છે, અને
 વિક્રમાદિત્ય ૨ ને ચાલુક્યગાદી શાકે ૯૯૮ નલ સવત્સરમા મળી કલ્યા-
 ણના ચાલુક્ય રાજાઓના પૂર્વેના યાદવ વંશના રાજાઓની સાથેના
 સંબંધની વાત તે દાનપત્રમા આવે છે, તથા સેઉણચંદ્રે વિક્રમાદિત્યને
 કરેલી અગત્યની સહાયની વાત તેમા નોંધવામા આવી નથી અને “સર્વ
 રાજાઓ”ને તેણે હરાવ્યા એમ સામાન્ય શબ્દોમા તેના વિશે લખ્યું છે
 આ ઉપરથી એમ દેખાય છે કે સેઉણચંદ્રે તે રાજાને તેના શત્રુઓથી
 છોડવ્યો અને ગાદી ઉપર બેસાડ્યો. તે પ્રત્યક્ષમાં લખેલી વાત ધણું
 કરીને શાકે ૯૯૧ પછી થઈ હાવી જોઈએ. અને આપણે ખરી રીતે
 જાણીએ છીએ કે શાકે ૯૯૮ માં વિક્રમાદિત્ય ગાદીએ આવ્યો હતો.

સેઉણચંદ્રની પછી ગાદીએ પરમદેવ આવ્યો, આ રાજા ધણુ કરીને

૧ ,, એજ રો. ૨૮.

૨ ,, એજ રજોક ૨૬

તેનો પુત્ર હતો, આની પછી સિંહીરાજ^૧ આવ્યો. સેઉજયંદ્ર પછી સિંહીરાજ તે નામ ધણું કરીને સિંહરાજને ઠેકાણે નાં રાજાઓ. દ્વિપત લખાણું હશે, અને તે રાજાનું પુરું નામ સિંહણ અથવા સિંધણ હશે. સિંહને પરમરાજ

સાથે શી સગાઇ થતી હતી તે આપણને ખબર નથી; પણ ધણું કરીને તે તેનો ભાઈ હતો. તેણે લં(ચ)જીપુરથી^૨ કપૂરતિલક નામનો એક હાથી આવ્યો હતો એમ કહેવાય છે. તેની પછી તેનો પુત્ર મહુગી ગાદીએ આવ્યો, તેણે પોતાના શત્રુઓ પાસેથી ચણુખેટ નામનું ગામ લીધું, અને જ્યારે તેનો મુકામ તે ગામમાં હતો, ત્યારે ઉત્કલ એટલે

ઓરીસાના રાજાના હાથીઓનું રાણું તે જળરાધી મહુગી. લઇ ગયો હતો. પછી તેનો પુત્ર અમરગાગેય^૪ થયો જેનું નામ તે પછીના પંચેક રાજાના રાજ્યમાં પ્રગટ

કરવામાં આવેલા તામ્રપટના દાનપત્રમાં લખવામાં આવ્યું છે. તેની પછી ગોવિંદરાજ થયો, તે ધણું કરીને તેનો પુત્ર હતો. ગોવિંદરાજની પછી મહુગીનો એક પુત્ર અમરમહુગી થયો, અને તેની પછી કાલીય બ-લ્લાળ થયો. આ રાજા ધણું કરીને અમરમહુગીનો પુત્ર હતો પણ આ

વાત સ્પષ્ટ રીતે કહેવામાં આવી નથી. બલ્લાળના

ભિદ્ધમ તે યાદવ પુત્રાને બાલુએ મુકામાં આવ્યા અને યાદવવંશનું વંશનો સ્થાપનાર સાર્વભૌમ રાજ્ય તેના કાકા ભિદ્ધમના^૫ હાથમાં ગયું. આ રાજા બહુ ઉત્કૃષ્ટ જુદિનો

૧ એન રજોઃ ૩૦-૨૧.

૨ એન રજોઃ ૩૨ ત્રેજીપુર તે જાણતું મંજવર હોય કે

૩ એન રજો. ૩૩ અને ૩૪.

૪ એન રજો. ૩૫.

૫ નં. જો. બ્ર. શ્રી. એ. રો. વા. ૧૫ પૃ. ૩૮૬.

૬ પરિશિષ્ટ (સી) ૧) ના રજો. ૩૫-૩૭.

હતો. બિસ્લામને બલ્લાળનો કાકો કહેવામાં આવ્યો છે. માટે તે મલ્લુગીનો ખીજો પુત્ર હોવો જોઈએ, અને ઉપર લખેલા દાનપત્રમાં આવી વાત લખવામાં આવી છે. તેના બે ભાઈઓ અને તેમના પુત્રો પછી તેને ગાદી મળી હતી, માટે તે સમયે તે ધણો વૃદ્ધ હોવો જોઈએ. મારેજ તેણે ધણો જ ટુંકો સમય રાજ્ય કર્યું એટલે શાકે ૧૧૦૯ માં ગાદીએ આવ્યો અને શાકે ૧૧૧૩ માં મરણ પામ્યો. ચાલુક્ય રાજ્યો જે મોટા રાજ્ય ઉપર રાજ્ય કરતા હતા તે રાજ્ય પોતાના વશ માટે પ્રાપ્ત કરનાર આજ રાજ્ય બિલ્લમ હતો.

નાસીકની પાસે આવેલા અંજનેરીના એક પડી જએલા મંદિરમાં-

નો એક શિલાલેખ^૧ પંડિત ભગવાનસાહેબસિદ્ધ કર્યો

અંજનેરીના છે. જેમાં યાદવવંશના સેઉણદેવ નામના રાજા વિવે સેઉણદેવ^૨ એમ લખવામાં આવ્યું છે કે તેણે એક જૈન મંદિરને

શાકે ૧૦૬૩ ના વર્ષમાં કાંઈક દાન આપ્યું હતું. ઉપર

આપેલા વૃતાંત ઉપરથી એમ દેખાશે કે યાદવવંશમાં સેઉણ નામના રાજા તે રાજા હતા, અને તેમનો છેલ્લો સેઉણ રાજા વિક્રમાદિત્ય ૨. નો મિત્ર હતો. માટે શાકે સંવત્સરા ૬૪મા સતકના અંતમાં અને અગીયારમા સતકના આરંભમાં તેનું રાજ્ય ચાલ્યું હશે. માટે અંજનેરીના શિલાલેખમાંનો સેઉણદેવ આ રાજા હોઈ શકે નહીં. અને વ્રતખંડમાં તે નામનો ખીજો કોઈ રાજા કહેવામાં આવ્યો નથી. વળી સેઉણદેવ તો પોતાને મહાસામંત એટલે ખંડેશીઓ રાજા માત્ર કહે છે. ત્યારે આશરે શાકે ૧૦૬૩ માં કે ત્યારે ચાલુક્ય રાજાઓની સત્તા નરમ પડવા માંડી હતી તે સમયે એ સંભવિત હોય એમ લાગતું નથી કે સેઉણ દેશના યાદવો-એ આતું હલકું પદ પોતાને આપ્યું હોય. માટે મને એમ લાગે છે કે અંજનેરીવાળો સેઉણદેવ યાદવવંશની મુખ્ય શાખાની આશ્રયભૂત એક

નાની શાખાનો હોવો જોઈએ અને તે શાખાનું રાજ્ય એક નાનો પ્રદેશ જેનું મુખ્ય સેહર અંજનેરી હતું તે ઉપર હતું.

દંડપ્રહારથી નિસ્લમ ૫ મા સુધી જે રાજાઓ થયા તેમની સંખ્યા ૨૩ થાય છે. તે યાદીમાં એવા ઘણા રાજાઓ યાદવવંશ સ્થા- કે જેઓનો તથા તેમની પૂર્વેના રાજાઓનો સમય પત્ત થયાની એકજ હતો, મારે આ તેવીસ રાજાઓ એટલાજ તારીખ. જૂદા જૂદા સમયાંતરમાં થઈ ગયા તેમ લાગતું નથી.

મારે આવી બાબતમાં જે સરાસરી ૧૯ વર્ષનો સામાન્ય સમય દરેક રાજ્યને આપવામાં આવે છે તે પ્રમાણે ગણતા દંડપ્રહારના ગાદીએ આવવાનો સમય અને નિસ્લમ ૫ માના મરણનો સમય તે વચ્ચેનો કાલ ૪૩૭ વર્ષનો થાય છે. મારે તે વંશ આશરે શાકે ૬૭૬ એટલે ઇ. સ. ૭૫૪ માં સ્થપાયો હતો, એટલે કે રાષ્ટ્રકૂટોએ પ્રથમના ચાલુક્ય વંશના રાજાઓને દરાબ્યા તેજ સમયે આશરે.

પ્રથમના યાદવોની અથવા સેઉણ દેશના યાદવોની વંશાવલિ.

દંડપ્રહાર

સેઉણચંદ્ર ૧

ધાદીયપ્પા ૧

નિસ્લમ ૧

રાજગી અથવા શ્રીરાજ

વાહુગી અથવા વાહીગ ૧

ધાદીપાયા ૨

ભિલ્લમ ૨

વેસુગી ૧

અળુન

ભિલ્લમ ૩

વાહુગી ૨

વેસુગી ૨

ભિલ્લમ ૪

*સેઉણચંદ ૨ શાકે ૬૬૧ એટલે
ઈ. સ. ૧૦૬૯.

પરમ

*સિ ૬

મહલુગી

અમરગાંગેય

અમરમહલગી

ભિલ્લમ ૫. અથવા ૧.

ગોવિંદરાજ

ખસ્લાળ

શાકે ૧૧૧૩ એટલે ઈ. સ. ૧૧૯૧માં
મરણ પામ્યો.

* આ નિશાનવાળા રાજાઓનો તેમની ખદેશના રાજ સાથે શો સબંધ
હતો તે સ્પષ્ટ રીતે બતાવેલું નથી.

મકરણ ૧૫.

દેવગિરિના યાદવો.
પછીના સમયનો ઇતિહાસ.

આપણે જોયું છે કે માર્કસિયરમાં હાલેગાડના હોયસલ યાદવો ત્રિભુ-
વનમહા અથવા વિક્રમાદિત્ય ૨ ના સમયમાં સત્તાવાન
હોયસલ યાદ- થતા હતા, અને દમ્પણુ સર્વોપરિ રાજ્ય મેળવવાની ઉમેદ
વોની રાજ્ય- રાખતા હતા. તે વંશના તે સમયના રાજ્યકર્તા રાજ
લોભની યુક્તિઓ. વિષ્ણુવર્ધને આલુક્ય રાજ્ય ઉપર ચઢાઈ પણ કરી હતી
અને કૃષ્ણાવેણા નદીના તટ ઉપર મુકામ નાંખ્યો હતો.
પણ પોતાની રાજ્યલોભની યુક્તિઓ મારે તે સમય અનુકૂળ હતો નહિ.
આલુક્ય રાજ્ય ધણે બુદ્ધિશાળી પુરૂષ હતો, તે વંશની સત્તા તે દેશઉપર
દઢ રીતે રથપાએલી હતી, તેનાં સાધનો ધણાં હતાં, તથા આશ્રયી સર-
દારો અને ઉમરાવો આગ્રમાં રહેતા હતા. પરંતુ હાલ આ સ્થિતિ બદ-
લાઈ ગઈ હતી. નિર્જળ રાજ્યો ગાદી ઉપર આવ્યા હતા, આલુક્યોની
સત્તા તેમના આશ્રયી કલચુરીઓએ ભાંગી નાખી હતી, અને સિંગાયત
સંપ્રદાયની ચઢતીને લીધે. ઉમમ્ર યથેઃ અંદર અંદરના તોફાન તથા ફાટ
પુટને લીધે કલચુરીઓ પણ નિર્જળ થઈ ગયા હતા. આ સમયે હૃષિક
સળની ગાદી ઉપર વીરબલ્લાળ જે વિષ્ણુવર્ધનનો પૌત્ર હતો તે હતો.
છેલ્લા આલુક્ય રાજ્ય સોમેશ્વર ૪ ના સરદાર બ્રહ્મ અથવા બોમની સાથે
તેણે યુદ્ધ કર્યું અને પોતાના અશ્વો વડે તેના- હાથીઓને હઠાવી તેને
હરાવ્યો અને જે પ્રદેશ તે સરદારે વિજય પામેલી પાછા મેળવ્યા હતા
તે તેણે જીતી લીધો.

તે દેશની આવી અસ્વસ્થ સ્થિતિનો લાભ લેઇને પોતાની સત્તા તથા રાજ્ય વધારવામાં ઉત્તરના યાદવોએ સમય ખોયો નહોતો. તે સમયનો રાજ્ય કરતો રાજા અમર મલ્લગીનો પુત્ર બલ્લાળ હોયો જોઈએ. પરંતુ તેના કુળમાં સર્વથી વધારે સાહસવાન માણસ તેના કાકા બિહમ હતો. અંસલ નામના રાજા પાસેથી શીવધર્મ નામનું નગર તેણે પકડ્યું. પ્રત્યંકના રાજાનો યુદ્ધમાં પરાજય કર્યો, મંગળવેદ્ય (મંગળ વેદમ)ના વજીર નામના રાજાને મારી નાખ્યો, અને કલ્યાણનું સર્વોપરી રાજ્ય પ્રાપ્ત કરીને, હોયસળ યાદવનીર અવગણના કરવા લાગ્યો. કૃષ્ણાની ઉત્તરના આખા પ્રદેશનો તે આ પ્રમાણે સ્વામિ થયો, ત્યારે તેણે દેવગિરિ નગર સ્થાપ્યું, અને પોતાનો રાજ્યાભિષેક કરાવી, દેવગિરિની સ્થાપના. તે નગરને પોતાની રાજ્યધાની કરી. આ વૃત્તાંત શાકે ૧૧૦૬ માં થયો.

પછી બિહમે પોતાનું રાજ્ય વધારે દક્ષિણ તરફ વધારવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ ત્યાં તેની સામે વીરબલ્લાળ થયો, આ સખસ પોતાની જીતોને વધારીને ઉત્તર તરફ આવતો હતો. એક મોટા રાજ્યની પ્રાપ્તિ મારેજ આ વિગ્રહ હતો, અને તેથી કરીને તે દુઃસાધ્ય અને દૃઢ હતો. તે અને પ્રતિરૂપધિઓ વચ્ચે ધણી યુદ્ધ થયાં; અને અંતે એક નિશ્ચયાત્મક યુદ્ધ લોકીગુંડી એટલે ધારવાડ જીતામાં આવેલા હાલના લડકુંડી આગળ

૧. ઈ. એ. વા. ૨. પૃ. ૩૦૦.

૨. પરિશિષ્ટ (સી) ૧. શ્લોક. ૩૮.

છે. મટિ ઉપર આપવામાં આવેલાં નામો સુધારવાને યોગ્ય છે. મંગળવેદ્ય પદર-પૂર્વ પાસે છે. તે ધણું કરીને એક નાના રાજાની રાજ્યધાની હતી.

૩. એન. શ્લોક. ૩૬.

યથું હતું, જેમાં જેત્રસિંહ, જેને બિલ્લમના જમણા હાથની ઉપમા આપવામાં આવી છે અને જે તેનો પુત્ર હોવો જોઈએ, તેનો પરાજય થયો, અને વીરબલ્લાળ કુંતલનો મહારાજ થયો. જે શિલાલેખમાં આવાત નોંધવામાં આવેલી છે તેની તારીખ શાકે ૧૧૪ એટલે ઇ. સ. ૧૮૬૨ ની છે; અને તેમાં લખેલી બક્ષીસ જેણે કરી હતી તે વીરબલ્લાળ પોતાની જયવાન સેના સાથે લોહીચુંડી આગળ હાવણી નાખીને પડ્યો હતો; એ ઉપરથી એમ દેખાય છે કે તે લઢાઇ માત્ર થોડાજ સમય ઉપર થઈ હતી. ઉત્તરના યાદોને કુંતલ એટલે દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર દેશ જીતવાનું કામ ધણી મુદત સુધી મુદતવી રાખવું પડ્યું હતું.

બિલ્લમની પછી શાકે ૧૧૧૩ માં તેનો પુત્ર જેત્રપાલ અથવા જૈનુગી ગાદીએ આવ્યો. પોતાના પિતાનાં સુદોમાં તેણે મોટો જેત્રપાલ. ભાગ લીધો હતો. “ રણુક્ષેત્રની પવિત્ર ભૂમિ ઉપર તેણે યજ્ઞવત લીધું હતું અને પોતાનાં ચત્તરૂપી સુવા-ઓથી પોતાના પરાક્રમ રૂપી અગ્નિમાં ધણી રાજ્યોને દોમીને, તૈલંગ-ણના ઉગ્ર રાજા રૂદ્રનું બલિદાન આપી નરયજ કર્યો હતો અને ત્રણે લોકને જીત્યા હતા. રૂદ્રણુક્ષેત્રમાં જે રૂદ્રને મારવાનું લખવામાં આવ્યું છે તે રાજા ધણું કરીને કાકટ્ય વંશનો રૂદ્રદેવ હતો જેનો શિલાલેખ વરંગળ પાસે અનામકુંડ આગળથી મળી આવેલો છે. બીજે સ્થાને પણ અધિ અથવા તૈલંગણના લોકો સાથેનાં તેનાં^૩ મુદ્દની વાત નોંધેલી છે, અને

૧. ઇ. એ. વા. ૨. પૃ. ૩૦૦.

૨. પરિશિષ્ટ (સી) ૧. સ્લો. ૪૧. જેમ અશ્વમેધનું ફલ સમસ્ત પૃથ્વીનો જય છે, તેમ નરયજનું ફલ અત્રે ત્રણે જીવનનો જય ॥ એમ જણાવવામાં આવ્યું છે. જેત્રપાલે આવો યજ્ઞ કર્યો હતો તેની ઉપમા અત્રે છે. અને તેને સર્વત્ર જય મળ્યો તેનું કારણ તે છે એમ જણવામાં આવ્યું છે. એટલે કે તેણે ત્રણે જીવનોને જીત્યા હતાં એમ અતિશયોક્તિથી કહેવામાં આવ્યું છે.

૩. જ. ઝા. એ. સે. એઓ. વા. ૧૫ પૃ. ૩૮૬.

આંધ્રની સ્ત્રીઓનું સુખ તેણે હરી લીધું હતું એમ લખેલું છે.^૧ પ્રસિદ્ધ ગણિત શાસ્ત્રી અને ખગોળવેત્તા ભાસ્કરાચાર્યનો પુત્ર લક્ષ્મીધર જૈનપાલની નોકરીમાં હતો, અને સર્વ વિદ્વાન પડિતોને શિખરે તેને મુકવામાં આવ્યો હતો. તે વેદપારંગત હતો અને તર્કશાસ્ત્ર તથા મિમાંસામાં નિપુણ^૨ હતો.

જૈનપાલ પછી ગાદીએ આવનાર તેનો પુત્ર સિંધણ હતો, જેના

રાજ્યમાં તે વંશની સત્તા અને રાજ્યપ્રદેશ ધણી
સિંધણ. જ વધ્યાં. તે સાકે ૩૧૭૩૨ માં ગાદીએ આવ્યો. તેણે

જનજલ નામના રાજાનો પરાજય કર્યો અને તેના હાથીઓ હરી આણ્યા હતા. તેણે કંકકુલ નામના રાજાનું રાજ્ય લઇ લીધું. અર્જુન જે ધણું કરીને માળવાનો રાજા હતો તેનો નાશ કર્યો, અને ભોજને બંધીવાન કર્યો. “ભગીરામના સિંહ રાજા લક્ષ્મીધરને તાબે કર્યો, ધારાના રાજાને અશ્વોની સેનાથી ઘેરો ધાલ્યો, અને બલ્લાળના કબજામાંનો સધળો દેશ લેઇ લીધો. આ સર્વ રાજા સિંધણને ફક્ત એક ઊંકરાની ઋમત જેવું હતું.” મયુરા અને કારીના રાજાઓને તેણે લઢાઈમાં માર્યા અને સિંધણના ફક્ત એક ઊંકરા જેવા સરદારે હમીરને^૪ હરાવ્યો. ધારવાડ જીલ્લામાં આવેલા ત્રીણીવહી આગળના એક શિક્ષાલેખમાં પણ એમ લખવામાં આવ્યું છે કે તેણે જનજલદેવને હરાવ્યો, હોયસલ રાજા બલ્લાળને જીત્યો, પનહાલાના રાજા ભોજને તાબે કર્યો અને માળવાના મહારાજાને નષ્ટ કર્યો.

૧ જ. રા. એ. સો. ભ ૧. ન. સ. પૃ. ૪૧૪.

૨ જ. રા. એ. સો. વા. ૧. એન. અસ. પૃ. ૪૧૫.

૩ જ. રા. એ. સો. વા. ૪. પૃ. ૫

૪. પરિશિષ્ટ (સી) ૧ શ્લો. ૪૪ અને ૪૪

૫. જ. હી એ. સો. વા. ૧. એન. અસ. પૃ. ૪૧૪

૬. જ. બા. એ. રા. એ. સો. વા. ૬. પૃ. ૩૨૬.

વળી " ગુર્જર રાજ રૂપી 'હોથીનું' અક્રેશ 'તે હતો " એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે. સાકે ૧૧૩૫ નો એક તેનો શિક્ષાલેખ ગણ આગળનો આપણને મળી આવ્યો છે જે ઉપરથી જણાય છે કે તે સમય પહેલાં વીર બહાળ પાસેથી તેનો મુલક જીતી લીધો હોવો જોઈએ. અને સિંધણ તેની રાજ્યધાની દેવાગિરિમાં રાજ્ય કરતો હતો તેમ પણ લખવામાં આવ્યું છે.^૩

પનહાણના રાજ ભોજ જેના વિશે ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે તે સિલિહાર વંશનો હતો અને તેના પરાજ્ય પછી કાઠાપુરનું રાજ્ય યાદવોએ પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી દીધું હતું એમ દેખાય છે. તે કુટુંબની આ શાખાનો તેઓએ અત આર્યો, જેવી રીતે પાછળથી પણ તેઓએ ઉત્તર કોંકણ ઉપર રાજ્ય કરતા ખીજ કુટુંબને પણ ક્યું હતું. આ સમય પછીથી કાઠાપુરના સિદ્ધાઓમાં યાદવ રાજાઓનાં નામો તે પ્રદેશ ઉપર તેઓએ નીમેશ સુબાઓનાં નામ સાથે આવે છે.^૪ તે કુટુંબમાં આવેલા ખેડરાપુરમાંથી મળી આવેલા સિંધણના એક લેખમાં સાકે ૧૧૩૬ માં કાપેશ્વરના મંદીરને એક ગામ ધનામમા આપ્યાની વાત લખેલી છે.

સિંધણે ગુજરાત ઉપર બહુવાર ચઢાઈઓ કરી હતી તેમ દેખાય છે. આંખીનના એક શિક્ષાલેખમાં એમ લખવામાં ગુજરાત ઉપર આવ્યું છે કે મુદ્દમલ ગોત્રનો ખોલેશ્વર નામનો, એક સિંધણની ધણે શરે બ્રાહ્મણસરદાર યાદવરાજની નોકરીમાં ચઢાઈઓ હતો. તેણે ગુર્જર રાજનો મદ ઉતાર્યો, માલવરાજને હરાવ્યો, આબીર લોકોના રાજના વંશનો નાશ કર્યો

૧. કાઠાપુર વિશેના મેજર એડામનો રીપોર્ટ. શિક્ષાલેખ ૧૩.

૨. ઇ. એ. વા. ૨. પૃ. ૨૬૭.

૩. મેજર એડામનો રીપોર્ટ. શિક્ષાલેખ ૪૧૦.

અને પોતાના સ્વામિના “ શત્રુઓને દાવાગ્નિ રૂપે ” હાઈસિંધણ રાજા
મારે કાંઈ પણ કરવાનું બાકી રાખ્યું નહોતું. તેની પછી તેનો પુત્ર રામ
ગાદીએ આવ્યો, અને તેની સરદારી નીચે એક મોટી સેના ગુજરાત
ઉપર ફરીથી મોકલવામાં આવી. રામ નર્મદા નદી સુધી આવ્યો, જ્યાં
આગળ લઢાઈ થઈ તેમાં ગુર્જર લડવૈયાઓની ઘણી સંખ્યા તેને હાથે
મરાઈ પણ તેના પોતાના ગ્રાણુ પણ ગયા. આ ઉપરથી એમ દેખાશે
કે ગુજરાત ઉપર વધારે નહીં તો ઓછામાં ઓછી બેવાર સિંધણે ચ-
ઢાઈઓ કરી હતી. અને ગુજરાતના ઇતિહાસનાં આધારભાષક પુસ્ત-
કોમાં પણ લખેલા વૃત્તાંત ઉપરથી આ વાતને પુષ્ટિ મળે છે. કીર્તિ-
કૌમુદી નામનું પુસ્તક જેમાં પ્રધાન વસ્તુપાલનો તથા તેના રાજા જેઓ
ચાલુક્ય વંશના વાઘેલાની શાખાના હતા તેઓનાં વૃત્તાંત આપેલાં છે
તે પુસ્તકનો કર્તા સોમદેવ ગુજરાત ઉપર લવણપ્રસાદ અને તેના પુત્ર
વીરધવલના સમયમાં સિંધણે કરેલી ચઢાઈનું વર્ણન આપે છે. જ્યારે

સિંધણની સેના ચઢી આવ્યાની ખબર પડી ત્યારે ગુ-
પહેલી ચઢાઈ. જરાતની રાજ્યધાની ભયથી થરથર કંપી. આ પર-

દેશની ચઢાઈથી ભય પામીને ગુર્જર રાજાની પ્રજા-
માંથી કોઈ પણ નવું ઘર બાંધવા માંડતું નહોતું તેમ ધાન્ય પણ સંગ્ર-
હતું નહીં, અને સર્વનાં મનો ઉંચાં હતાં. પોતાનાં ખેતરોમાંનું ધાન્ય
લઈ લેવાનું છુટી જઈને ગાડાં મેળવવાની ખાસ ઉત્સુકતા તેઓએ બ-
તાવી, અને શત્રુની સેના જેમ જેમ વધારે પાસે આવતી ગઈ તેમ તેમ
ઘણાજ ભયથી અસ્વસ્થ બની લોકો દૂરને દૂર જતા ગયા. યાદવ રાજાની
અગણિત સેના જલદીથી આવે છે એવું જ્યારે લવણપ્રસાદે સાંભળ્યું
ત્યારે ક્રોધથી પોતાની જૂકુટી ચઢાવી અને જો કે પોતાની પાસે એક
નાનું લશ્કર હતું, તો પણ શત્રુની સેના જે ઘણીજ મોટી હતી તેની

સામે તે લઇને ગયો તાપી નદીના કીનારા ઉપર જ્યારે સિંધણીની
 મેના આવી ત્યારે તે તુરત મહી ઉપર આ પો. એક બાજુએ શત્રુઓની
 મોગી સેના જોઇને, અને બીજી બાજુએ ચાલુક્ય મેનાનું અજીત સૈન્ય
 જોઇને, લોકોના મનમાં શંકા યર્ષ અને પરિણામ શુ આનશે તે જાણી શક્યા
 નહીં શત્રુઓએ પોતાના માર્ગમાં આવતા ગામો બાળી નાખ્યા, અને
 તેથી જે ધુમાડાના ઝોરોઝોટ ઉચે ચડતા તેથી બચતરત લોકોને તે
 સેનાનું સ્થાન માલુમ પડતું અને તે મુજબ પોતે પોતાનું સ્થાન બદ-
 લી શકતા બહુ આગળના પ્રદેશ ઉપર યાદવો ફરીવળ્યા અને તે
 સમયે ખેતરોમાં ધણે જ પાક હતો પણ ગુજરાતના રાજાને તે સેના
 નહીં જીતી શકાય એમ લાગ્યું નહીં પરંતુ તે દરમ્યાનમાં મારવાડના
 ચાર રાજાઓ લવણપ્રસાદ અને તેના પુત્ર વીરધવળની સામે બળવો
 કરી હાથ, અને ગોધરા અને લાટના રાજાઓ જેઓએ પોતાનું લશ્કર
 મેળની એકત્ર કર્યું હતું, તેઓ તેને મુકીને મારવાડના રાજાઓ સાથે
 મળી ગયા આ હકીકત બનવાથી લવણપ્રસાદે પોતાનું આગળ વધવાનું
 એકદમ બંધ રાખ્યું અને રૂપાણે ફર્યો સોમેશ્વરના લખ્યા પ્રમાણે
 યાદવની સેના આગળ આવી નહીં પણ તેનું કાર્ધપણ કારણ તે બતા-
 વતો નથી, અને ફક્ત એમ જ લખે છે કે “ સિંહ પોતાનો માર્ગ
 મુકીને જાય તોપણ હરણ તેની રૂપાણ જતા નથી ” પરંતુ સોમે-
 શ્વરે પોતે અગાઉ વખ્યું છે તે મુજબ તે દેશ ઉપર આટલો બધો બધ
 વત્યો હોય અને સિંધણીની સેના એવડી બધી મોગી હોય, તો પછી
 જ્યારે ગુર્જર રાજા પાણે ફર્યો ત્યારે તે સેના આગળ જતી કેમ અટકી
 તે સમજવું અશક્ય છે, ફક્ત એકજ અનુમાન યર્ષ શકે છે તે એ કે
 ગુર્જર રાજાએ ખડણી આપવાનું કળુન કર્યું હોય અથવા બીજી કોઇ
 રીતે યાદવ સરદારનું મન મનાવ્યું હોય તે સીવાય આમ બની શકે
 નહીં પત્રો, દસ્તાવેજો, વિશિષ્ટધિકારપત્રો ઇત્યાદિ લખવાની પદ્ધતિ બ

તાવનારા એક પુસ્તકની એક હસ્ત લિખિત પ્રત હમણા જ હાથ આવી છે તેમા એક સંધિપત્રનો નમુનો આપેલો છે જેમા સિંધલુ અને લવણપ્રસાદના નામો અને પક્ષકારો તરીકેના આપેલા છે જે ઉપરથી એમ દેખાય છે કે તે જાતની એક સંધિ તેઓની વચ્ચે થએલી હોવી જોઈએ માટે તે ચકાષતું પરિણામ એ થયું કે લવણપ્રસાદને તામે થયું પડ્યું અને સિંધલુની સાથે મૈત્રી બાબતની ચંધિ કરવી પડી

૧ આ પુસ્તકનું નામ 'લેખપત્રચારિકા' છે અને હસ્ત લિખિત પ્રત ગયે વર્ષ મે સરકાર મટિ ખરીદી છે તેનું પહેલું પાનું છુટતું છે અને અતે પુસ્તકકર્તાનું નામ આવતું નથી તોપણ એ પ્રત ૪૦૦ વર્ષથી વધારે જુની છે એમ હાથે છે અને તે પ્રત વિક્રમ સવત ૧૫૩૬ મા લખેલી છે પુસ્તકકર્તા પોતાની પદ્ધતિમા દ્રષ્ટાંત આપે છે તેમા, " અમુક સમ્પદ આવે છે તેનો અર્થ " કોઈ એક " એવો થાય છે તોપણ તારીખની જગ્યાએ આ સામાન્ય સમ્પદ આવતો નથી, અને સવ દ્રષ્ટાંતોમા એકજ તારીખ ગોટરે વિક્રમ સવત ૧૨૮૮ ના વૈશાખ સુદી ૧૫ ની આવે છે ફક્ત એજ જગ્યાએ તે નથી અને ત્યાં સુદી ૩ છે નહિ આ તારીખ પુસ્તકકર્તાઓએ પુસ્તક લખ્યાની ધણુ વરીને હોવી જોઈએ તેવી જ રીતે તામ્રપટ્ટ હંપર લખવાના દાનપત્રની પદ્ધતિ જતાવતા પુસ્તકકર્તા તે દ્રષ્ટાંત સ્પષ્ટ કરવા સાથે ખરા અને વિશિષ્ટ નામો લખે છે અણુલિલપટ્ટનના ચાહુકય શાળાઓની વશાવલિ મુજબજી બીમ ૨ સુધીની તે આપે છે અને પછી લવણપ્રસાદનું નામ આવે છે અને તે લાવણપ્રસાદ કહે છે અને તે મહામહાશયર છે એમ દાનપત્ર કરી આપનાર તરીકે તેનું નામ લખે છે તેવી જ રીતે મૈત્રીની સંધિ જે ચમલપત્ર કહેવાય છે તેની પદ્ધતિ જતાવતા, તેમા અને બાલુએ જે પક્ષકારો તરીકે નામો લખ્યા છે તે સિંધલુ અને લાવણ પ્રસાદના છે અને તે દ્રષ્ટાંત નીચે પ્રમાણે છે —

" સવત્ ૧૨૮૮ વર્ષે વૈશાખ શુદ્ધિ ૧૫ સોમેઽ દ્યેહ શ્રી મદ્વિજય કટકે મહારાજાધિરાજ શ્રીમત્ સિંહણદેવસ્ય મહામહા લેશ્વર રાણક શ્રી લાવણ્યપ્રસાદ સ્યચ્ચ । સરાજે (સામ્રાજ્ય અથવા સમ્રાટ્) કુલ શ્રી શ્રીમત્ સિંહણદેવેન મહામહાલેશ્વરરાણ શ્રી

આ ગુજરાતની ચઢાઈ અખીનના શિલાલેખમાં લખેલી પ્રથમના સમયની ચઢાઈઓમાંની એક હોવી જોઈએ, અને તે ધીરુ ચઢાઈ પ્રસંગે યાદવ સેનાનો સેનાની બોલેશ્વર પોતે હોવો જોઈએ. કારણકે, એમ લખવામાં આવ્યું છે કે અણહિલપાટણનો રાજા ભીમ ૨ જે લવણપ્રસાદનો મૂલનો સ્વામી હતો તેનાથી તે વિક્રમ સંવત ૧૨૭૬ એટલે શકે ૧૧૪૧ માં સ્વતંત્ર થયો, જે વર્ષે સિંધણના રાજ્યનું આશરે નવમું કે દશમું વર્ષ હતું. અને ઉપર લખેલી સંધિ જે પુસ્તકમાં આવે છે તે પુસ્તક વિક્રમ સંવત ૧૨૮૮

લાયણ્યપ્રસાદેન પૂર્વરૂઢયાત્મીય ૨ (i. e. આત્મીય ફરીથી) દેશેણુ રહણીયં । કેનાપિ કસ્યાપિ ભૂમી નાકમળીયા.

ભાષાંતર:—સંવત ૧૨૮૮ વર્ષે વૈશાખ શુદ્ધ ૧૫ સોમવારેને દિને આ દિને મી વિજયી સેનાની છાવણીમાં (સંધિ) મહારાજાધિરાજ શ્રીમત સિંહણદેવ તથા મહામંડલેશ્વર રાણક શ્રી લાવણ્યપ્રસાદની વચ્ચે (યદ) સામ્રાટ કુવ શ્રી સિંહણદેવે તથા મહામંડલેશ્વરરાણા શ્રી લાવણ્યપ્રસાદે પુર્વની રીટી મુજબ પોત પોતાના દેશોમાં રહેવું. કોઈએ કોઈની ભૂમી ઉપર ચઢાઈ કરવી નહી. ” પણ આ સંધિમાં એવી શરત આવે છે કે જ્યારે તેઓ મધ્યના કોઈ એક ઉપર શત્રુ ચઢી આવે ત્યારે તેની સાથે બંનેની ‘સેનાઓ એકી’ થઈને જઈને તેમાંનાં બે કોઈ એક દેશના રાજા તેમાંના બીજા દેશમાં કોઈ કોઈમતી વસ્તુ લઈને નાસી જાય, તો તેને આશ્રય આપવો નહીં છતાંદિ હવે આ પુસ્તકમાં આવેલી કોઈ સંધિ વાંચી અથવા સાંભળી હોય તે સીવાય આ પોતે પોતાના પુસ્તકમાં લખેલ કરી શકે નહીં સિંહણ એ સિંધણનું બીજું રૂપ છે અને તેને મહારાજાધિરાજ કહેવો છે, વળી ઉપરથી જણાયે કે તે સંધિ શ્રી વિજયી સેનાની છાવણીમાં કરવામાં આવી છે માટે સોમેશ્વરે વર્ણવેલી ચઢાઈનું મુચન અમાં છે એ સ્પષ્ટ છે.

“ રહણીયં ” આ શબ્દમાં દેશી ધાતુ રહ રહેવું આળે છે એમ મને લાગે છે વધારે વીગત માટે સને ૧૮૮૨—૮૩ માં હસ્ત લિખિત પ્રતો માટેની શોધનો માત્રે રિપોર્ટ પ્ર. ૩૯ અને ૨૨૫ એ જોવા.

તાવનારા એક પુસ્તકની એક હસ્ત લિખિત પ્રત હમણા જ હાથ આની છે તેમા એક સંધપત્રનો નમુનો આપેલો છે જેમા સિંધણ અને લવણપ્રસાદના નામો અને પક્ષકારો તરીકેના આપેલા છે જે ઉપરથી એમ દેખાય છે કે તે જ્ઞાતની એક સંધિ તેઓની વચ્ચે થયેલી હોવી જોઈએ માટે તે ચકાષનું પરિણામ એ થયું કે લવણપ્રસાદને તાબે થયું પડ્યું અને સિંધણની સાથે મૈત્રી બાબતની સંધિ કરવી પડી

૧ આ પુસ્તકનું નામ “ લેખયચાસિકા ” છે અને હસ્ત લિખિત પ્રત ગયે વર્ષ મે સરકાર મળે ખરીદી છે તેનું પહેલું પાત્ર ખુટતું છે અને અતે પુસ્તકકર્તાનું નામ આવતું નથી તેપણ એ પ્રત ૪૦૦ વર્ષથી વધારે જુની છે એમ લાગે છે અને તે પ્રત વિક્રમ સંવત ૧૫૩૬ મા લખેલી છે પુસ્તકકર્તા પોતાની પદ્ધતિમા દ્રષ્ટાત આપે છે તેમા, “ અમુક ” શબ્દ આવે છે તેનો અર્થ “ હાથ એક ” એવો થાય છે તેપણ તારીખની જગાએ આ સામાન્ય શબ્દ આવતો નથી, અને સર્વ દ્રષ્ટાઓમા એકજ તારીખ જોલે વિક્રમ સંવત ૧૨૮૮ ના વૈશાખ સુદી ૧૫ ની આવે છે ફક્ત એકજ જગાએ તે નથી અને ત્યાં સુદી ૩ છે નાંદે આ તારીખ પુસ્તકકર્તાઓએ પુસ્તક લખ્યાની થણ કરીને હોવી જોઈએ તેથી જ રીતે તામ્રપટ્ટ ઉપર લખવાના દાનપત્રની પદ્ધતિ જતાવતા પુસ્તકકર્તા તે દ્રષ્ટાત સ્પષ્ટ કરવા સાફ ખરા અને નિશ્ચિત નામો લખે છે અણુહિલપદ્ધતના ચાલુક્ય રાજાઓની સાવલિ મુજરાલથી ક્રીમુ-અને પીનીલનો નામોભાઈ દક્ષિણમાંની બિચણ અથવા બિચને નીચો જેમ ખોલેશ્વર ઉત્તર-જીતો, મા લઢયો હતો, તેમ આ પોતાના સ્વામિના શકુઓ સાથે દક્ષિણમા લઢયો હતો, અને તેમને દાખી રાખ્યા હતા એમ લખવામા આવ્યું છે કે બિચણે રાદ્દ લોખ જેઓ દક્ષિણ મરાઠા દેશમા નાના ખડણીયા હતા તેમને, કોકણ એટલે ગોવાના કંદ-

આ ગુજરાતની ચઢાઇ અખીનનાં શિલાલેખમાં લખેલી પ્રથમના સમયની ચઢાઇઓમાંની એક હોવી જોઈએ, એને તે બીજી ચઢાઇ પ્રસંગે ચાલુ સેનાનો સેનાની જોલેશ્વર પોતે હોવો જોઈએ. કારણકે, એમ લખવામાં આવ્યું છે કે અણહિલપાટણનો રાજા ભીમ ૨ જે લલણપ્રસાદનો મૂલનો સ્વામી હતો તેનાથી તે વિક્રમ સંવત ૧૨૭૬ એટલે શકે ૧૧૪૧ માં સ્વતંત્ર થયો, જે વર્ષે સિંધણના રાજ્યનું આશરે નવમું કે દશમું વર્ષ હતું. અને ઉપર જણેલી સંધિ જે પુસ્તકમાં આવે છે તે પુસ્તક વિક્રમ સંવત ૧૨૮૮

લાવણ્યપ્રસાદેન પૂર્વરૂઢ્યાત્મીય ૨ (i. e. આત્મીય ફરીથી) દેશોપુ રહણીયં । કેનાપિ કસ્યાપિ ભૂમી નાનમણીયા.

ભાષાંતર:—સંવત ૧૨૮૮ વર્ષે વૈશાખ સુદિ ૧૫ સોમવારેને દિને આ દિને શ્રી વિજયી સેનાની ડાવણીમાં (સંધિ) મહારાજાધિરાજ શ્રીમત સિંઢણદેવ તથા મહામંડલેશ્વર રાણક શ્રી લાવણ્યપ્રસાદની વચ્ચે (યદ) સામ્રાટ કુલ શ્રી સિંઢણદેવે તથા મહામંડલેશ્વરરાણા શ્રી લાવણ્યપ્રસાદે પૂર્વની રૂઢી મુજબ પોત પોતાના દેશોમાં રહેણું. કોઈએ કોઈની ભૂમી ઉપર ચઢાઈ કરવી નહી. ” પણ આ સંધિમાં એવી શરત આવે છે કે જ્યારે તેઓ મધ્યેના કોઈ એક ઉપર રાત્રી ચઢી

૧ એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે બીરધવલ વસ્તુપાલની પહેલાં થોડા સમય પૂર્વે ગુજરી ગયા હતા. વસ્તુપાલનું મૃત્યુ વિક્રમ સં. ૧૨૬૭ માં થયું. વસ્તુપાલ થોડા સમય સુધી વિરાલદેવનો પણ પ્રધાન હતો, માટે વિરાલદેવ વિ. સં. ૧૨૬૨ માં ગાદીએ આવ્યો હોવો જોઈએ. ઈ. એ. વા. ૧૦ પૃ. ૧૯૦.

૨ જ. બો. એ. રો. એ. સો. વા. ૧૫ પૃ ૩૬૬-૭ અને વા. ૧૨ પૃ. ૪૩

૩ એટલે વિરાલના વંશમાં ઉત્પન્ન થએલા.

૪ મેહામના સીપોઈ; શિલા લેખ નં. ૧૦ તથા જ. બો. એ. રો, એ, સો. વા ૧૨ પૃ. ૭,

૫, જ. રો, એ. સો. વા. ૧ એન, એસ, પૃ ૪૬૫,

સિ ધણુનો પુત્ર જૈતુગી અથવા જૈત્રપાળ હતો, જે સર્વ કલાનું
 નિધાન હતો, અને પૃથ્વીનું રક્ષણ કરવાને ઉતરી
 સિ ધણુનો પુત્ર આવેલો સર્વકલાસ પત્ર પૂર્ણચંદ્ર હતો તે શત્રુ
 જૈત્રપાલ તેના રાજ્યોનો યમ હતો અને વિષમ^૧ યુદ્ધમાં દંડ હતો
 પહેલાં ગુજરાતે પરવુ પૃથ્વીનું પાલન તે કરવો હતો, તો પોતાના
 ગયો હતો પિતાના સમયમાં યુવરાજ તરીકે તેણે કર્યું હોય, કારણ-
 કે સિ ધણુની છેલ્લામ છેલી તારીખ શાકે ૧૧૭૬
 ની છે, અને તેના પૈત્ર એટલે જૈતુગીના પુત્ર કૃષ્ણના તાત્રપદના
 લેખમાં પ્રમાદિનામનો ચ વત્સર શાકે ૧૧૭૫ ના નર્પને તેના રાજ્યનું
 સાતમું વર્ષ કહેવામાં આયુ છે, તેથી કૃષ્ણના રાજ્યનો આરંભ શાકે
 ૧૧૬૬ એટલે ૪ સ ૧૦૪૭^૨ માં થયો હતો અને વૃતખડની બે
 ઐતિહાસિક પ્રતાવનાઓમાંની લામી એકમાં જૈતુગીનું નામ ખીનકુન
 આનતું નથી એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે સિ ધણુની
 કૃષ્ણ પછી તેના પૈત્રો કૃષ્ણ અને ૩ મહાદેવ ગાદીએ આ
 બંન્ના કૃષ્ણનું પ્રાકૃત નામ કંહાર, કંહર અથવા કંધાર
 હતું તેના વિશે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે તે માલવા, ગુજરાત તથા
 મલ્લના રાજ્યોને ત્રાસરૂપ હતો, તેણે 'તૈલુગના રાજ્યને સ્થાપન કર્યો
 હતો' અને એના રાજ્યના દેશના 'સર્વોધરિ રાજા હતો' પણ વૃત
 ખડમાં તેના નિરો કાંઈ પણ ખાસ કહેવામાં આવ્યું નથી અને તેના
 નિષે સામાન્ય શબ્દોમાં એટલું જ કહેવામાં આવ્યું છે, કે ધણુ લાથીઓ
 અને ધોડાઓ જેમાં રોકાએના હતા તેના ધણુ દારણ યુદ્ધોમાં ધણુ
 શત્રુઓનો તેણે પરાજય કર્યો હતો, ટેલાઓને બધીવાન કર્યા હતા,

૧ અરિશિષ્ટ (સી) ૨ શ્લો, ૭

૨ જ બો, બે રો, બે, સો વા, ૧૨ પૃ ૪૨

૩ પરિશિષ્ટ (સી) ૧ શ્લો ૪૫

૪ જ બો બે એ એ સો વા ૧૨ પૃ ૩૮

અને ખીલ્લોને કીલ્લાઓમાં આશ્રય લેવાની ફરજ પાડી હતી; અને આ રીતે આ પૃથ્વીના સર્વ રાજાઓનો પરાજય કરીને સ્વર્ગમાં ઈશ્વરને જીતવાને ગયો હતો. રાજા કૃષ્ણે ધણી યજ્ઞ કર્યા હતા, એ “ વૈદિક યજ્ઞ કર્યા હતા અને વૈદિક વિધિ-ધર્મ જે સમય જતાં લોકોમાં અસ્ત પામ્યો હતો તેને આ રીતે પુનઃ પ્રુષ્ટિ આપી. ” બેલગામ તાલુકામાંથી મળી આવેલા શાકે ૧૧૭૧ ના એક તામ્રપટના ઘનપત્રમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે મલ્લ અથવા મલ્લી સેદી તે બિચ અથવા બિચલુનો મોટો ભાઈ હતો. બિચલુ દક્ષિણમાં સિંધલુનો પ્રતિનિધિ હતો અને મલ્લ અથવા મલ્લી સેદી પોતે કુલ્હડી નામના મુલ્લકનો સુબો હતો. તે મુલ્લક એટલે ધણું કરીને હાલના મુલ્લકમાં રહેતો હતો, અને પોતાના ઉપરી રાજા કૃષ્ણની સંમતિથી જૂદા જૂદા ગોત્રોના^૧ બત્રીસ બ્રાહ્મણોને બાગેવાડીના ગામમાંની જમીનો આપી હતી. ગોત્રોનાં નામોમાં હાલના કેટલાએક મહારાષ્ટ્ર બ્રાહ્મણોનાં ગોત્રોનાં નામો પણ મળી આવે છે, જેવાંકે ચિતપાવનોમાં પ્રચલિત પટવર્ધન તથા પૈસાસ, દેશરયોમાં પ્રચલિત ધળીસાસ, ધળીશ તથા પાઠક, ત્રિવાડીએ નામ પણ આવે છે; પણ મરાઠા બ્રાહ્મણોમાં એનું કાંઈ પણ ચિહ્ન માલુમ પડતું નથી પણ ગુજરાત તથા ઉત્તર હિંદુસ્થાનના બ્રાહ્મણોમાં એ પ્રચલિત છે. ખીલ્લ ઘનપત્રમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે બિચલુનો પુત્ર ચૌન્દ જે તેના પિતા પછી તેની ગાદી તથા પદ્ધતિ પામ્યો હતો તેણે તેમાં લખેલું ગામ ધનામમાં આપવાને દેવગિરિના રાજા કૃષ્ણને જાતે^૩ વિનંતી કરી હતી.

૧ એટલે આ દુનીયાનો ત્યાગ કર્યો અથવા મરણ પામ્યો અપરિશિષ્ટ (શી) ૧ સો. ૧૧

૨ જ. બો. એ. રો. એ. સો. વા ૧૨ પૃ. ૨૭ ઇ. એ. વા. ૭ પૃ. ૩૦૪-૩૦૫ એ પ્રદેશ હાલના બેલગામ જિલ્લાના કેટલાક ભાગને મળતો આવે છે.

૩ જ. બો. એ. રો. એ. સો. વા. ૧૨ પૃ. ૪૩.

કૃષ્ણની પછી તેનો બાઇ મહાદેવ શાકે ૧૧૮૨ એટલે ઈ. સ.

૧૨૬૦ માં ગાદીએ આવ્યો. = તૈલંગ દેશના રાજા રૂપી

મહાદેવ. રૂના ઢગલપને ઉડાવી દેનાર તોફાની પવન રૂપે તે હતો,

ગવિત ગુર્જર લોકોના મદદરૂપી પર્વતને તોડનાર વજ્ર

સમાન તેના બાહુન વીર્ય હતું, તેણે કોંકણના રાજાને સેહેલાઈથી જીતી

લીધો, અને કણ્ઠાઈ તથા લાટ દેશોના ત્રિવિંશત રાજાઓનું વિડંબન ૧ કર્યું

હતું " (એટલે તેમને હરાવીને હસવા જેવી સ્થિતિમાં આપ્યા હતા.) અને

લખવામાં આવેલો કણ્ઠાઈનો રાજા ધણું કરીને હાલેબાડનો હોયસળ

ચાલ્યો હતો. " સ્ત્રી, બાળક અથવા જે કંઈ તેને ચરણે આવ્યો હતો તેને

રાજા મહાદેવ ઠદીપણુ મારતો નહીં; આ વાત જાણીને તથા તેનાથી બચ

પામીને આદિ લોકોએ ગાદી ઉપર એક સ્ત્રીને બેસાડી; અને તેજ કાર-

ણથી માલવાના રાજાએ પોતાને સ્થાને એક બાલકને રાજ્યગાદી ઉપર

બેસાડ્યો, અને ત્યાર પછી પોતાનું સર્વસ્વ ત્યજીને લાંબા સમય સુધી

ખોટું તપ આદર્યું હતું. " " કોંકણનો રાજા સોમ જો કે સમુદ્રમાં

તરવામાં હોંશીયાર હતો, તોપણ મહાદેવ રાજાના હિંમત હાથીઓના ગંડ-

સ્થલમાંથી ઝરતા મદની નદીઓમાં તેની સેના સાથે

ઉત્તર કોંકણની કુખ્યો હતો. " " મહાદેવે સોમેશ્વરનું રાજ્ય તેમજ

જીત. તેના પ્રાણુ લીધા. " " આપણે જોયું છે કે કૃષ્ણ કોંક-

ણના રાજા સાથે લઢ્યો હતો, પણ એમ દેખાય છે કે

તે દેશ તેણે પૂર્ણરીતે તાબે કર્યો નહતો, તોપણ તેના પછીના રાજા મહા-

દેવે તે દેશ ઉપર હાથીની અગણિત સંખ્યા સહીતની સેના વડે ફરીથી

ચઢાઈ કરી. સોમ અથવા સોમેશ્વરની જમીન ઉપર પૂર્ણ હાર થઈ અને

૧. પરિશિષ્ટ (સી) ૧ શ્લો. ૪૮ અને (૨) શ્લો. ૧૩.

૨. એન. ૨. શ્લો. ૧૪-૧૫

૩. એન. ૧ શ્લો. ૫૦ અને ૨ શ્લો. ૧૭.

તેની સત્તા ભાગી, જે ઉપરથી તેણે પોતાનાં વહાણોમાં આશ્રય લીધો. એમ દેખાય છે. ત્યાં કોઈપણ કારણથી^૧ તેનું મૃત્યુ થયું, ધણું કરીને કુળીને, કારણ કે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે “ સમુદ્રે પણ તેનું રક્ષણ કર્યું નહીં. ” અને મહાદેવના વીર્યરૂપી અગ્નિને વધારે દુઃસહ ધારીને તેણે સમુદ્રની અંદરના વડવાનળ અગ્નિનો^૨ આશ્રય લીધો. ” આથી કરીને કોંકણને યાદવોના રાજ્ય સાથે જોડી દેવામાં આવ્યું. મારેજ આ દેશ ઉપર મહાદેવની પછીના રાજાના સમયમાં દેવગિરિના રાજાએ નીમેલો સુબો રાજ્ય ચલાવતો હતો, અને મી. વાયેને પ્રગટ કરેલા યાજ્ઞના લેખોમાં પણ આ પ્રમાણે માલમ પડે છે. જે સોમેશ્વરને મહાદેવે તાબે કર્યો હતો, તે ધણું કરીને યાજ્ઞના જે સિલિહાર વંશનું કોંકણના તે ભાગ ઉપર ધણું સમય સુધી રાજ્ય ચાલ્યું હતું તે વંશનો હતો. જે કે તે સંબંધી આપણી હાલની માહિતી સાકે ૧૧૦૯ માં રાજ્ય કરતા અપરાદિલ પછી^૩ જે નહીં. મહાદેવ પણ પોતાના પૂર્વેના રાજાઓની પેઠે દેવગિરિમાં રાજ્ય કરતો હતો, તે દેવગિરિ તેના વંશની રાજ્યધાની હતી, અને દંડકારપ્પની સીમા ઉપર આવેલા સ્થૂણ દેશમાં આવેલી હતી એમ લખવામાં આવ્યું છે. ” ત્રણે લોકના સાધર્મના ચારનું તે સ્થાન હતું અને તેમાંના ધરો દેવવચિત પર્વતોનાં

૧. એન. ૧. પૃષ્ઠ ૪૬.

૨. એન. ૧. રૂલો ૫૧ અને ૨ રૂલો ૧૮.

૩. ન. રો. એ. સો. (જુની મે યાવળી) વા પ. પૃ. ૧૭૭.

૪. ન. રો. એ. રો. એ. સો. વા. ૧૩ પૃ. ૧૩. ઉપરની હકીકત લખાયા પછી મુંબાઇના ગેઝીટીયરના યાજ્ઞ જલ્દાના લાગે પ્રગટ થયા છે. વો. ૧૩ ભા. ૨ પૃ. ૪૨૨ મે યાજ્ઞના સિલિહાર રાજાઓની સુધારેલી વંશાવલી છે. હાલમાં નહીં આવેલા લેખો જે હજી પ્રગટ થયા નથી તે ઉપરથી તે લખેલી છે. તેમાં લખેલો છેલ્લો રાજા સોમેશ્વર છે. અને તેની તારીખો સાકે ૧૧૭૧ અને ૧૧૮૨ છે.

સિખરો સાથે સ્પર્ધા કરતા હતા, અને જે સર્વ મધુર અને
ભૂપણુ રૂપ અલંકારો તેને લગાડવામાં આવ્યા છે તે સર્વ તે સ્થુણુ દેશને
યોગ્ય રીતે ખરોખર લાગતા હતા. ” પંઢરપુરમાં પ્રમાદિ નામ ચંપત્સર
શાકે ૧૧૯૨ નો એક સિલાલેખ છે, જેમાં તે સમયે મહાદેવ રાજા રા-
જ્ય કરતો હતો એમ લખેલું છે. એમાં તેને “પ્રૌઢપ્રતાપ ચક્રવર્તિ” એ
પદ લખેલું છે. કાશ્યપ ગૌતમી કેશવ નામના એક બ્રાહ્મણસરદારે ક-
રેલા આતોર્ધામ ધનની નોંધ તે સિલાલેખમાં લખેલી છે.

મહાદેવની પછી શાકે ૧૧૯૩ એટલે ઇ. સ. ૧૨૭૧ માં તેનો
ભત્રીજો એટલે કૃષ્ણનો પુત્ર રામચંદ્ર ગાદીએ આવ્યો.
રામચંદ્ર અથવા તેને રામદેવ અથવા રામરાજ પણુ કહેવામાં આવતો
રામદેવ. હતો. થાણાના તામ્રપટ્ટના ઘનપત્રોમાં તેને વિશે
“ માત્રવના રાજરૂપી ઉદ્દત હાથીનો સિંહ ” એમ
લખવામાં આવ્યું છે. જે ઉપરથી એમ દેખાય છે કે તે દેશ સાથે તેને
સ્થુલ હતું. વળી તે ઘનપત્રોમાં બીજા ઘણા અલંકારો જેવા કે “ તૈ-
લંગ રાજ રૂપી વૃક્ષનો સમૂલ ઉચ્છેદ કરનાર હાથી ” ઇ. આવે છે;
પરંતુ તે સર્વ અલંકારો રામચંદ્રને તેના પૂર્વજો તરફથી ખિરદ રૂપે
માત્ર મળેલા હતા, અને તે ઉપરથી તેના રાજ્યના કોઈ
ચણુ વિશેષ બનાવનું સૂચન થતું નથી. દક્ષિણમાં છેક મૈસૂરની
હદ સુધી તેના સિલાલેખો મળ્યા આવે છે, માટે તેનું રાજ્ય સર્વથી
વધારે વિસ્તારવાળું તે સમયે હતું. કલિયુગના ૪૩૯૮ માં વર્ષ એટલે
શાકે ૧૨૧૯ અથવા ઇ. સ. ૧૨૯૭ માં તેના રાજ્યમાં તાવપત્રો ઉપર

૧. પત્રિસિદ્ધ (સી) ૨ સ્ત્રો. ૧૯-૨૦ દેવ જેમાં રહેતા તે પર્વત દિમાલય કે
મેરુ હોય. આ અવકાશમાં દેવગિરિ એટલે દેવનો પર્વત એ બ્યુત્યતિના અર્થનું
સૂચન છે.

૨. ઉપરલખ્યા મથા બીએ તે પ્રમાણે.

કોંકણમાં લખેલી અમરકોપની એક હસ્તલિખિત પ્રત રૂઝનકોલેજની પુસ્તકશાળામાં છે. કોંકણમાં શાકે ૧૨૧૨ માં તેનો સુખો ભારદ્વાજ ગોત્રનો કૃષ્ણ નામે એક બ્રાહ્મણ હતો જેના પિતામહ પદ્મનાભે પ્રથમ રાજની મરજી સંપાદન કરી હતી, અને સિંધણના રાજ્યમાં પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો હતો. યાણના દાનપત્રોમાંનું એક તેણે પ્રગટ કર્યું હતું અને બીજું શાકે ૧૧૯૪ નું અચ્યુત નાયકે પ્રગટ કર્યું હતું. આ પછી એક બ્રાહ્મણ હતો, અને એક નાનો સરદાર હશે, અને કાંઈક રાજ્યની નો-કરીએ હશે (પછી જે લખવામાં આવી નથી) એમ દેખાય છે. વળી તે ક્યાં રહેતો હતો તે પણ સ્પષ્ટ નથી.

પ્રખ્યાત ગ્રંથકાર અને મુખ્યત્વે કરીને ધર્મશાસ્ત્રનાં પુસ્તકોનો

કર્તા હેમાદ્રિ માહાદેવ તથા રામચંદ્ર એ બંનેના રા માહાદેવ તથા જયમાં થઈ ગયો અને તે બંનેનો પ્રધાન હતો. ધર્મ રામદેવનો પ્ર- શાસ્ત્રનાં તેનાં પુસ્તકોની પ્રસ્તાવનામાં તેને માહાદેવનો ધાન હેમાદ્રિ. “ શ્રી કરણાધીપ ” અથવા “ શ્રી કરણપ્રભુ ” કહે-

વામાં આવ્યો છે. વળી શાકે ૧૧૯૪ ના યાણના તામ્રપદ્માં પણ તેણે સર્વ કરણાનું આધિપત્ય લીધું હતું તેમ લખવા- માં આવ્યું છે. આ તેની જગા પછી કરીને મુખ્ય સેક્રેટરી એટલે પો- તાના રાજ તરફથી સર્વ હુકમો જે લખે અને પ્રગટ કરે અને રાજ્યનું દક્ષતર રાખે તેની હતી એમ દેખાય છે વળી હેમાદ્રિને સામાન્ય રીતે મંત્રી અથવા રાજ્યસલાહકાર કહેવામાં આવ્યો છે. તેનાં બીજાં પુસ્ત- કોમાં અને યાણના લેખમાં માહાદેવને બદલે રામચંદ્ર તેનો રાજા હતો એમ લખવામાં આવ્યું છે. ધર્મશાસ્ત્ર ઉપરનાં તેનાં પુસ્તકોના આર- ભમાં રાજા મહાદેવની તેમજ તેની વંશાવલિઓ આપવામાં આવી છે. માહાદેવની વંશાવલિ કોઈક વખતે સિંધણથી શરૂ થાય છે, અને કોઈક વખતે બિંદલમથી થાય છે. અને દાનખંડમાં તો ફક્ત એકલા માહાદેવ-

નાંજ પરાક્રમે વર્ણવવામાં આવ્યાં છે. ધણાએક રાજ્યોનાં વર્ણન સામાન્ય શબ્દોમાં લખવામાં આવ્યાં છે, અને તેમાં વખાણ વિના બીજું કંઈ નથી. પણ મતખંડ જે હેમાદ્રિએ રચેલું પ્રથમ પુસ્તક હતું તેમાં તો આપણે ઉપર જોયું છે તેમ છેક સરઆતથીજ તે વંશનો કીમતી જુતાંત જે અને તેનો ધણો ભાગ ધણુંકરીને સંકારહિત ઐતિહાસિકજ છે.

હેમાદ્રિ એ વત્સ ગોત્રનો બ્રાહ્મણ હતો. તેના પિતાનું નામ કામદેવ, પિતામહનું નામ વાસુદેવ, અને પ્રપિતામહનું નામ^૧

હેમાદ્રિનાં વામન હતું. બહુ વખાણના શબ્દોથી તેનું વર્ણન પુસ્તકો ભરેલું છે. અને આ સર્વમાંથી ઐતિહાસિક સત્ય જે શોધી કઢાય તે આ છે કે હેમાદ્રિ

બ્રાહ્મણો તરફ ધણો જ ઉદાર હતો અને દરેકજ ધણા બ્રાહ્મણોને જમાડતો, તે પોતે વિદ્વાન હતો, અને વિદ્વાનોનો તે આશ્રયદાતા હતો. વળી એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે તે ધાર્મિક, પવિત્ર અને વળી તેની આયે ધણો બહાદુર હતો. તેની સત્તા ધણી જ હતી એ સ્પષ્ટ છે. જે સર્વ મોટા મોટા ગ્રંથો તેણે રચેલા કહેવાય છે તે સર્વ ખરેખર તેણેજ રચેલા હતા કે નહિ તે સંશયની વાત હોઈ શકે; પરંતુ ધણા પ્રાચીન સમયથી પરંપરાથી ચાલી આવેલા ધાર્મિક રીવાજો અને આચારોને એક ધાર્મિક વ્યવસ્થા અથવા પદ્ધતિ રૂપે મુકવાનો વિચાર તો નિશ્ચિત રીતે તેનો જ હોવો લેખક, અને તેની જ દેખરેખ નીચે તે અમલમાં મુકાએલો હોવો લેખક.

તેનો મોટો ગ્રંથ "ચતુર્વર્ગચિંતામણિ" નામનો છે; તેના ચાર

ભાગ કરવામાં આવ્યા છે. એટલે (૧) પ્રતખંડ—

ચતુર્વર્ગ ચિં- આમાં ધર્મના ઉપવાસો અને પાળવાના આચારોનું તામણિ. સ્પષ્ટીકરણ આપે છે; (૨) દ્વાનખંડ—આમાં બૂદાં

નૂદાં દાનો જે મોટી ધાર્મિક મહત્તાનાં ગણાય છે તે સમજાવવામાં આવ્યાં છે, (૩) તિર્થખંડ—આમાં તીર્થનાં પવિત્ર સ્થાનોની યાત્રાઓ વિશે લખવામાં આવ્યું છે, અને (૪) મોક્ષખંડ—આમાં મોક્ષનો માર્ગ દર્શાવ્યો છે. વળી તેમાં એક પાંચમો ખંડ અથવા ભાગ છે જેનું નામ પરિશેષખંડ અથવા પરિશિષ્ટ છે જેમાં (૧) જે દેવોને પૂજવા જોઈએ તે, (૨) શ્રાદ્ધ એટલે પિતૃઓને આપવાનાં બલિદાન (૩) ધર્મ વિધિઓ કરવા માટે થોડા કાલ તથા ઋતુઓનો નિર્ધાર અને (૪) પ્રાપ્તિત વિશે મોટા નિર્ગંધો છે આ સર્વ લેખો ઘણી જ નિપુણતા તથા અસંખ્ય ઉતારાઓથી ભરેલા છે. તેને ધણું માન આપવામાં આવે છે, અને તે વિષયો ઉપરના ભવિષ્યના લેખોકો તેમાંથી ધણું લે છે. વાગ્મ-દના વૈદ્યકીય ગ્રંથ ઉપર આયુર્વેદરચાયણ નામની ટીકા, અને વૈષ્ણવ મતના નિરૂપણાળી બોપદેવ કૃત મુક્તાફલ નામના બીજી પુસ્તકો. પુસ્તક ઉપર એક બીજી ટીકા, આ બંને પણ તેણે રચી હોય તેમ કહેવાય છે.

આ બોપદેવ તે હેમાદ્રિના આશ્રિતોનાઓ એક હતો. તેણે ઉપર કહેલું પુસ્તક રચ્યું છે, તથા ભાગવતના એક સંક્ષેપ બોપદેવ. રૂપે હરિલીલા નામના પુસ્તકનો પણ તે કર્તા હતો. તે પુસ્તકકર્તાના પોતાના કહેવા પ્રમાણે આ બંને પુસ્તકો^૧ હેમાદ્રિના કહેવાથી લખ્યાં હતાં. બોપદેવ કેશવ નામના વૈદ્યનો

૧ વિદ્વદ્વનેશશિષ્યેણ મિપકેશવસુનુના ।
 હેમાદ્રિયોપદેવેન મુક્તાફલમચીરકત્ ॥
 શ્રીમદ્ભાગવતસ્કંધાધ્યાયાર્યાદિનિરૂપ્યતે ।
 વિદુષા ઘોપદેવેન મંત્રિહેમાદ્રિતુણ્યે ॥

હસ્ત લિખિત પ્રતો વિશે ડૉ. રાજદ્રશાવનો ઉલ્લેખ વા. ૨. ૫. ૪૮

પુત્ર અને ધનેશનો શિષ્ય હતો. તેનો પિતા તેમ તેનો ગુરુ એ બંને વ-
રદા નદીના કિનારા ઉપર આવેલા સાર્થ નામના સ્થાનમાં રહેતા હતા.
માટે બોપદેવ સરાડ પ્રાંતનાં રહેવાસી હતો. મુઘ્ધબોધ નામના વ્યાકરણ-
ના એક ગ્રંથનો કર્તા બોપદેવ તે આજ હતો તેમ દેખાય છે, કારણકે
તેમાં લખેલાં તેના પિતાનાં તથા ગુરુનાં નામો આ પુસ્તકમાં લખેલાં છે
તેજ છે. બોપદેવે રચેલાં યોગ્ય વૈદ્યવિદ્યાનાં પુસ્તકો પણ મળી આવ્યાં છે.

મરાઠા દેશમાં હેમાદ્રિની હજી વિસ્મૃતિ થઈ નથી. તે સામાન્ય રીતે
હેમદપંતના નામથી ઓળખાય છે, અને આખા દેશની
મરાઠાઓને અંદરના અમુક પાંધણીનાં જૂનાં મંદીરો તેનાં બંધા-
હેમદપંત. વેલાં છે એમ કહેવાય છે. મોડી લીપી અથવા હાલ-
માં જે લખવાની લીપી પ્રચલિત છે તે તેણે લખાવ
કરી એમ કહેવાય છે. અને તે હંક અથવા સિંહલદ્વીપમાંથી તે લાવ્યો
હતો તેમ માનવામાં આવે છે. મુખ્ય સેક્રેટરી તરીકે રાજ્ય સંબંધીના
સર્વ દાગળો અને નોંધ પત્રો [દસ્તાવેજો] ને લખવાના કામ ઉપર
તેને દેખરેખ રાખવાનું હતું, અને લખવાની પદ્ધતિમાં તેણે કેટલાએક
સુધારા કર્યા હશે એ શક્ય છે.

મહાન મરાઠા સાધુ જ્ઞાનેશ્વર અથવા સામાન્ય રીતે ઉચ્ચાર કરતાં
જ્ઞાનેશ્વર એ રામચંદ્રના રાજ્યમાં થઈ ગયો. ભગવદ્ગીતા
મરાઠા સાધુ ઉપરની તેની મરાઠી દીકરને આતે તે એમ કહે છે કે
જ્ઞાનેશ્વર. કૃષ્ણયુગમાં મદ્ધારાષ્ટ્ર દેશમાં અને ગોદાવરીના નદીના
દક્ષિણ તટ ઉપર એક પવિત્ર સ્થાન છે જે વિસ્તારમાં
પાંચ કોસ છે અને ત્રિશુવનમાં પવિત્રમાં પવિત્ર છે, જ્યાં જગતનું જીવન
ચત્ર શ્રીમહાલય છે. સૌ મહાવંશવિદ્યાસ, સર્વકથાનિધાન, શ્રી રામચંદ્રને
રાજ્ય ન્યાયથી ક્ષિતીનું રક્ષણ કરે છે અને સૌ મહેશના કુલમાં ઉત્પન્ન
થએલા શ્રી નિવૃત્તિનાથના પુત્ર જ્ઞાનેશ્વરે શ્રી ગીતાજીનું આ દેશી પરિધાન

કર્ચું ”. ૧. તે પુસ્તકની સમાપ્તિની તારીખ શકે. ૧૨૧૨ એટલે ઇ. સ. ૧૨૯૦ ની આપવામાં આવી છે, જે સમયે રામચંદ્ર ગાદીએ હતો તે વાત આપણને માહીત છે.

દખણના સ્વતંત્ર હિંદુ રાજાઓમાં રામચંદ્ર છેલ્લો હતો. આશરે એક સતકથી મુસલમાનો દિલ્હીમાં સારી પેઠે જામેલા તે દેશને મુસલમાનો હતા, અને હજુ તેઓએ દખણ દેશ તરફ પોતાનું લખાનોએ ધ્યાન ફેરવ્યું નહોતું, તોપણ લાંબા સમય સુધી તેમ છતી લેવો. કરવામાં તેઓ અટકે તેમ બની શકે તેમ નહોતું. રાજ્યકરતા મુસલમાન રાજાનો ભત્રિજો અલ્લાઉદ્દીન ખિલજી જેને કારણે મુઘો નીમવામાં આવ્યો હતો, તે બહાદુર અને સાહસિક લુસ્સાવાળો પુરૂષ હતો. તેણે ઇ. સ. ૧૨૯૪ એટલે શકે ૧૨૧૬ માં ૮૦૦૦ માણસોનું એક નાનું લશ્કર એકઠું કર્યું અને સીધા દખણ તરફ આશ્વો, અને ઇક્ષીયપુર સુધી આવ્યો અને પછી એકાએક પશ્ચિમ તરફ વળીને થોડા સમયમાં દેવગિરિ આગળ દેખાયો. આવી ચઢાઈની રાજાને લગાર પછુ આશા નહોતી, તેથી કરીને તેની સીમા થવાને તે તૈયાર નહોતો. એક વૃત્તાંત પ્રમાણે તો તે પોતાની રાજ્યધાનીમાં પછુ હતો નહીં. તેણે એકદમ ૪૦૦૦ નું લશ્કર હજુ કર્યું અને પોતાની રાજ્યધાની અને

૧. एंसे युगी परि कर्ली । आणि महाराष्ट्र मंडळी ।
 श्रीगोदावरीच्या कूर्ली । दक्षिणर्ली ॥ १ ॥
 त्रिभुवनैकपवित्र । अनादिपंचक्रोशक्षेत्र ।
 जेथ जगाचें जीवनसूत्र । श्रीमहालया असे ॥ २ ॥
 तेथ यदुवंशविलास । जोसकळकलानिवास ।
 न्यायाते पोषी क्षितीश । श्रीरामचंद्र ॥ ३ ॥
 तेंथ महेशान्वय संभूतें । श्रीनिवृत्तिनाथ सूर्तें ।
 केले ज्ञानदेव गीते । देशीकार लेणे ॥ ४ ॥

ચઠાઈ લાવનાર લશ્કરની વચ્ચે પડાવ નાખ્યો. પણ લાંબા સમય મુધ. ટકી શકાશે નહીં તેમ તેની ખાતરી હોવાથી, તેણે પોતાના કીસ્તામાં ખોરાક એકઠો કરવાના ઉપાય લીધા, અને તેમાં ભરાઈ પેઠો. પછી તે શહેર મુસલમાનોએ લીધું અને હુંટયું અને કીસ્તા ઉપર સખ્ત ઘેરા પાડ્યો. અસ્લાઉદ્દીને અગમચેતીથી એવી ખબર ફેલાવી હતી કે મારી સાથેનું લશ્કર તો ફક્ત આગળ મોકલેલું નાનું લશ્કર છે અને પાછળ રાજા મોહોડું લશ્કર લઈને દખણ ઉપર આવવા નીકળી ચુક્યા છે. આથી ઠરીને છૂત મેળવી શકાય એવી રીતે તેના સામા ટકી રહેવાની આશા રામચંદ્રે મુકી દીધી અને સલાહ કરવા માટે સંધ શરૂ કરી. અસ્લાઉદ્દીન પોતાની નબળાઈ સારી રીતે જાણતો હતો, તેથી તેની માગણી ખુશીથી સ્વીકારી, અને વેરા ઉઠાવી લઈ પાછા જવાનું કબુલ કર્યું, પણ એ શરતે કે ધણું સોનું તેને આપવામાં આવે. તે દરમ્યાનમાં રામચંદ્રના પુત્ર શંકરે એક મોટું લશ્કર એકઠું કર્યું અને તે કીસ્તાને ઉગારવા માટે મદદે આવવાને નીકળ્યો હતો, તેવામાં એક હજારનું લશ્કર તે કીસ્તાને ઘેરા ચાલુ ગખવા માટે ત્યાં આગળ રહેવા દઈ અસ્લાઉદ્દીન બાકીનું પોતાનું લશ્કર લઈ તે શહેરથી થોડે દૂર ગયો અને શંકરના લશ્કર સાથે લઢાઈ કરી. હિંદુઓની સંખ્યા મુસલમાનો કરતાં ઘણીજ વધારે હતી માટે મુસલમાનોને પાછા હઠવાની ફરજ પાડી; પરંતુ સામા લશ્કરની રીતબાત ઉપર નજર રાખવાને ચુકેલી દુકડી તેમને આ સમયે આવીને મળી અને દીલ્લીથી જે મોટું મુખ્ય લશ્કર આવે છે તેજ આ છે એમ શંકરના લશ્કરે ધાર્યું તેથી તેઓ ગબરાટમાં પડ્યા અને અવ્યવસ્થા બદ્ધ થઈ તેથી હિંદુઓની પૂરેપૂરી હાર થઈ.

પછી રામચંદ્ર અથવા રામદેવે કાલકરાર ચલાવ્યા, પણ અસ્લાઉદ્દીને પોતાની માગણીઓ વધારી. હિંદુરાજાના મિત્રો તેની મદદે આવવાની તૈયારીઓ કરતા હતા, એટલામાં રામચંદ્રને માલુમ પડ્યું કે કીસ્તામાં જે

ધાન્યના કાચળા નાંખવામાં આવ્યા હતા તેમાં તો મીઠું ભરેલું છે. ખોરાક ધણે ખરો પુરો થઈ ગયે હતાં માટે સ્વધિ ઉતાવળથી કરવાને તે આવર હતો. એટલા માટે એવા કોલકરાર ક્યારે કે તેણે અલાઉદ્દીનને ૬૦૦ મણુ મોતી, બેમણુ રત્નો, ૧૦૦૦ મણુ રૂપું ૪૦૦૦ ધાન રેશમી કાપડનાં, અને ખીજી મૂલ્યવાન વસ્તુઓ આપવી, ઇલીયપુર તથા તેના બાતો મુલક મુસલમાનોને તાબે કરવો, અને ૬૨ વર્ષ દિલ્હીમાં ખંડણી મોકલવી. આ રીતે દેવગિરિના રાજાએ મૂલ્યવાન ખર્ચનો તેને આપ્યો તે લઈને અલાઉદ્દીન પાછો ગયો.

ધોડા સમય પછી અલાઉદ્દીને પોતાના વૃદ્ધ કાકાને મારી નાંખ્યો અને ગાદી પોતે લીધી. રાજા રામચંદ્રે ખંડણી કેટલાંએક વર્ષો સુધી મોકલી નહીં, માટે તેને સિદ્ધા કરવા સારૂ દિલ્હીના રાજાએ પોતાના ધણા માનીતા ગુલામ મલીકકાકુરની સરદારી નીચે ૩૦૦૦૦ ધોડાનું એક લશ્કર મોકલ્યું. મલીકકાકુરે “ પથર અને પર્વતો ઉપર લગામ ખેંચ્યા વીના ” પોતાની લાંબી અને અધરી મુસાફરી પુરી કરી અને ઇ. સ. ૧૩૦૭ ના માર્ચ માસમાં એટલે શકે ૧૨૨૮ ના અંતમાં દેવગિરિ આવી પહોંચ્યો. ત્યાં આગળ લઢાઇ થઈ તેમાં હિંદુઓની હાર થઈ અને રામદેવને બંધીવાન કરવામાં આવ્યો. ખીજા વૃત્તાંત પ્રમાણે મલીકકાકુર દેવગિરિની આજુબાજુના મુલકોને નાશ કરતો કરતો આવ્યો, અને સામે થવું નિષ્ફળ છે એમ સમજી હિંદુ રાજા તાબે ગયો. રામચંદ્રને દિલ્હી મોકલવામાં આવ્યો, ત્યાં તેને છમાસ સુધી રોકી સઘળા માન સાથે છુરો કરવામાં આવ્યો, ત્યાર પછી તે ખંડણી નિયમિત રીતે મોકલતો અને મુસલમાનોને નિમકહલાલ રહ્યો. શકે ૧૨૩૧ એટલે ઇ. સ. ૧૩૦૬ માં મલિકકાકુરને ફરીથી દખ્ખણમાં તૈલંગણ તાબે કરવાને મોકલવામાં આવ્યો.

હતો; સ્ત્રીઓ રસ્તામાં તે દેવગિરિમાં રહ્યા હતા અને સ્ત્રીઓ આગળ રાજ્યને તેનો સંસ્કાર ધણી સારી રીતે કર્યો હતો.

આ વર્ષમાં રામદેવનું મૃત્યુ થયું અને તેની પછી તેનો પુત્ર શંકર થયો. તેણે વાર્ષિક ખંડણી દિલ્હી મોકલવાની બંધ કરી, અને તેને તાબે લાવવા માટે શાકે ૧૨૩૪ એટલે ઇ. સ. ૧૩૧૨ માં મલિકકાકુરને ફરીથી દખણમાં મોકલવામાં આવ્યો. તેણે શંકરને મારી નાંખ્યો, તેનું રાજ્ય નાશ કર્યું અને પોતાનું નિવાસસ્થાન દેવગિરિમાં રાખ્યું.

અલ્લાઉદ્દીનના રાજ્યના પાછલાં વર્ષોમાં, મલિકકાકુરે રાજ્ય ઉપર જે બળવાન સત્તા પ્રાપ્ત કરી હતી તેથી કંટાળી જઈને તેના અમીરોએ બળવો ઉઠાવ્યો. તે દરમિયાનમાં અલ્લાઉદ્દીન મુજરી ગયો અને તેની પછી તેનો ત્રીજો પુત્ર, મુબારીક ગાદીએ આવ્યો. રામચંદ્રના જમાઈ હરપાળે આ પ્રસંગનો લાભ લીધો. તેણે બળવો કર્યો અને કેટલાએક મુસલમાન મુબાઓને ઠાઠી મુક્યા. તે બળવો દાખી દેવાને શાકે ૧૨૪૦ એટલે ઇ. સ. ૧૩૧૮ માં મુબારીક નતે દખણમાં આવ્યો. તેણે હરપાળને બંધીવાન કર્યો અને ધણી દૂર રીતે જીવતાં ને જીવતાં તેની ચામડી ખેંચી ઠાઠી.

આ રીતે દખણના છેલ્લા મરાઠા એટલે હિંદુ રાજ્યનો અંત આવ્યો, અને ત્યાર પછી તે દેશ મુસલમાની રાજ્યનો એક પ્રદેશ થયો.

પછીના સમયના યાદવો એટલે દેવગિરિના યાદવોની
વંશાવલિ.

મહલુગી.

૧. ભિલ્લમ. (શકે ૧૧૦૯-૧૩ એટલે ઇ. સ.
૧૧૮૭-૯૧.)

૨. જૈનપાલ-અથવા જૈનુગી (શ. ૧૧૧૩-૩૨ એટલે ઇ. સ.
૧૧૯૧-૧૨૧૦)

૩. સિંહલુ- (શ. ૧૧૩૨-૬૯ એટલે ઇ. સ. ૧૨૧૦-૪૭)

જૈનપાલ અથવા જૈનુગી.

૫૭
૧૩૦૪

૪. કૃષ્ણ- (કંહાર અથવા કંધાર)

૫. મહાદેવ.

(શ. ૧૧૬૯-૮૨ અથવા ઇ. સ. (શ. ૧૧૮૨-૯૩ એટલે ઇ. સ.
૧૨૪૭-૧૨૬૦) ૧૨૬૦-૭૧)

૬. રામચંદ્ર અથવા રામદેવ.

(શ. ૧૧૯૩-૧૨૩૧ એટલે

ઇ. સ. ૧૨૭૧-૧૩૦૯)

૭. ચક્ર.

(શ. ૧૨૩૧-૩૪ એટલે ઇ. સ. ૧૩૦૯-૧૩૧૨)

બનેવી હરપાલ શા. ૧૨૪૦ એટલે ઇ. સ.

૧૩૧૮ માં મરાયે.

મકરણુ ૧૫.

કોલાપુરના સિલાહાર વંશના રાજાઓ.

સરદારો અથવા નાના રાજાઓનાં લણુ કુટુંબો જેનું નામ સિલાહાર અથવા સિલાહાર હતું તેઓ દેશના જુદા જુદા ભાગ સિલાહાર ઉપર રાજ્ય કરતાં હતાં. જામૂતકેતુના પુત્ર જામૂત-વંશની ત્રણ વાહનથી તેઓ પોતાની ઉત્પત્તિ કાઢતા હતા. આ શાખાઓ, જામૂતકેતુ વિદ્યાધર લોકોનો રાજા હતો અને શંખચૂડ નામના નામના પ્રાણુ તેની જગ્યાએ ગરૂડને પોતાના પ્રાણુ અર્પી તેણે બચાવ્યા હતા. આ સંઘળા ત્રણે કુટુંબના રાજાઓની એક પદ્ધિ " તગરપુરવરાધીશ્વર " એટલે સારામાં સારું શેહેર જે તગર તેના અધીશ્વર " હતી; આ પદ્ધિ ઇતિહાસમાં બહુ ઉપયોગી છે આપણે જોયું છે કે રાજાપુરના દાનપત્રનો દાતા કામદેવ જે જાતે ચાલુક્ય હતો, તેણે " કલ્યાણપુરવરાધીશ્વર " એ પદ લીધું હતું, અને પછીના સમયના કદંબ વંશના રાજાઓએ ઉત્તરતી પંકિતના થઇ પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય શુભાચ્યું તેઓનું તથા ગોવાના રાજ્ય કરનારાઓનું પદ " બન વાસી પુરવરાધીશ્વર " હતું. જેમ આ પદો ઉપરથી એમ સુચિત થાય છે કે તે પદ ધારણ કરનારાના વંશની એક સમયે કલ્યાણમાં તથા બન-વાસીમાં ઉપરી સત્તા હતી, તેવીજ રીતે " નગર પુરવરાધીશ્વર " એ પદથી એમ દર્શિત થાય છે કે જે સિલાહાર વંશના લોકોનું આ પદ હતું તેમનો વંશ એક સમયે ઉપરિ સત્તાવાળા હોવો જોઈએ અને તગરમાં રાજ્ય કરતો હોવો જોઈએ. સિલાહાર રાજાઓના એક દાનપત્રમાં

૧. આ વારતા નાટક રૂપે સંસ્કૃતમાં નામાનંદ નામના નાટકમાં શ્રી ૯૫૯ ૬૫૧ છે.

એવું સ્પષ્ટ લખેલું છે કે “સિદ્ધાદારના નામથી પ્રસિદ્ધ તે વંશનું મૂલ યજ્ઞેન્દ્ર વંશના રાજાઓ તરફના સ્વામીઓ^૧ સ્થાન તરફ. હતા. ” ઉપર કહી ગયા પ્રમાણે ઈસવી સનના પ્રથ

મના ચતુર્થમાં તરફ એ એક પ્રખ્યાત શહેર હતું, અને તેની પ્રખ્યાતિ ઘણા પછીના સમય સુધી ટકી રહી હતી, પણ દુર્ભાગ્યે તે શહેરનું હાલનું સ્થાન હજી નિશ્ચિત થયું નથી, તેમ જોની રાજ્યધાની તરફમાં હતી તેવા કોઈ પણ સિદ્ધાદાર રાજ્યના કોઈ પણ ચિહ્નો હજી સુધી આપણને મળ્યાં નથી. આપણને સમયના અંત પછી અને આલુક્ય સત્તાની સ્થાપના પૂર્વે કદાચિત્ તે થઈ ગયું હોય.

મહા મંડળેશ્વર રાજાઓ અથવા ખંડણીયા રાજાઓના તથા સિદ્ધાદાર વંશો જે વિશે આપણે હાલ વિચાર ચલાવે ઉત્તર કોંકણની વીએ છીએ, તે રાષ્ટ્રકૂટના સમયમાં સ્થપાયા શાખા. હતા. તેમના એકનું રાજ્ય ઉત્તર કોંકણમાં હતું. જેમાં ૧૪૦૦ ગામો આવેલાં હતા, અને જેનું મુખ્ય શહેર પુરી હતું જે એક સમયે તે પ્રદેશની રાજ્યધાની હતું. ઉપર લખી ગયેલા કાન્હેરીના સિદ્ધા લેખમાં લખ્યા પ્રમાણે અમોઘવર્ષે શાકે ૭૭૫ પૂર્વે થોડાં વર્ષો ઉપર પ્રત્યક્ષકિતને કોંકણનો પ્રદેશ આપ્યો હતો. ખીજી સિદ્ધાદાર વંશની શાખા દક્ષિણ કોંકણમાં દક્ષિણ કોંકણની અધિષ્ઠિત થઈ હતી. તેનો સ્થાપનાર અથવા શાખા. પ્રથમ રાજા શયુદ્ધ ઉપર કૃષ્ણરાજની બહુજ

૧ ડૉ. ટેલરે બાપાંતર કરેલું દાનપત્ર અને મુંબઈની લીટરરી સોસાયટીમાં વા. ૩.માં પ્રગટ કરેલું દાન પત્ર શિલાહારાજ્ય ઇંશોયં તરફેશ્વર મુસૃતામ્ ॥

પ્રીતિ^૧ હતી, તેણે સભાદિ પર્વત અને સમુદ્ર તટની વચ્ચેનો પ્રદેશ પ્રાપ્ત કર્યો. કૃષ્ણરાજ નામના ત્રણ રાષ્ટ્રકૂટ વંશના રાજાઓ થઈ ગયા છે. પણ અહીયા લખવામાં આવેલો કૃષ્ણરાજ તે નામનો પેઢેલો રાજા જેનું રાજ્ય શકે સંવત્સરના સાતમાં શતકના છેલ્લા ચતુર્થ ભાગને અતે એટલે ઇ. સ. ૭૫૩ અને ૭૭૫ ની વચ્ચે થઈ ગયું હતું તે હોવો જોઈએ. આ વંશની વંશાવલિ ખારેપાટણના દાનપત્રમાં આપવામાં આવેલી છે. જેમાં લખેલો છેલ્લો રાજા શકે ૯૩૦ માં જ્યારે ચાલુક્ય રાજા સંભ્રામ્ય રાજ્ય કરતો ત્યારે ગાદીએ હતો. તેમની રાજ્યધાની ખારેપાટણની સમીપમાં કોઈ એક સ્થાને આવી હોવી જોઈએ.

૧. ખારેપાટણના લેખો જ. બો. બે. રો. એ. સો. વા. ૧. ૫. ૨૧૭ ખા-
ળગંઘાધર સાચી પેઢેલા રાજાનું નામ “જલ્લ કુલ્લ” વાંચે છે. પણ પેઢેલો
અક્ષર સ્ત્ર જેવો દેખાય છે, એકે તેમાં થોડાક ફેર છે, તેથી તે શ હોય તેમ વ-
ધારે મળતો આવે છે. જે અક્ષરને તેમણે જ્ઞ વાંચ્યો હતો તે કિંમ્બે જ છે
દેશસમાધનો ને બદલે દેશસંસાધનો લેખ ઉપર મને માલુમ પડે છે

૨. પેઢેલા રાજા રાણકુલ્લથી છેલ્લા રાજા રાટ મુધી ૧૦ પેઢીઓ થઈ ગઈ
છે. મને તે કારણથી આ વંશમાં એક પછી આવતા રાજાઓ તે પેઢેલાના પુત્રો છે
એમ બન્યું છે. જેટલાક રાજાઓ જેઓ પૂર્વેના રાજાના બાક અથવા કાકાના સ-
બંધ થરાવે છે તેમાંના દરેક રાજાનો સરાસરી રાજ્યનો સમય ૧૯ થી ૨૧
વર્ષનો હોય છે, તોપણ એક પેઢીનો સરાસરી સમય તેથી વધારે લાંબો હોય છે
અને ૨૬ થી ૨૮ વર્ષ મુધીનો હોય છે. દુનીયામાં થઈ ગયેલા કોઈપણ વંશના
રાજાઓની વંશાવલિ લઈ જોવાથી આ બાબતની ખાતરી થાય છે. ચાકે ૯૩૦ માં
રાટ ગાદી ઉપર હતો, અને તેજ વર્ષમાં તેણે રાજ્ય છોડી દીધું એમ ધારીયે, તો તે
વંશની સ્થાપનાને ૯૩૦ થી પૂર્વે ૨૭×૬=૧૬૨ વર્ષો થઈ ગયેલાં હોવાં જોઈ-
એ. માટે ૯૩૦ માંથી ૨૭+૬=૨૪૩ વર્ષો બાદ કરતાં ચા ૬૮૭ આવે છે તે થણું
કરીને રાણકુલ્લનો સમય હોવો જોઈએ. જો સરાસરીમાં વર્ષ ૨૬ ગણીયે તો, તે
તારીખ ૬૬૬ ની આવે. મને તેમ ગણીએ તોપણ કૃષ્ણ ૧ ના રાજ્યમાં આપણે
આવીએ છીએ. કૃષ્ણ બીજીની તારીખો ચાકે ૭૬૬ થી ૮૮૩ મુધી આવે છે અને

શિક્ષીકાર વંશની ત્રીજી શાખા જેના રાજ્યનો ઇતિહાસ આ નિ-
બંધમાં આવે છે તેનું રાજ્ય કોલ્હાપુર, મીરજ અને
કોલ્હાપુરશાખા કહાડી જીલ્લાઓ ઉપર હતું અને પછીના સમયમાં દ-
ક્ષિણ કોંકણ ઉમેરવામાં આવ્યું હતું. આ શાખા ત્રણે
માં સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ હતી અને આગળ ઉપર બતાવવામાં આવશે તે પ્રમા-
ણે આશરે ૨૫૬૬૮ વંશની પડતીના સમયમાં તેની સ્થાપના થઈ હતી, તે
શાખાનો પેહેલો રાજા જતીંગ હતો તેની પછી તેનો
તેનો સ્થાપનાર પુત્ર નાથીન્ન અથવા નાથીવર્મા ગાદીએ આવ્યો
જતીંગ. હતો. નાથીન્નની પછી તેનો પુત્ર ચંદ્રરાજ આવ્યો
હતો અને તેની પછી તેનો પુત્ર જતીંગ થયો હતો
જેને “ પનહાલના” પર્વતના કિલ્લાનો સિંહ ” કહેવામાં આવ્યો છે.
જતીંગનો પુત્ર જે તેની પછી ગાદીએ આવ્યો તે ગોંક હતો જેનું બીજું

કૃષ્ણ ત્રીજી તારીખો સ. ૮૬૭-૮૭૮ આવે છે; માટે આ બેમાંથી એકે હોય નહીં.
વળી તે આપણે ફરેક રાજ્યની સરાસરી બીજી રીતે લઈએ, અને ૬૩૬ માંથી
 $14 \times 4 = 104$ વર્ષો બાદ કરીએ તો આ ૭૫૨ આવે છે, જે વર્ષ કૃષ્ણ બીજીના
રાજ્યનું નહીં, કારણકે તેનું ‘વહેલામાં વહેણું’ વર્ષ સ. ૭૬૬ નું છે અને તેની પે-
હેલાંના રાજાનું ઉલ્લામાં ઉલ્લુ વર્ષ ૭૮૫ નું છે માટે ખરેખર તેનો વંશ તે ત્રણે
બેમાં ન્હોતો હતો અને કૃષ્ણ પેહેલાના રાજ્યમાં સ્થપાયો હતો.

તે દાનપત્રમાં ઉલ્લા રાજાનું નામ બાલ શાસ્ત્રીએ “રાહુ” વાંચ્યું. પણ
તે નામનો બીલે અક્ષર “હ” નથી કારણકે જે દાનપત્રમાં તેનું ૩૫ બીજું લખેલું
તે બરાબર દે જેવું જ દેખાય છે જેમકે પરમ મહારક તથા આગટનાનિ
જે રાહો તેજ દાનપત્રમાં અન્ય સ્થળે આવે છે તેમાંના દે જેવાજ તે છે

૧. જ. બે. બે. રો. એ. સો. વ. ૧૩. પૂ. ૨ એ પ્રગટ થયેલા ગંડાકિયનો
દાનપત્રમાં લખ્યું, તથા જ. રો. એ. સો. વા. ૪ પૂ. ૨૮૦ એ મારસિંહના દાન-
પત્રમાં લેખ્યું, તથા આ. સ. વે. ઇન્ડીયા નં. ૧૦ પૃ. ૧૦૨ તથા ટા. હી. સો.
૧. વા. ૩ માં ભોજ બીજીનું દાનપત્ર લેખ્યું.

પ્રીતિ' હતી, તેણે સહ્યાદિ પર્વત અને સમુદ્ર તટની વચ્ચેનો પ્રદેશ પ્રાપ્ત કર્યો. કૃષ્ણરાજ નામના ત્રણ રાષ્ટ્રકૂટ વંશના રાજાઓ થઈ ગયા છે. પણ અહીયા લખવામાં આવેલો કૃષ્ણરાજ તે નામનો પેહેલો રાજા જેનું રાજ્ય શક સંવત્સરના સાતમા શતકના છેલ્લા ચતુર્થ ભાગને અંતે એટલે ઇ. સ. ૭૫૩ અને ૭૭૫ ની વચ્ચે થઈ ગયું હતું તે હોવો જોઈએ. આ વંશની વંશાવલિ ખારેપાટણના દાનપત્રમાં આપવામાં આવેલી છે. જેમાં લખેલો છેલ્લો રાજા શકે ૯૩૦ માં જ્યારે ચાલુક્ય રાજા સ-લાશ્રય રાજ્ય કરતો ત્યારે ગાદીએ હતો. તેમની રાજ્યધાની ખારેપાટણની સમીપમાં કાઈ એક સ્થાને આવી હોવી જોઈએ.

૧ ખારેપાટણના લેખો ન. બો. એ. રા. એ. સો. વા. ૧. ૫. ૨૧૭ બા-ળગ માધર શાસ્ત્રી પેહેલા રાજાનું નામ "જલ્લ કુલ્લ" વાંચે છે. પણ પેહેલો અક્ષર સ્ત્ર નવો દેખાય છે, જોકે તેમાં થોડોક ફેર છે, તેથી તે શ હોય તેમ વ-ધારે મળતો આવે છે જે અક્ષરને તેમણે જ્ઞ વાંચ્યો હતો તે કાંબોળ છે. દેશસમાધનો ને બદલે દેશસંસાધનો લેખ ઉપર મને માહુમ પડે છે.

૨. પેહેલા રાજા રાણકુલ્લથી છેલ્લા રાજા રા. સુધી ૧૦ પેઢીઓ થઈ ગઈ છે. મને તે કાશ્મીરી આ વંશમાં એક પછી આવતા રાજાઓ તે પેહેલાના પુત્રો જ એમ બન્યું છે. જેટલાક રાજાઓ જોયા પૂર્વેના રાજાના લાઇ અથવા કાકાના સ-બંધ ધરાવે છે તેમાંના દરેક રાજાનો સરાસરી રાજ્યનો સમય ૧૬ થી ૨૧ વર્ષનો હોય છે, તેમણે એક પેઢીનો સરાસરી સમય તેથી વધારે લાંબો હોય છે અને ૨૬ થી ૨૮ વર્ષ સુધીનો હોય છે. દુનિયામાં થઈ ગયેલા કોઇપણ વંશના રાજાઓની વંશાવલિ લઈ જોવાથી આ બાબતની ખાત્રી થાય છે. શકે ૯૩૦ માં શક ગાદી ઉપર હતો, અને તેજ વર્ષમાં તેણે રાજ્ય શક કર્યું એમ ધારીએ, તો તે વંશની રચાપનાને ૯૩૦ થી પૂર્વે ૨૭ X ૬ = એટલાં વર્ષો થઈ ગયેલાં હોવાં જોઈએ. માટે ૯૩૦ માંથી ૨૭ + ૬ = ૨૪૩ વર્ષો બાદ કરતાં ચા. ૬૮૭ આવે છે તે મધ્યું કરીને રાણકુલ્લનો સમય હોવો જોઈએ. જો સરાસરીમાં વર્ષ ૨૬ ગણીએ તો, તે તારીખ ૬૬૬ ની આવે. મને તેમ ગણીએ તોપણ કૃષ્ણ ૧ ના રાજ્યમાં આપણે આવીએ છીએ. કૃષ્ણ બીજાની તારીખો ચાકે ૭૬૬ થી ૮૮૩ સુધી આવે છે અને

સિદ્ધીહાર વંશની ત્રીજી શાખા જેના રાજ્યનો ઇતિહાસ આ નિ-
બંધમાં આવે છે તેનું રાજ્ય કોલ્હાપુર, મીરજ અને
કોલ્હાપુરશાખા કહાડ જીલ્લાઓ ઉપર હતું અને પછીના સમયમાં દ-
ક્ષિણ કોંકણ ઉમેરવામાં આવ્યું હતું. આ શાખા ત્રણે
માં સર્વથી છેલ્લી હતી અને આગળ ઉપર જતાવવામાં આવશે તે પ્રમા-
ણે આશરે રાષ્ટ્રકૂટ વંશની પડતીના સમયમાં તેની સ્થાપના થઈ હતી, તે
શાખાનો પેહેલો રાજા જતીંગ હતો. તેની પછી તેનો
તેનો સ્થાપનાર પુત્ર નાથીન્ન અથવા નાથીવર્મા ગાદીએ આવ્યો
જતીંગ. હતો. નાથીન્નની પછી તેનો પુત્ર ચંદ્રરાજ આવ્યો
હતો અને તેની પછી તેનો પુત્ર જતીંગ થયો હતો
જેને “ પનહાલના પર્વતના કિલ્લાનો સિંહ ” કહેવામાં આવ્યો છે.
જતીંગનો પુત્ર જે તેની પછી ગાદીએ આવ્યો તે ગોકે હતો જેનું બીજું

કૃષ્ણ ત્રીજીની તારીખો શ. ૮૬૭-૮૭૮ આવે છે; મારે આ બેમાંથી એક હોય નહીં.
વળી જો આપણે દરેક રાજ્યની સરાસરી બીજી રીતે લઈએ, અને ૬૩૬ માથી
 $1૬ \times ૬ = 1૭1$ વર્ષો બાદ કરીએ તો શા ૭૫૨ આવે છે, જે વર્ષ કૃષ્ણ બીજીના
રાજ્યનું નહીં, કારણકે તેનું વહેવામાં વહેલું વર્ષ સ ૭૨૬ નું છે અને તેની પે-
હેલાંના રાજાનું છેલ્લું વર્ષ ૭૮૫ નું છે મારે ખારેપાટણનો વંશ તે ત્રણે
બેમાં નહીં હતો અને કૃષ્ણ પેહેલાના રાજ્યમાં સ્થપાયો હતો.

તે દાનપત્રમાં છેલ્લા રાજાનું નામ બાલ શાસ્ત્રીએ “રાદુ” વાંચ્યું. પણ
તે નામનો બીજો અક્ષર “દુ” નથી કારણકે જે દાનપત્રમાં તેનું ૩૫ બીજું લખેલું
■ તે બરાબર દે જેનું દેખાય છે જેમકે પરમ મહારાજ તથા આઘટ્ટનાંનિ
જે રાખે તે દાનપત્રમાં અન્ય સ્થળે આવે છે તેમાંના દ જોવાને તે છે

૧. જી. બે. રો. બે. સો. વ ૧૩. પૂ. ૨ જે પ્રગટ થયેલા ગંડશાસ્ત્રિયનો
દાનપત્રમાં બહુ, તથા જી. રો. બે. સો. વા. ૪ પૂ. ૨૮૦ એ મારસિંહના દાન-
પત્રમાં બહુ, તથા આ. સ. વે. ઇન્ડીયા નં. ૧૦ પૂ. ૧૦૨ તથા ટી. ■ સો.
૧. વા ૩ માં જોવા બીજીનું દાનપત્ર બહુ.

નામ ગોકલ અથવા ગાયલ હતું. કહાંડ^૨, કુડી અને મૈરીજ નામના જીવધાઓ ઉપર તેનું રાજ્ય હતું અને કોંકણને તે પંજ્યાં કરતો હતો તેમ લખવામાં આવ્યું છે. તેને ગુવાલ, કીર્તિરાજ અને ચંદ્રાદિત્ય નામના ત્રણ ભાઈઓ હતા. જેમાંના પહેલો તેની પછી ગાદીએ આવ્યો હતો તેમ દેખાય છે. તેની પછી ગોંકનો પુત્ર મારસિંહ થયો, જેનું દાનપત્ર મી. વાધને પહેલે વહેલુ પ્રગટ કર્યું છે અને તેની તારીખ શાકે ૯૮૦ ની છે. તેને વિશે એમ લખવામાં આવ્યું છે કે, તેણે મંદીરો બધાં, અને ખીળાગીળા નામના કીલામાં પોતાની રાજ્યધાની કરી તે રાજ્ય કરતો હતો, જે પછું કરીને કોલ્હાપુર જીલ્લામાં આવેલા પનહાલનું ખીળું નામ હતું. મારસિંહની પછી તેનો પુત્ર ગુવળ ગાદીએ આવ્યો અને તેની પછી તેનો ભાઈ ભોજ ૧ લો થયો. ભોજના બે ભાઈઓ બલ્લાળ અને ગંડરાદિત્યે તેની પછી એક પછી એક એમ તે પ્રદેશ ઉપર રાજ્ય કર્યું હતું.

કોલ્હાપુરમાંના એક શિલાલેખમાં વળી ગંગદેવ નામના એક ખીળ ભાઈનું નામ લખવામાં આવ્યું છે, અને જે અનુક્રમે તે ભાઈઓનાં નામો લખવામાં આવ્યાં છે, તે આ પ્રમાણે છે:—ગુવલ, ગગ, બલ્લાળ, ભોજ અને ગંડરાદિત્ય; પણ ગંડરાદિત્ય તથા ભોજ ૨ ના દાનપત્રોમાં લખ્યા પ્રમાણે ભોજ સર્વથી મોટો અને બલ્લાળ નાનો હતો તથા મંગનું નામ તદાન મુકી દેવામાં આવ્યું છે.

આ સર્વ ભાઈઓમાં સર્વથી નાદાનો ગંડરાદિત્ય સર્વથી વધારે પ્રખ્યાત લાગે છે. ઉપર લખ્યા પ્રમાણે મંડિત ભગ-ગંડરાદિત્ય. વાનલાલ ઇંદ્રજીએ પ્રગટ કરેલા દાનપત્રોનો તથા કોલ્હાપુર અને ખીળ જીલ્લાઓમાં શિલાઓ ઉપર લખવામાં

૨. મારસિંહનું દાનપત્ર, કુડી અથવા કુડી એ બેલગામ જીલ્લાનો કેરલો-એક લાખ હતો. ૫. ૮૬મે નોટ ૮ ભેગી. મૈરીજ તે મીરજ છે.

૧ મેજર મદામના રીપોર્ટમાં લેખ નં. ૪.

૧. તેજ ભેગું.

આવેલાં બીજાં દાનપત્રોનો તે દાતા હતો. તેની તારીખ શાકે ૨૧૦૩૨, ૧૦૪૦ અને ૧૦૫૮ છે. મીરીજના દેશ ઉપર તેમ સાંતખોસ્લ ઉપર અને કાંકણ ઉપર તે રાજ્ય કરતો હતો; આ સર્વ કાંકણપુરના શિલાહાર રાજાઓએ ૧૦૩૨ પહેલાં જીતી લીધા હતા એમ દેખાય છે. ધણું કરીને બોન્કના રાજ્યમાં અથવા તે પછી તુરતજ તે તેમના રાજ્યમાં ઉમેરવામાં આવ્યાં હશે. ભોજ બીજાના દાનપત્ર ઉપરથી એમ દેખાય છે કે દખ્ખણના શિલાહારોનું રાજ્ય કાંકણના જે ભાગપર હતું તે અને અપારે માટણનાં દાનપત્રમાં લખેલી સાખાના કબજામાં જે ભાગ હતો તે એકજ હતા, જે ઉપરથી એમ નીકળે છે ધક્કણ કાંકણના શિલાહાર રાજાઓનો કાંકણપુર જીત્યાઓના તેમના સગાઓએ નાશ કર્યો હતો. ગંડસદિયે પ્રમાણ એટલે હાલના અસ્લાહાબાદમાં એક લાખ બ્રાહ્મણો જમાડ્યા હતા. કાંકણપુર જીત્યામાં આવેલા અજરે નામના એક ગામમાં તેણે એક જૈનમંદિર બંધાવ્યું, તથા મીરજ જીત્યામાં ધરકુલીમાં એક મોટું સરોવર બંધાવી તેને પોતાના ઉપરથી “ગંડસમુદ્ર” નામ આપ્યું, અને તેના તટ ઉપર ધનુર અથવા સિવ, શુદ્ધ અને અર્ધત (જન) ની મૂર્તિઓ પધરાવી, જે દરેકના નિભાવ માટે જમીનનો એકેક ટુકડો આપ્યો હતો. બીજાં તેનાં ધણાં ધર્મદાનો જેમાં જૈનોને પણ ભાગ મળ્યો હતો, તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, અને તેની ઉદાર વૃત્તિ અને ન્યાયી રા-

૨ મે. શેહામના રીપોર્ટમાં ભગવાનલાલના લેખો તથા શિલાલેખો નં. ૧ ૨ તથા ૩ ભગવાનલાલના દાનપત્રમાં તથા મેજર શેહામના નં. ૧ ના શિલાલેખમાંની તારીખ એકજ છે; એટલે ૧૦૩૨ શાકે, એકે નં. ૧ ના શિલાલેખના વરજીમાં તે તારીખને બદલે સુલથી ૧૦૩૭ વર્ષવામાં આવી છે, પણ સંવત્સરનાં નામો ભૂલ્યાં છે. તેને માટે પરિશિષ્ટ (બી) જોવું.

૩. કારણકે ઇનામમાં આપેલું આમ ‘કરોળી’ છે જે જેતાપુર અને ખારિયા રજીની પાસે છે.

૧. ઇ. એ. વા. ૧૦ પૃ. ૭૬ નોટ.

ન્યના વખાણુ રૂકરવામાં આવ્યાં છે. તીરવાડ નામના સ્થાનમાં તે પેહેલા રહેતો હતો, અને પછીથી વલવાતમા રહેતો હતો, જે સ્થાન હાલનું વલવડું છે એમ નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યું છે.

મંડરાદિત્યની પછી તેનો પુત્ર વિજયાકર્ ગાદીએ આવ્યો. જે, શકે ૧૬૦૫ અને ૧૦૭૩ માં ગાદીએ હતો. યાજ્ઞાની આભુબાભુના મુલકના સ્વરૂપરોએ પોતાનો જે મુલક ખોલ્યો હતો ત્યાં તેમને તેણે ફરીથી સ્થાપ્યા; તથા ગોવાના રાજ્યોને ગાદીઉપર ફરીથી બેસાડ્યા, અને તેમની સ્થિતિ 'હાલણુડાલણુ' થઇ ગઇ હતી. તે દંડ કરી વિજ્જન અથવા વિજ્જલે પોતાના ઉપરિ કલ્યાણના આલુકય રાજ્યો સામે બળવો કર્યો હતો તેમાં તેને તેણે સહાય કરી અને સર્વોપરિ સત્તા પ્રાપ્ત કરવાને તેને શક્તિમાન કર્યો. આ વૃત્તાંત, આપણે ઉપર લેઈ ગયા છીએ તેમ આશરે શકે ૧૦૭૬ માં બન્યો.

વિજયાકર્ની પછી તેનો પુત્ર બોજ ૨ મહામંડલેશ્વર થયો અને પશ્ચિમદાના કિલ્લામાં રાજ્ય કરતો હતો. તેની તારીખો
બોજ ૨. શક ૧૧૦૧, ૧૧૦૬, ૧૧૨૨, ૧૧૧૩, ૧૧૧૪ અને

૧. તેજ પુસ્તકમાં તેજ પૃષ્ઠે તેનું દાનપત્ર લેવું.
૩. ભગવાનલાલનો લેખો તથા મે. મેદામનો લેખ નં. ૨.
૪. મે. મેદામના રીપોર્ટમાંનાં સિલાલેખ નં. ૪. ૬.
૧. ઉપર બતાવેલે સ્થાને બોજ ૨ નું દાનપત્ર લેવું.

૨. શ્રી. સો. બો. ના વા. ૪ માંના સિલાલેખની નકલમાં વિજ્જનને સ્થાને વીક્ષણુ છે. તે લેખના કોતરનારની કે વાંચનારની આ ભુલ દોષી નેઇએ એમાં શક નથી. કારણકે કલ્યાણુર્માની ગાદી થઇ લેનાર કલચુરી વંશના રાજાનું નામ તેના સિલાલેખમાં વિજ્જલ તેમ વિજ્જલુ એ બને છે અને તે લેખમાં લખ્યા પ્રમાણે વિજયાકર્ના સમયમાં નેણે સર્વોપરિ સત્તા અથવા ચક્રપર્તિ પદ મે; જ્યં દેવ તેવો તેમાં કાંઈ પણ શંકા નહોતો.

૧૧૨૭^૧ છે. ખારેપાટણની પાસે કોંકણમાં આવેલું કારિકી નામનું ગામ પોતાના પુત્ર ગંડરાદિત્યના કહેવા ઉપરથી રનિયમીત રીતે બ્રાહ્મણોને જમાડવામાં દાનમાં આપ્યું; અને વગી બીજે સ્થાનોએ હિંદુ તેમજ જૈન મંદિરો મારે જમીનો આપી હતી. કોલ્હાપુરમાં આવી રીતે આપેલાં દાનો પૈકી બેમાં દાન આપનારાઓને કહાટક કહેવામાં આવ્યા છે. જે ઉપરથી એમ દેખાય છે કે કહાટક બ્રાહ્મણોની યાત્રિ તે સમયમાં સ્વીકૃત થએલી સંગ્રાહ હતી. અને બીજા બેનાં નામ ઘેસાસ હતી, જે નામ હાલ ચિત્રપાવન બ્રાહ્મણોમાં મળી આવે છે. ભોજ ૨ ના રાજ્યમાં સોમદેવ નામના એક જૈન પંડિતે શકે ૧૧૨૭ માં પૂજ્યપાદના સંસ્કૃત વ્યાકરણ ઉપર શબ્દાર્થવચ્ચદ્રિકા નામની ટીકા સ્વી. કોલ્હાપુરના સરદારો કાંઈક અર્ધ-સ્વાતંત્ર્ય ભોગવતા હતા. પણ કલ્યાણના નવા રાજા વિપૂલે ભોજ ઉપર પોતાની સર્વોપરિ સત્તા સ્થાપવાનો ધણું કરીને પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ તે રાજા તેનો ખંડણીયો થવાથી સતોપ માનતો નહોતો. અને તેથી તેને પોતાને તાબે કરવા સાર વિજ્ઞાનસ શકે ૧૧૦૮ માં પોતાના ધાતની અદ્ય સમય પૂર્વે કોલ્હાપુર સામે સેના લઈને ગયો. દેવગિરિના યોદ્ધાઓની સત્તા સ્થપાર્થ એટલે ભોજે પણ તેવી

૧. મેજર ટ્રેકામના લેખો નં. ૬. ૭. ૮. તે દાનપત્ર તથા ઈ. એ. વા ૧૦ પૃ. ૭૬ નોટ.

૨ તે દાનપત્રની નકલમાં કેટલીએક ભૂલો છે, તેથી તેનો અર્થ સ્પષ્ટ નથી જો કે એટલું તો ધણું ખર નક્કીજ છે કે જે દાનમાં આપવામાં આવ્યું છે તે ગામ છે અને તેમાંનું એક ખેતર અથવા બીજું કાંઈ નહીં; આનું કારણ એમ છે કે તે ગામની ચારે દીશાની હદો આપવામાં આવી છે.

૩. મે. ટ્રેકામના રીપોર્ટનો લેખ. નં. ૮

૪. ઈ. એ. વા. ૧૦ પૃ. ૭૬ નોટ. અત્રે વર્ણવેલી હસ્તલિખિત પ્રત દેખણકોલેજની પુસ્તકશાળામાં છે અને તે નોટમાં આપેલી ઇતીશ્રી મે' જોઈ છે.

૫. વીલ્સનની મેકેનઝી હસ્તલિખિત પ્રતોમાં વિજયસયચરિત પૃ. ૩૨૦ મે' જોઈ.

જ રીતે સ્વાતંત્ર્ય ધારણ કર્યું હતું એમ દેખાય છે, પણ સિંધણે તેને પૂર્ણ રીતે તાબે કર્યો અને તેનો મુલક યાદવના મહારાજ્યમાં ભેળા દીધો.^૨

તે વંશના સ્થાપનાર જતીગથી ગંડરાદિત્ય સુધીની પેઢીઓની સખ્યા સાત છે. ગંડરાદિત્યની છેલ્લામાં છેલ્લી તારીખ

કોદહાપુરની શાખા- શકે ૧૦૫૮ છે અને તેની પછી ગાદીએ આવનાર ની સ્થાપનાની વિજયાર્કની વહેલામાં વહેલી તારીખ ૧૦૬૫ ની છે આશરેથી તારીખ. તે ઉપરથી ગંડરાદિત્ય ૧૦૬૦માં મરણ પામ્યો હતો, એમ આપણે ધારીએ, અને દરેક પેઢીને આશરે ૨૭ વર્ષ આપીએ, તો તે વંશના સ્થાપન થયાની આશરેની તારીખ શકે ૮૭૧ ની આવશે. તે સમયે રાષ્ટ્રકૂટ વંશનો રાજ્ય કરનાર રાજા કૃણુ ૩ હતો અને તે છેલ્લા રાજા કકલનો કાકો થતો હતો.

શિક્ષાદાર વંશના રાજાઓએ વાપરેલા પદોમાંનું એક “શ્રીમન્ મહા-લક્ષ્મી-શ્રબ્ધ-વરપ્રસાદ” એ હતું, તેનો અર્થ

કોદહાપુરના શિક્ષા- “શ્રીમતી મહાલક્ષ્મી દેવી પાસેથી વરદાન રૂપી પ્રસાદ હાર વંશના રાજા- પ્રાપ્ત થયો છે જેને તે રાજા” એવો થાય છે. આ ઓનો ધર્મ.

ઉપરથી એમ માલમ પડે છે કે મહાલક્ષ્મી તેમની કુલદેવી હશે: મારે સ્પષ્ટ દેખાય છે કે તેઓ પૌરાણિક અને વૈદિક ધર્મના અનુયાયીઓ હતા. પણ તેઓ બ્રાહ્મણો તથા જૈનો બંનેને સરખી રીતે ઉત્તેજન આપતા; અને આ બાબતમાં તેઓનું નિષ્પક્ષપાતપણું એટલા જ ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે અગાઉ કહી ગયા પ્રમાણે ગંડરાદિત્યે પોતે બ્રાહ્મણ સરોવરના તટ ઉપર બ્રાહ્મણો તથા જૈનોના દેવો સાથે ભુદ્ધ (કે જૈનો ધર્મ ધરો ખરો નિર્મૂલ થયો હતો તે) ની મૂર્તિ પણ પધરાવી હતી.

રાજના સમયમાં સેનાર નામનાં ઘણાં મરાઠા કુટુંબો નિર્ધન રિય-તિમાં છે, અને અંગણાથી પુનાની વચ્ચેની રેલવે લાઇન ઉપર સેનાર-

વાડી નામનું સ્ટેશન જે તે પશુ તગરના રાજાઓના વંશના નામ ઉપ-
રથી નીકળ્યું હોય એમ હું માનું છું.

કોટહાપુરના શિલાહાર રાજાઓની વંશાવલિ.

જતીંગ, ૧.

નાયીમ.

ચંદ્રરાજ.

જતિંગ. ૨

ગોઝ,

શુવલ,

કીર્તિરાજ,

ચંદ્રાદિત્ય.

મારસિંહ [શકે. ૯૮૦ એટલે ઈ. સ. ૧૦૫૮]

શુવલ. ૨,

ભોજ. ૧.

ખલ્લાળ. ચંદ્રાદિત્ય (સને ૧૦૩૨, ૧૦૪૦,

૧૦૫૮ એટલે ઈ. ૧૧૧૦

૧૧૧૮, ૧૧૩૬.)

વિજયાકર્ક. (સ. ૧૦૬૫, ૧૦૭૩

એટલે ઈ. સ. ૧૧૪૩, ૧૧૫૧)

ભોજ. ૨. (સ. ૨૧૦૧; ૧૧૦૬.

૧૧૧૨, ૧૧૧૩ ૧૧૧૪

તથા ૧૧૨૭ એટલે ઈ.

સ. ૧૧૭૯, ૧૧૮૭

૧૧૯૦, ૧૧૯૧,

૧૧૯૨, ૧૨૦૫.)

પરિશિષ્ટ. અ.

શુભ સંવત્સર ઉપર નિબંધ.

ઇસવીસનના આરંભના ચતુર્થમાં પશ્ચિમ તથા ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં જે જૂદા જૂદા વંશોનાં રાજ્ય થઇ ગયાં તે વંશોના કાલક્રમ એક ખીલ સાથે બંધબેસતા કરવાને માટે શુભ સંવત્સરના આરંભની તારીખ વિશે વિચાર કરવો એ આવશ્યક છે. અગીયારમા ચતુર્થના પ્રથમના ભાગ માં મહમુદ ગઝનવીની સાથે તેની ગુજરાતની ચઢાઈમા સાથે આવનાર એલ્ખીરની એમ કહે છે કે, તે સંવત્સર શક સંવત્સરથી ૨૪૧ વર્ષ પાછા-જનો હતો અને તે શુભ વંશના રાજાઓના નાશનો સમય હતો. બદ્દાઉન રાજા ઉપરથી નીકળેલા ખીલ સંવત્સરની વાત તે કહે છે, જેના આરંભની તારીખ તથા શુભના સંવત્સરના આરંભની તારીખ એકજ છે.

શુભ રાજાઓના તથા તેમના વાળાના સરદારોના કેદલાએક શિક્ષા-લેખોમાં તારીખો શુભકાલ અથવા શુભસંવત્સરની લખેલી છે; માટે તે સંવત્સર શુભ વંશના નાશની હતી તેમ એલ્ખીરખીતું જે કહેવું છે તે ખરૂં હોઇ શકે નહીં. વળી તેણે ખીલ વાત જે કહી છે તે-એટલે કે તે સંવત્સર શક સંવત્સરથી ૨૪૧ વર્ષ પછીનો હતો એ વાત-ઉપર પણ આ તેની જૂવને લીધે વિશ્વાસ રહી શકતો નથી. પરંતુ તે સાથે એને કાંઈ પણ સંબંધ નથી. એલ્ખીરનીએ તે સંવત્સરના આરંભની તારીખની માહિતી તે સમયના પુરાવા ઉપરથી લીધી હશે, કારણકે તેના કહેવા પ્રમાણે શુભ લોકોનો સંવત્સર તો તેના સમયમાં તે દેશમાં સાધારણ રીતે વપરાતો સંવત્સરમાનો એક હતો; વળી વિક્રમ સંવત્સર તથા શક સંવત્સરના આરંભની તારીખો વિશે તેણે લખેલી

વાતો ખરી છે, મારે ગુપ્ત સંવત્સરના સંબંધીની પણ તેણે લખેલી વાત ખરી હોવીજ જોઈએ. વળી તેથી બીજા હાથ ઉપર, જે વૃત્તાંતના સ્મરણ સાર ગુપ્ત વંશ સ્થાપવામાં આવ્યો હશે તે બાબતની તેની માહોતી તે સમયના હિંદુ જ્યોતિષીઓમાં ચાલતી હતકથા ઉપરથી મેળવવામાં આવેલી હોવી જોઈએ, કારણ કે તેઓએ તેને આ બાબત ખબર આપી હશે. આવી હતકથાઓ ધણીવાર જૂલમરેલી હોય છે. અને તે ધણા દૃષ્ટાંતોમાં સાબીત થયેલું છે. એટલીટનીને વળી એવી પણ ખબર આપવામાં આવી હતી કે શક સંવત્સર તો શક લોકોનો વિક્રમાદિત્યે પરાજય કર્યો તે કાલની બાબતનો છે. તે સંવત્સરની ઉત્પત્તિની બાબતમાં હિંદુ જ્યોતિષીઓમાં આ હતકથા હતી, જોકે હાલ તો તેને બદલે બીજાજ માન્યતા ચાલે છે. ભારતરાચાર્યકૃત કરણકુલહલ જેની હસ્તલિખિત પ્રત ચારસો વર્ષથી વધારે જૂની સરકાર સાર ગયે વર્ષે કરેલા મારા સંબ્રહમાં વિઘ્નમાન છે તે પુસ્તક ઉપરની ટીકામાં તેનો કર્તા સોદલ એમ કહે છે કે, “ શક નામના એએએને વિક્રમાદિત્યે માર્યા તેનો સમય સામાન્ય રીતે શક સંવત્સર કહેવામાં આવે છે. ” પણ આપણે જાણીએ છીએ કે બાડામી આગળના મંગલીશના શિલાલેખમાં તે સંવત્સર “ શક રાજના રાજ્યાભિષેકનો સંવત્સર હતો એમ કહેવામાં આવેલું છે, તથા એહાલના શિલાલેખમાં રવિકીર્તિ તે સંવત્સર શક રાજાઓનો સંવત્સર હતો એમ વર્ણન કરે છે, તથા બીજે ધણે સ્થાને તે સંબંધમાં આવીજ હકીકત લખવામાં આવી છે. મારે જેમ શક સંવત્સરની ઉત્પત્તિ વિશે એટલીટનીએ કરેલી જૂલથી તે સંવત્સરના આરંભની તારીખ વિશે તેણે લખેલી હકીકત ખોટી પડતી નથી, તેવી જ રીતે ગુપ્ત સંવત્સરની ઉત્પત્તિ વિશે તેણે કરેલી જૂલથી તે સંવત્સરના આરંભની તારીખ વિશે તેણે લખેલી હકીકત પણ ખોટી પડતી નથી. મારે આ સર્વ હકીકત ધ્યાનમાં લેતાં જે એક લિખિત રસ્તો આપણે લેવાનો છે તે એ છે કે ગુપ્ત વંશના નાશના સમયનો તે સંવત્સર છે તે હકીકત સ્વીકારવી નહી

પરંતુ તે સંવત્સરના આરંભના તારીખની હકીકત ખરી માનવી. પરંતુ કેટલાએક પ્રાચીનવિદ્યાવેત્તાઓ આ બંને હકીકતો માનતા નથી, પણ જે હકીકત તેમના ઉપર આવીને પડે છે અને જે હકીકત તેમના પોતાના મન સાથે મળતી આવે છે તેજ ખરી માને છે અને તે એ કે શકે ૨૪૨ મા ગુપ્તોનો નાશ થયો, અને તે સંવત્સરના આરંભની તારીખ તેથી પણ અગાઉની હતી એમ દરાવવાનો ભગીરથ પ્રયત્ન કરે છે. જે ગિયાલેઓ ઉપરથી એમ માલુમ પડે કે તે સંવત્સર તેના પછીના સમયનો નહોતો પણ તે તો સમકાલીન હતો, તો શકે ૨૪૨ મા ગુપ્ત સંવત્સર શરૂ થયો એવી એટ્લીનીએ લખેલી હકીકત તે સમયના પુરાવા ઉપરથી લેનામાં આવી હશે. તેને યોગ્ય વજન આપી આપણે એમ માનવું જોઈએ કે તેજ વર્ષમાં ગુપ્ત લોકો સત્તામાં આવ્યા પણ આને બંદને આપણે એમ કહીએ કે શકે ૨૪૦ મા ગુપ્ત લોકોનું રાજ્ય બંધ પડ્યું, તો એમ ખરીણામ આવે છે કે તે વખતના સમકાલીન પુરાવા જે આપણે માનતા નથી, પણ એક દંતકથા માત્રને આપણે માનીએ છીએ, કે જે દંતકથાની તે સંવત્સર તે પછીના સમયનો હતો તે વિશેની હકીકત બૂલ ભરેલી છે એમ સાબીત થયું છે.

વળી ગુપ્ત સંવત તથા વચલી સંવત એ બંનેના આરંભની તારીખો એકજ હતી એમ જે એટ્લીનીનું કહેવું છે તે “તદ્દન અસંભવિત” કેટલાએકને લાગે છે. પરંતુ મારા મનમાં એ અસંભવિતતા એટલી બધી મોટી નથી લાગતી કે જેથી એટ્લીનીના તે વચનની કોઈમત સમકાલીન પુરાવા રૂપે કાંઈ પણ ઝોછી થઈ જાય આપણે સર્વે જાણીએ છીએ કે તે વંશના સ્થાપનારના એક પુત્રના દાનપત્રમાં આવતી તારીખ ૨૦૭ છે, અને તે પછીના રાજાઓની દાનપત્રોની એક મોટી સંખ્યા પણ આપણી પાસે છે કે જેની તારીખો આના પછીની છે અને તે કારણથી તે સર્વ બંધબેસતી આવે છે. મારે આ ઉપરથી એટલું

તો સ્પષ્ટ છે કે આ તારીખો તે વંશના સ્થાપનથી શરૂ થતા સંવત્ ને લાગુ પડી શકે નહીં. ૨૦૭ વર્ષ જોડેલો લાંબો સમય તે વંશ સ્થાપનાર પિતાની અને તેના પુત્રના સમયની વચ્ચે થઈ ગયો હોય એમ બને નહીં, જો કે તે પુત્ર તેના મરણ પછી જન્મ્યો હોય એમ ધારીએ તો પણ. માટે તે તારીખો શુભ સંવત્ને લાગુ પડતી છે એમ સમજાય છે. ત્યારે વયબી વંશની હયાતી જે આશરે ૨૭૫ વર્ષો સુધી નહીં તે દરમ્યાન વયબી વંશના રાજાઓએ વયબી સંવત્ કદી પણ વાપર્યો નહોતો, તો પછી વયબી સંવત્ કેવો હોય ? જો એક અમુક સંવત્ એક અમુક વંશના રાજાઓએ વાપર્યો ન હોય, એટલે યોગેક વખત પણ વાપર્યો હોય નહીં અને અમલમાં મુક્યો હોય નહીં, તે વિના તે સંવત્ તે વંશનો કહેવાય નહીં, માટે વયબી વંશના રાજાઓએ વાપરેલો સંવત્ વલ્લભી સંવત્ હોવો જોઈએ, આમ હોવા જ જોઈએ એમ ધારણા કરી શકાય જ. માટે આ સર્વ હકીકત સમજાય તેરી થાય છે તે હકત એક ધારણા કરવાથી અને તે એક વયબી વંશના રાજાઓએ સુનાપ્તમાં દાખલ કરેલો અને પોતે વાપરેલો સંવત્ જે હતો તેને તેની પ્રજા વયબી સંવત્ કહેતી, પણ તે વંશના સ્થાપનથી શરૂ થતા સંવત્ને તે નામ આપેલું નહોતું, કાગળ કે સ્થાપનથી શરૂ થતો સંવત્ વયબી રાજાઓએ પોતેજ વાપરેલો નહોતો, માટે જે સંવત્ વયબી વંશના રાજાઓએ દાખલ કર્યો અને પોતે વાપર્યો તે શુભ સંવત્ હતો, અને જે લોકોના તેઓ પોતે આરંભમાં આશ્રિતો હતા આ રીતે શુભ તથા વંશબી સંવતોના આરંભની તારીખો એક જ છે એમ જે એન્ગ્લીશનીનું કહેવું છે તે સત્ય છે. કર્નલ રોડે શાંધી કાઢેલા સોમનાથ આગળના એક શિલાલેખ ઉપરથી આપણને સમજાય છે કે શાકે ૪૨૨ એ વયબી સંવત્નું પેટલું વર્ષ હતું. માટે શુભ સંવત્ના આરંભની તારીખ પણ એન્ગ્લીશની ના કહેવા પ્રમાણે શાકે ૨૪૨ હતી.

સારે મને લાગે છે કે હવે એ નિર્ણય કરવાનો પ્રશ્ન તદ્દન સોદો છે. તોપણ ઍલ્બીઝનીએ આપેલી તારીખ ખોટી છે એમ સાબીત કરવા સારૂ તથા શાકે ૨૪૨ માં ગુપ્તવંશના નાશની તારીખ મુકાય તેવી રીતે તેથી પણ અગાઉની તારીખ નિશ્ચિત કરવા સારૂ ખજોળશાસ્ત્રની ગણનાઓની મદદ લેવામાં આવી છે, માટે આ વિષયમાં વધારે હેંડા ઉતરવાનું આવશ્યક છે. એકાદ સૂચિત આરંભની તારીખનું સત્યાસત્ય નિર્ણય કરવા સારૂ નીચે લખેલાં પ્રમાણો વપરાય અને તે વાપરવામાં પણ આપ્યાં છે:—

- (૧) એરાનમાં આવેલા છુદ્ધ ગુપ્તના સ્તંભના લેખની તારીખ; જે ગુપ્ત સંવત્ ૧૬૫ ના આપાઠ ૧૨ ગુરવાર છે.
- (૨) રાજા હરતીનો શિક્ષાલેખ ૧૫૬ ગુપ્ત સંવત્તનો, ગુરના ખારવાર્ષિક સંવત્સરનું નામ મહાવૈશાખ.
- (૩) રાજા હરતીનો શિક્ષાલેખ ગુપ્તસંવત્ ૧૭૩ નો, ગુરના ખારવાર્ષિક સંવત્સરનું નામ મહાશ્વાયુજ.
- (૪) રાજા હરતીનો શિક્ષાલેખ ગુપ્તસંવત્ ૧૯૧ નો ખારવાર્ષિક સંવત્સરનું નામ મહાચૈત્ર.
- (૫) રાજા યજોબાનો શિક્ષાલેખ ગુપ્તસંવત્ ૨૦૯ નો, ખારવાર્ષિક સંવત્સરનું નામ મહાશ્વાયુજ.
- (૬) ગુપ્તસંવત્ ૫૮૫ ફાલગુણ સુદી ૫ ની તારીખના મોરખીના તામ્રપદના પત્રમાં લખેલું સૂર્યગ્રહણ.

ઍલ્બીઝનીએ આપેલી આરંભની તારીખને આ પ્રમાણે લગાડતા પૂર્વે એટલું તો સ્વીકારવું જોઈએ કે એ આરખી પુસ્તકકર્તા પ્રમાણે તે ગુપ્તસંવત્ શકસંવત્ થી ૨૪૧ વર્ષ પાછળ હતો. શકેસંવત્તને વલ્લભી-સંવત્માં એટલે ગુપ્તસંવત્માં ઉતારવા માટે ૬ નું ધન તથા ૫ નો વર્ગ

તેમાથી બાદ ક્રમો એટલે ૨૪૧ બાદ કરવા એમ તે કહે છે, અને ખરે-ખરો દૃષ્ટાંતો આપતા તે કહે છે કે શાકે ૯૫૩ વલ્લભી અથવા ગુપ્તસ-વત્ ૭૧૨ ને મળે છે મારે આ રીતે શાક સવત્ શોધી કાઢવા મારે ગુપ્તસ વત્તમા આપણે ૨૪૧ ઉમેરવાના છે. વળી પરિશિષ્ટ (ખી) માં હું બતાવીશ તે મુજબ, શિવાલેખોમા લખેલા સંખ્યાવાચક અક્ષરો ધણાં દૃષ્ટાંતોમા તે સવત્તના જેટલા વર્ષો યથ ગયા છે તે બતાવે છે, એટલે કે ગયું વર્ષ બતાવે છે, અને આપેલા દૃષ્ટાંતોમાથી આશરે ત્રીજા ભાગ-માજ ચાલુ વર્ષ બતાવે છે. તોપણ સવત્સરના વર્ષનું નામ જ્યારે જ્યારે આપવામા આવ્યું છે, ત્યારે તો તે નિયમિત રીતે ચાલુ વર્ષજ બતાવે છે, જે કે ધણાજ થોડા દૃષ્ટાંતોમા તે પણ ગયું વર્ષ બતાવે છે મારે જો ગયા ગુપ્ત વર્ષને ચાલુ શક વર્ષમાં આણવું હોય, તો ગુપ્ત વર્ષમા ૨૪૨ ઉમેરવા પડશે પણ જો તે બને વર્ષો ચાલુ સાધનાં હોય અથવા ગઈ સાધના હોય, તો તે બને વચ્ચેનો તફાવત ૨૪૧ નો છે.

ત્યારે હવે પેહેલું પ્રમાણ લગાડતા, ગ્રામ ૧૬૫+૨૪૧=૪૦૬ શક જો એટખીરનીનું લખવું સત્ય હોય, તો આ વર્ષના આપાદ સુદી ૧૦ ને દીને ગુરવાર હોવો જોઈએ આ બાબતની ગણતરી કરવાનું મેં મારા મિત્ર કેશ લક્ષમણુ છત્રેને કહ્યું. અને તે મને કહે છે કે તે દીને ગુરવાર હતોજ. આપણી ખગોળવિદ્યાની રીતિઓ ગયા શક વર્ષ ૬૫૨ આધાર રાખે છે અને આપણું હાનનું ચાલુ શક વર્ષ ૧૮૦૫, હું આગળા પરિશિષ્ટમાં બતાવીશ તે પ્રમાણે, જેટલા વર્ષ યથ ગયા છે તે સંખ્યા ખરી રીતે દર્શાવે છે, તો હાનનું ચાલુ વર્ષ ૧૮૦૬ ખરી રીતે હોવું જોઈએ અને ગુપ્ત સવત્ ૧૬૫ તેમજ શક ૪૦૬ નું વર્ષ ગયું વર્ષ હોવું જોઈએ. મારે ફક્ત ૨૪૧ ઉમેરવા જોઈએ. શકે ૪૦૬ ઈ. સ ૪૮૪ ને મળતું આવે છે જનરલ કર્નાગહામ ગુપ્ત સવત્ ૧૬૫ ઇ.સ. ૪૮૩ ને મળે છે એમ ગણે છે, કારણ તે ૨૪૦+૭૮=૩૧૮ તેમા તે ઉમેરે છે, અને તેથી

તેનું પરિણામ એ આવે છે કે આપાઠ સુદી ૧૨ ને દિને ગુરુવારને બદલે શુક્રવાર આવે છે. પણ જો તેણે $૨૪૧+૩૮=૩૧૯$ ઉમેર્યા હોત અને ગ્રામ સંવત ૧૬૫ ને ઇ. સ. ૪૮૪ મળતા આવે છે એમ ગણ્યું હોત, તો તેનું પરિણામ ખરૂં આવત.

બાર વર્ષના ચક્રનાં વર્ષોની તારીખોની બાબતમાં જનરલ કર્નાગ-હામે પોતેજ તે સ્પષ્ટ છે કે કેમ તે નિશ્ચિત કરવાનાં સાધનો આપણા આગળ મુકેલાં છે. ગ્રામીન શોધ જોળને લગતા રીપોર્ટોના પુ. ૧૦ માં તેમણે પ્રગટ કરેલાં કોષ્ટકોમાં ચાલુ ઇસવીસનના વર્ષને મળતું સંવત્સરનું વર્ષ આપવામાં આવ્યું છે, અને વર્ષના આંકડામાંથી ૭૮ આપણે બાદ કરીએ તો ચાલુ શક વર્ષ આવશે. ત્યારે હવે ગુપ્તના આંકડાની તારીખનાં વર્ષ તે સંવત્સરના વર્ષનું વર્ષ શરૂ થતા પૂર્વે એટલાં વર્ષો વ્યતીત થઈ ગયા હતાં એમ દર્શાવે છે એમ સ્વીકારીએ (અને ઉપર કલા મુજબ તે તારીખો નક્કી કરવાની આ રીત સાધારણ રીતે હમેશાં આપણને માલુમ પડે છે) તો ઉપર લખેલી તારીખમાંની ત્રીજી તારીખ એટલે ૧૭૩ નું ગુપ્ત વર્ષ શક સંવત્સરનાં ૪૧૪ વર્ષો વ્યતીત થયાં અને ૪૧૫ મું વર્ષ હાલ ચાલે છે તેને મળતુ આવે છે, ૨૪૧ વર્ષ પહેલાંમાં ઉમેરવા અને ૨૪૨ બીજામાં ઉમેરવાથી ઉપર પ્રમાણે પરિણામ આવે છે. ૪૧૫ માં ૭૮ આપણે ઉમેરીએ તો ચાલુ ઇસવીસનનું વર્ષ જે ૪૯૩ છે તે આવે છે. હવે જનરલ કર્નાગહામના કોષ્ટકોમાં મહાશ્વયુજનુ વર્ષ ઇ. સ. ૪૯૩ ને મળતું છે તેમ આપવામાં આવ્યું છે. તેજ રીતે ૧૯૧ ગુપ્ત વ્યતીત થયાં $+૨૪૨=૪૩૩$ શક ચાલુ વર્ષ $+૭૮=૫૧૧$ ઇ. સ. ચાલુ કોષ્ટકોમાં ૫૧૧ ના વર્ષને મહાવ્યરિત નીચે મુકેલું આપણને માલુમ પડે છે. તેવી જ રીતે ૨૦૯ ગુપ્ત વ્યતીત $+૨૪૨=૪૫૧$ શક ચાલુ $+૭૮=૫૨૯$ ઇ. સ. ચાલુ જે “ મહાશ્વયુજ ” હતું.

ત્યારે હવે બારવર્ષીય ચક્રમાંની પહેલી તારીખના સબંધમાં કહેતાં,

તેમાથી બાદ ક્રમે એટલે ૨૪૧ બાદ કરવા એમ તે કહે છે, અને ખરે-ખરું દર્શાવે આપતા તે કહે છે કે શાકે ૮૫૩ વર્ષની અથવા ગુપ્તસં-વત્ ૭૧૨ ને મળે છે મારે આ રીતે શાક સવત્ શોધી કાઢવા મારે ગુપ્તસવત્માં આપણે ૨૪૧ ઉમેરવાના છે. વળી પરિશિષ્ટ (બી) માં હું બતાવીશ તે મુજબ, શિવાલેખામાં લખેલા સંખ્યાવાચક અક્ષરો ધણા દર્શાવેલા તે સવત્ના જેટલા વર્ષો થઈ ગયા છે તે બતાવે છે, એટલે કે ગયું વર્ષ બતાવે છે, અને આપેલા દર્શાવેલાથી આશરે ત્રીજા ભાગ-માન ચાલુ વર્ષ બતાવે છે. તોયણ સવત્સરના વર્ષનું નામ જ્યારે જ્યારે આપવામાં આવ્યું છે, ત્યારે તો તે નિયમિત રીતે ચાલુ વર્ષજ બતાવે છે, જે કે ધણાજ થોડા દર્શાવેલા તે પણ ગયું વર્ષ બતાવે છે. મારે જો ગયા ગુપ્ત વર્ષને ચાલુ શક વર્ષમાં આણવું હોય, તો ગુપ્ત વ-ર્ષમાં ૨૪૨ ઉમેરવા પડશે પણ જો તે બંને વર્ષો ચાલુ સાવનાં હોય અથવા ગઈ સાવનાં હોય, તો તે બંને વચ્ચેનો તફાવત ૨૪૧ નો છે.

ત્યારે હવે પહેલું પ્રમાણ લગાડતા, ગ્રામ ૧૬૫+૨૪૧=૪૦૬ શક જો ઐશ્વરીનીનું લખણ સત્ય હોય, તો આ વર્ષના આપાદ સુદી ૧૦ ને દીને ગુરવાર હોવો જોઈએ આ બાબતની ગણતરી કરવાનું મેં મારા મિત્ર ટેડ લક્ષમણ છત્રેને કહ્યું. અને તે મને કહે છે કે તે દીને ગુરવાર હતોજ. આપણી ખગોળવિજ્ઞાની રીતિઓ ગયા શક વર્ષ ૭૫૨ આધાર રાખે છે અને આપણું હાલનું ચાલુ શક વર્ષ ૧૮૦૫, હું આગળ પરિશિષ્ટમાં બતાવીશ તે પ્રમાણે, જેટલા વર્ષો થઈ ગયા છે તે સંખ્યા ખરી રીતે દર્શાવે છે, તો હાલનું ચાલુ વર્ષ ૧૮૦૬ ખરી રીતે હોય જોઈએ અને ગુપ્ત સવત્ ૧૬૫ તેમજ શક ૪૦૬ નું વર્ષ ગયું વર્ષ હોય જોઈએ. મારે ફક્ત ૨૪૧ ઉમેરવા જોઈએ શાકે ૪૦૬ ઇ. સ ૪૮૪ ને મળતું આવે છે. જનરલ કર્નીગહાય ગુપ્ત સવત્ ૧૬૫ ઇ. સ. ૪૮૩ ને મળે છે એમ ગણે છે, કારણ તે ૨૪૦+૭૮=૩૧૮ તેમાં તે ઉમેરે છે, અને તેથી

ના આરબની તારીખ આ સર્વ કસોટીઓમાથી પસાગ થાય છે વળી એટલે સુધી કહી શકાય કે જનરલ કર્નીગદામે કહેવી ૧૬૭ ઇ. સ ની તારીખ તેમ સર ઇ. કથાઈવમેવીએ કહેવી ૧૯૦ ઇ. સ. ની તારીખ એ બંને તારીખો કરતા ઉપર લખેથી તારીખ કસોટીમાથી બહુ સારી રીતે પસાર થાય છે, પરંતુ આના સુદ્ધ ફક્ત ખગોળનિધાના જ દારી ઉપર થી નિશ્ચિત કરવા એમ કહવા નાપુગ છુ કારણુ બહુ સુચનાડા ભરેલા થણા તત્વો તેમા આવે છે અને હાલના સમયના ખગોળવેત્તાઓ સર્વથી માહિત હોઈ તેમને મારે ગપ્તી કરી ચે નહી

ત્યારે હવે એખીરનીના સામાજીકાઓ જે છેલા પામન્ટ ઉપર ભરેમા રાખે છે તે વિશે વિચાર કરવો ખાધી રહે છે વધબીના હજી શિલાદિત્વના અ પાર સુધીમા મળી આવેલા દાનપત્ર ઉપરની તારીખ ૪૪૭ ની છે. આ શિલાદિત્વને તે દાનપત્રમા ધ્રુબટ એ પદ આપનામા આન્યુ છે, અને ઈ. સ. ૬૪૦ મા હવાનનગ વધબીમા ગયો હતો તેણ લખેલો તુ-હુ-વ-પો-તુ એટલે ધ્રુબટ તે એજ એમ નક્કી થએલુ છે ૪૪૭ના વર્ષની તારીખ ગુપ્ત સવત્સરની છે એમ અમજવામા આવે છે, અને તેમા ૩૧૯ ઉમેગામા આવે તો તેને મળતુ ઈ. સ ૭૬૬ આવે છે, માટ આ ઉપરથી એમ તકરાર કનામા આવી છે કે ગુપ્ત સવત્સરના આરબની તારીખ તેથી વધારે વલ્ગો હતી એમગણુ બેઠએ, કે તેથી આ શિલાદિત્વ અથવા ધ્રુબટ હવેનસ ગના પ્રસાસની તારીખની વધારે પાસે આવે પપુ છેવે શિલાદિત્વ તેજ હવેનસ ગનો ધ્રુબટ હતો તેમ માનવુ એ ટપ્પી શકે તેનું નથી સી-યુ-ડી-મા ચીનાઇ ગ્રથર્ટા એક રાજા વિશે ખોલતો નથી, પણ બહુ રાજા વિશે ખોલે છે, અને એમ કહે છે કે તેઓ માયવાના શિલાદિત્વના ભત્રીજાઓ હતા, અને તેમાનો મૈથી નાહાનો જેનુ નામ ધ્રુબટ હતુ તે હર્ષવર્ધનના પુત્રનો જમાઇ થતો હતો માલવાના રાજાના બે તેઓ ભત્રીજાઓ થતા હતા, તો તેઓ બંને બા.

૧૫૬ ગુરુત+૨૪૨+૭૮ તે ૮૭૬ ઈ સ ની બચેગર છે, જે વર્ષ મહા
 વૈશાખને બદલે મહાચરિત છે, અરીયા એક વર્ષનો ફરક છે, ૫૦ ગુ આવે
 ફરક તો શક તારીખોમા અને તેની સાથે આપેલા ૬૦ વર્ષીય ચક્રના ૪
 પોંમા પણ આવે ૭ અને આમાના કટલાક ખીન્ન પરિગિષ્ટમા લખેલી
 નોટમા નોધનામા આવેના છે આવી ભૂલો ચનાનું કારણ થઈ કરીને એમ
 છે કે ગત વર્ષ એટલે જે વર્ષ પૂર્ણ થઈ ગયું તે અને ચાલુ વર્ષ એ
 બેનેનો વારનાર ઉપયોગ કરનામા આવતો નથી ચાલુ વર્ષને બદલે ભૂ-
 લથી ગયું વર્ષ ગણવામા આવતું જેવી રીતે કે ૧૮૦૫ ના શક વર્ષને
 ચાલુ લખેન છે એમ જૂનથી આપો હમણા સમજાએ છીએ, જોકે
 ખરેખરો રીતે તે ખુદ થઈ ગયેલું અથવા ગત વર્ષ છે મારે પ્રસ્તુત દષ્ટાત-
 મા તે શિનાલેખના લખનારે જૂનથી ૧૫૭ વર્ષો વ્યતીત થયા હતા તેને
 બે લે તે ચાલુ ૪૫ છે એમ ગણ્યું હશે, અને તેથી ૧૫૬ મા ૪૫ ને
 ગયું વર્ષ ગણ્યું અને તેના મારે ૧૫૭ ને બદલે તે વર્ષ આપ્યું હવે
 ૧૫૭ ગુરુત+૨૪૨+૭૮=૪૭૭ ઈ સ, જે ૪૬૬ મુજબ મહાવૈશાખ છે

માન મિત્ર પ્રો ફર લક્ષમણની ગણતરી મુજબ મોખીના લેખમા
 વણ વેલું ગ્રહણ માર્ચ ૮૭૭ ના નાનાખ વદી અમાનારયાએ થયું હતું. તે
 લેખમા આપેલું ગુરુત ૪૬૫ નું છે જે ખગોળવિદ્યાની ગણતરી પ્ર-
 માણે ૮૭૭ નું વર્ષ ચાલુ વર્ષ હોય, તો તે ૫૮૫ ગુરુત ૪૬૫ વ્યતીત
 થયા તેને મળતું આવતું જોઈએ, કારણ કે ૫૮૫+૨૪૨=૮૨૭ તે શિવા-
 લેખમા લખેલી ફાલ્ગુન શુદ્ધ ૫ ચમીની તુરતજ અગાઉ આવેના શુદ્ધ
 ૫ગવાને દીઠે જ તે ગ્રહણ થયું હતું તેમ ધારનાનું મોઢપણ રીતે જરૂ-
 રનું નથી કારણકે દાનના સળધની ખરેખરી ધાર્મિક દ્રિષ્ટા રેગાખમાં
 કરવામા આવી હતી અને તે દાનપત્ર ફાલ્ગુનમાં કરનામા આવ્યું હતું.
 તે પૂર્ણ રીતે સકલ છે

આ રીતે મે બતાવ્યું છે કે એફમીરનીએ આપેલી ગુરુત સવસર-

ના આરંભની તારીખ આ સર્વ કસોગીઓમાથી પચાસ થાય છે વળી એટલે સુધી કહી શકાય કે જનરલ કર્નીગહામે કહેલી ૧૬૭ ઈ સ ની તારીખ તેમ સર ઇ ક્વાર્ટરમેથીએ કહેલી ૧૯૦ ઈ સ ની તારીખ એ બંને તારીખો કરતા ઉપર લખેલી તારીખ કસોગીમાથી બે સારી રીતે પચાસ થાય છે, પરંતુ આના મુદ્દા ફક્ત ખગોળનિવાના જ નહીં ઉપર થી નિશ્ચિત કરવા એમ કંવા નાખુગ હુ કારણ બહુ સુચના ભરેલા ઘણા તત્વો તેમા આવે છે અને હાનના સમયના ખગોળવેત્તાઓ સર્વથી માહિત હોઈ તેમને મારે મપૂની કરી શકે નહીં

ત્યારે હવે એખીરનીના સામાજીકાઓ જે છેલ્લા પાંચ્ચ ઉપર ભરેલા રાખે છે તે નિજે નિચાર કર્યો બાની રહે છે વચલીના છેલ્લા સિનાદિત્યના અત્યાર સુધીમા મળી આવેલા હાનપત્ર ઉપરની તારીખ ૪૪૭ ની જે આ સિનાદિત્યને તે હાનપત્રમા મુબટ એ ૫૬ આપનામા આપ્યું છે, અને ઈ સ. ૧૪૦ મા હવાનન ગ વહનીમા મયો હતો તેણે લખેલો તુ-હુ-૧-પો-તુ એટલે મુબટ તે એજ એમ નક્કી થયેલું ૮ ૪૪૭ના વર્ષની તારીખ મુત સવસરની છે એમ સમજવામા આવે છે, અને તેમાં ૩૧૬ ઉમેરનામા આરે તો તેને મળતું ઈ સ ૭૬૬ આવે છે, મારે આ ઉપરથી એમ તકરાર કરનામા આવી છે કે મુત સવસરના આરંભની તારીખ તેથી નધાર વહનો હતી એમમણું નોંધ્યો, કે જેથી આ સિનાદિત્ય અથવા મુબટ હવેનન ગના ગ્રનાસનો તારીખ ૧૧ વધારે પાસે આવે પપુ છે'નો તરવાઈ તેજ હવાનન ગનો મુબટ હતો તેમ માનવું એ ટકી શકે તેવું નથી સી-યુ-ડી-મા ચીનાઇ અથર્ના એક રાજા વિશે જોયતો નથી, પણ બહુ રાજા વિશે જોયે છે, અને એમ કહે છે કે તેઓ માનવાના સિનાદિત્યના ભત્રીજાઓ હતા, અને તેમાનો સૌથી નાહાનો જેનું નામ મુબટ હતું તે હર્ષવર્ધનના પુત્રનો જમાઇ થતો હતો માલવાના રાજાના જે તેઓ ભત્રીજાઓ થતા હતા, તો તેઓ બંને બા

૧૫૬ ગુરૂત+૨૪૨+૭૮ તે ૪૭૬ ઈ સ ની બચેમર છે, જે વર્ષ મહા
 વૈશાખને બદને મહાચરિત છે, અતીયા એક વર્ષનો ફરક છે, ૫૦ તુ આવે
 ૬૨૨ તો ગક તારીખોમા અને તેની સાથે આપેના ૬૦ વર્ષીય ચક્રના ૫
 ધામા પણ આવે ૮ અને આમાના ૪૮લાક ખીન્ન પરિશિષ્ટમા લખેલી
 નોટમા નોધનામા આવેના છે આવી જૂલો થનાનું કારણ પણ કરીને એમ
 છે કે ગત વર્ષ એટલે જે વર્ષ પૂર્ણ થઇ ગયું તે અને ચાલુ વર્ષ એ
 બનેનો વારનાર ઉપયોગ કરનામા આનતો નથી ચાલુ વર્ષને બદલે જૂ
 નથી ગયું વર્ષ ગણવામા આનતું જેની રીતે કે ૧૮૦૫ ના શક વર્ષને
 ચાલુ લખેન છે એમ જૂનથી આપણે હમણા સમજાએ છીએ જો
 ખરેખરી રીતે તે પુરૂ થઇ ગયેનું અથવા ગત વર્ષ છે મારે પ્રસ્તુત દર્શાવ
 મા તે શિતાલેખના લખનારે જૂનથી ૧૫૭ વર્ષો વ્યતીત થયા હતા તેને
 બદલે તે ચાલુ વર્ષ છે એમ ગણ્યું હશે, અને તેથી ૧૫૬ મા વર્ષને
 ગયું વર્ષ ગણ્યું અને તેના મારે ૧૫૭ ને બદલે તે વર્ષ આપ્યું હશે
 ૧૫૭ ગુરૂત+૨૪૨+૭૮=૪૭૭ ઈ સ, જે વર્ષ મહાક મુજબ મહાવૈશાખ છે

મારા મિત્ર પ્રો જે નક્ષત્રની ગણતરી મુજબ મેરખીના લેખમા
 વણવેનું મહણુ શા ૮૦૭ ના વૈશાખ વહી અમારાગાએ થયું હતું. તે
 લેખમા આપેનું ગુરૂત ૫૬૫ નું છે જે ખગોળવિદ્યાની ગણતરી પ્ર
 મારે ૮૦૭ નું વર્ષ ચાલુ વર્ષ હોય, તો તે ૫૮૫ ગુરૂત ૫૬૫ વ્યતીત
 થયા તેને મળતું આનતું જોઇએ, કારણ કે ૫૮૫+૨૪૨=૮૨૭ તે શિતા-
 લેખમા લખેની ક્રાન્તિનું શુદ્ધ પચમીની તુરતજ અગાધિ આવેના શુદ્ધ
 પાવાને દીપમે જ તે મહણુ થયું હતું તેમ ધાગનાનું મોઢપણ રીતે જરૂ
 નું નથી કારણકે દાનના નળધની ખરેખરી ધાર્મિક ક્રિયા વૈશાખમા
 કરવામા આવી હતી અને તે દાનપત્ર ક્રાન્તિનમા કરનામા આ યુ હતું.
 તે પૂર્ણ રીતે થકા છે

આ રીતે મે જતાવ્યું છે કે એકમીનીએ આપેની ગુરૂત ૫૬૫

ના આરંભની તારીખ આ સર્વ કસોટીઓમાંથી પસાર થાય છે. વળી એટલે સુધી કહી શકાય કે જનરલ કર્નિગહામે કહેલી ૧૬૭ ઈ. સ. ની તારીખ તેમ સર ઇ. કલાઈવેલીએ કહેલી ૧૯૦ ઈ. સ. ની તારીખ એ બંને તારીખો કરતાં ઉપર લખેલી તારીખ કસોટીમાંથી બહુ સારી રીતે પસાર થાય છે; પરંતુ આવા સુદા ફક્ત ખગોળવિદ્યાના જ દારણો ઉપરથી નિશ્ચિત કરવાં એમ કરવા હું નાખુગ છું કારણકે બહુ ગુચ્છરાગ ભરેલાં ઘણાં તત્ત્વો તેમાં આવે છે અને હાલના સમયના ખગોળવેત્તાઓ સર્વથી માહિત હોઈ તેમને મારે ગણતરી કરી શકે નહીં.

ત્યારે હવે એશ્વીરનીના સામાર્થ્યોનાઓ જે છેલા પામન્ટ ઉપર ભરસો રાખે છે તે વિશે વિચાર કરવો બાકી રહે છે. વજ્રબીના છેલા શિલાદિત્યના અત્યાર સુધીમાં મળી આવેલા દાનપત્ર ઉપરની તારીખ ૪૪૭ ની ખે. આ શિલાદિત્યને તે દાનપત્રમાં મુબટ એ ૫૬ આપવામાં આવ્યું છે, અને ઈ. સ. ૬૪૦ માં હવોનસ ગ વહબીમાં ગયો હતો. તેણે લખેલો તુ-હુ-વ-પો-તુ એટલે મુવબટ તે એજ એમ નક્કી થયેલું છે. ૪૪૭ના વર્ષની તારીખ ગુપ્ત સવત્સરની છે એમ સમજવામાં આવે છે, અને તેમાં ૩૧૯ ઉમેરવામાં આવે તો તેને મગધ ઈ. સ. ૭૬૬ આવે છે, માટે આ ઉપરથી એમ તકરાર કરવામાં આવી છે કે ગુપ્ત સવત્સરના આરંભની તારીખ તેથી વધારે વહેલી હતી એમગણતરી બોધ્યો, કે જેથી આ શિલાદિત્ય અથવા મુબટ હવોનસગના પ્રવાસની તારીખની વધારે પાસે આવે. પણ છેલ્લો શિલાદિત્ય તેજ હવોનસગનો મુબટ હતો. તેમ માનવું એ ટકી શકે તેવું નથી. સી-યુ-કી-માં ચીનાઈ ગ્રંથકર્તા એક રાજા વિશે જોવતો નથી, પણ બહુ રાજા વિશે જોલે છે, અને એમ કહે છે કે તેઓ માલવાના શિલાદિત્યના ભત્રીજાઓ હતા, અને તેમાંનો સૌથી નાહાનો જેનું નામ મુવબટ હતું તે હર્ષવર્ધનના પુત્રનો જમાઈ થતો હતો. માલવાના રાજાના જે તેઓ ભત્રીજાઓ થતા હતા, તો તેઓ બંને ભા.

ધ્રોહો હોવા જોઈએ અને તે બંને રાજાઓ હોવા જોઈએ. હવે વલ્લભીના છેલા શિક્ષાદિત્યની પૂર્વે તો તેનો પિતા ગાદીએ આવી ગયો હતો, અને વલ્લભીના રાજાઓમાં આ સમયમાં એક પછી એક એમ રાજ્ય કરતા એવા ભાઈઓ તો મળી આવતા જ નથી. આ સમય પૂર્વે એક પછી એક એમ ગાદીએ આવી ગયા હતા તેવા ભાઈઓનાં નામો તો મળી આવે છે, જેમાંનો એક ધરસેન છે અને બીજો દ્રુવસેન છે. તેઓ ખારામહના પુત્રો હતા, અને તેમાંનો નાનો તો ધરસેન ચોથાની પૂર્વે ગાદીએ આવ્યો હતો અને તેનો પિતા હતો. આ નાનો ભાઈ અથવા દ્રુવસેન તેજ હવેનસંગે લખેલો દ્રુવમટ હોવો જોઈએ. ભટ્ટ એ પ્રત્યક્ષી તો કોઈપણ અમુક અર્થ સ્થિત થતો નથી. હાલ મરાઠાઓમાં જેમ પંત અને રાવ એ પ્રત્યયો છે તેવીજ રીતે તે ફક્ત એક માન ભરેલું પદ હતું. સેન, સિંહ અને ભટ્ટ એતો વલ્લભીના રાજાઓના માનદર્શક પ્રત્યયો હતા, અને ગમે તેમ વાપરવામાં આવતા. લેખોમાં લખવામાં આવેલા દ્રુવસિંહ રાજાને સામાન્ય લોકો દ્રુવમટ કહેતા હોય, અને તેમની પાસેથીજ હવેનસંગે ગતે તે નામ મળ્યું હોય જોઈએ. હવે દ્રુવસેનની એક તામ્રપટ્ટના દાનપત્ર ઉપર ૩૧૦ ની તારીખ છે અને તેની પછી ગાદીએ આવનાર ધરસેન ચોથાની વેદુલામાં વેદુલી તારીખ ૩૨૬ ની છે. ૩૧૦ નું વર્ષ ઇ. સ. ૬૨૬ ને મળતું આવે છે (૩૧૦+૨૪૧+૭૮=૬૨૯) અને ૩૨૬ નું વર્ષ ઇ. સ. ૬૪૫ ને મળતું આવે છે. (૩૨૬+૨૪૧+૭૮=૬૪૫) મારે એ ધણું જ શક્ય છે કે ઇ. સ. ૬૪૦ માં જ્યારે હવેનસંગે વલ્લભીમાં આવ્યો હશે તે સમયે દ્રુવસેન ગાદી ઉપર હતો.

આ રીતે માલુમ પડશે કે એલ્બીરનીએ આપેલી ચારંબની તારીખ જે સર્વ બાબતો સાથે મળતી આવતી નથી એમ ધારવામાં આવ્યું છે તે સર્વ સાથે તે બરાબર મળતી આવે છે. એ બતાવ્યું છે કે તે અરબસ્તાનના મંથકર્તાનું કહેવું આપણા વિશ્વાસને પાત્ર છે, કારણ કે નિ-

ક્રમ તથા શક સવત્સર વિશેના તેના કથનોની પેઠે આ પછુ સમકાલીન પુરાવા ઉપર આધાર રાખી કરેલું હોયુ જોઈએ હવે હું એમ બતાવીશ કે ઇસવીસનના પ્રથમના શતકોમાં ગુજરાત અને ઠીઆનાડ ઉપર જૂદા જૂદા વંશોએ રાજ્ય ચલાવ્યુ તે વંશોના સબંધ વિશે જે સર્વ હકીકત આપણને મળી છે તે સાથે એભીરૂનીએ કહેલી તારીખ જ ફક્ત મળતી આવે છે અને જનરલ ઈનીગ્હામે તથા સર ઇ એલીએ સુચવેલી તારીખો મળતી આવતી નથી આપણે જાણીએ છીએ કે સેટ્રોની પછી ગુપ્ત વંશ આવ્યો, તથા વલ્લભી વંશના રાજાઓ પ્રથમ તો ગુપ્તના આશ્રિતો હતા, અને પાછળથી સ્વતંત્રતાને પામ્યા હતા જે રાજાઓ સેટ્રોનો પરાજય કર્યો તે રાજા ચંદ્રગુપ્ત ૨ હોયો જોઈએ કારણ કે સેટ્રોના સિંહાસને બગબર અનુકરણ કરતા સિંહાસને તે રાજાઓના મળી આવે છે તે સર્વમાં તે પેહેલો છે. તે રાજાની મોડામાં મોડી તારીખ ૬૩ છે આ તારીખ ઇ. સ. ૨૬૦ તથા ઇ. સ. ૨૦૩ ને મળતી આવે છે. જો ગુપ્ત સવત્સર ઇ. સ. ૧૬૭ માં તથા ઇ. સ. ૧૯૦ માં શરૂ થયો એ ધારણા પ્રમાણે આપણે ગણતરી કરીએ તો હવે સેટ્રપ વંશની છેલ્લામાં છેલ્લી તારીખ ૩૦૪ છે. જો તે શક સવત્સરની છે એમ ગણીએ તો તેને ઇ. સ. ૩૮૨ મળતા આવે છે, એટલે કે તે વંશનો ચંદ્રગુપ્ત અત આણ્યો ત્યાર પછી આશરે એક મોંઘર્થ સુધી તે વંશના એક રાજાએ રાજ્ય કર્યું હશે એમ આપણને ધારવું પડશે, માટે શક સવત્સરની તે તારીખ છે એમ ગણવું બને નહીં. હવે સેટ્રપની તારીખો નિકમ સવતની છે એમ ગણીએ તો ૩૦૪ ને મળતી ઇ. સ. ૨૪૮ ની સાથ આવે છે, જે તારીખ ચંદ્રગુપ્તની ઇ. સ. ૨૬૦ અથવા ૨૮૩ ની તારીખની સાથે બંધમેસતી છે. ત્યારે જો સેટ્રોની તારીખો નિકમ સવતની હોય તો રૂદ્રદામનની ૭૨ ની સાથ ઇ. સ. ૧૬ ને મળતી આવતી જોઈએ. રૂદ્રદામનના પિતામહ ચળનની તારીખ આશરે ઇ. પૂ. ૪ ની હોવી જોઈએ. પણ એવેમી જેનું પુ.

સ્તક ઇ સ ૧૫૦ પછી લખાએલું છે તે આપણને એમ કહે છે, કે જે સમયે તેણે પુસ્તક લખ્યું હતું તે સમયે ઉત્તરચીનીમાં ટીઆરટીનીઝનું રાજ્ય હતું, અને આ રાજ્ય ચઢનજ હતો એમ ધણી સારી રીતે નક્કી કરવામાં આવ્યું છે રોવેમીની ખજર ૧૫૦ વર્ષની જૂની હોય શકે નહીં પરંતુ એમ દલીલ કરવામાં આવી છે, કે તેણે પુસ્તક લખ્યું તે સમયે ટીઆરટીનીઝ રાજ્ય કય્તો હતો તથા તે રાજ્ય અને સીરાપોવેમીઓસ સમકાલીન હતા એમ તે કહેતોજ નથી. કારણકે આ હકીકત તે બે નાની નોટના રૂપમાં તે આપે છે તે એ કે — “ટીઆરટીનીઝની રાજ્યધાનીનું શહેર આગ્નેન ” અને “ સીરાપોવેમીઓસની રાજ્યધાનીનું શહેર બેાથુ ” જેમ હાલના સમયનો જૂગોળ કતાર્તિ બર્વાનને “ ક્રેડરીક મહાનની રાજ્યધાની ” અને ગીજનીને “ મહમુદની રાજ્યધાની ” લખે તેવીજ રીતે તે રાજ્યોનું તે પુસ્તકકતાર્તિના સમય પૂર્વે ધણા શતકો ઉપર રાજ્ય થઈ ગયું હોય, તોપણ તેમ લખી શકાય એ શક્ય છે. આ સંબંધમાં માત્ર કહેવું એ છે કે આ દર્શાવે બરાબર નથી હાલના સમયનો જૂગોળકતાર્તિ તથા તેના વાચકો પાછલા ઇતિહાસથી પૂર્ણ રીતે વાકેફ છે, અને તેથી ઉપરના રોવેમીને તથા જેના ઉપરથી તેણે આધાર રાખી હકીકત લખી તેઓ હિંદુસ્તાનના પાછલા ઇતિહાસથી વાકેફ હોઈ શકેજ નહીં હાલના સમયનો જૂગોળકતાર્તિ એમ જણાવે છે કે આગળના સમયમાં અમુક પ્રદેશ ઉપર રાજ્ય કરનાર ગંભીર કાયો અમુક રાજ્ય સર્વથી વધારે શક્તિમાન હતા, અને ધણા રાજ્યોમાંથી તેને ચૂંટી કાઢીને પછી અમુક એક સ્થાનના સંબંધમાં તેનું નામ લખે છે રોવેમીએ પોતાના સમય અગાઉ રાજ્ય કરી ગએલા ધણા હિંદુસ્થાનના રાજ્યોનાં નામો જણાવ્યા હોય તેમ તેમનાં પરાક્રમો પણ જણાવ્યા હોય અને પોતાના પુસ્તકમાં તે સર્વમાંથી વધારેમાં વધારે સત્તાવાન રાજ્યનું નામ ચૂંટી કાઢીને લખ્યું હોય તે વાત ધણીજ અસંભવિત છે અથવા તદ્દન અશક્ય છે. અને

અંરી રીતે તો આપણે જાણીએ છીએ કે તેણે કહેલા રાજાઓમાંથી એક તો કાંઈ પણ અમલનો રાજા હોઈ શકેજ નહીં. કારણકે તેના કહેવા પ્રમાણે બેલીએકુરોસ જેની સત્તા હીર્ષાકુરુ ઉપર હતી, તે પુલુમાંથી તથા ગોતમીપુત્ર મલ્લીનો માત્ર મુખે અથવા તાબેદાર હતો, કારણકે તેનું નામ વીલીવાયકુરુ તરીકે તે બંને રાજાઓનાં નામ સાથે કાંઈકાં પુરના સિક્કાઓમાં આવે છે. વળી ટાલેમીએ પોતાની માહિતી હિંદુસ્થાન સાથે વેપાર સ્થાપનાર વેપારીઓ પાસેથી મેળવી હશે અને આ વેપારીઓએ હિંદુસ્થાનના વતનીઓ પાસેથી મેળવી હશે. અને વળી આપણે એ પણ જાણીએ છીએ કે હિંદુસ્થાનના લોકો પાછલા ઇતિહાસ સંબંધી થોડી દરકાર રાખે છે અને પોતાના રાજાઓના નામો તુરતજ જૂલો જાણે છે. માટે વેપારી લોકોએ મેળવેલી હકીકત ટાલેમીની પૂર્વે થણા કાલ અમાઉ થઈ ગયેલા રાજાઓના સંબંધની હોઈ શકે નહીં. હિંદુસ્થાનના લોકો અમુક એક પ્રખ્યાત રાજાનું નામ એકાદ અથવા બે સત્તો સુધી સંભારી રાખે એ શક્ય છે. પરંતુ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ટાલેમીના કહેલા રાજાઓમાંનો એક તો અગ્રિય રાજા હતો, અને તે પ્રખ્યાત રાજા હોઈ શકેજ નહીં. આપણા સામા પક્ષના જે બીજા કારણા કરી શકે તે એજ કે ટાલેમીએ લખેલા રાજાઓના સમકાલીન જે પૂર્વેના જૂગોળકર્તાઓ હતા તેઓના લખાણ ઉપરથી ટાલેમીએ પોતાની હકીકત લખી હશે. પરંતુ આ કારણાનું સમર્થન કરવા માટે કોઈપણ કારણો આપવામાં આવ્યાં નથી. પેરીપ્લસ નામનું પુસ્તક જે ટાલેમીના પેહેલાં લખાણેનું છે તેમાં પૈકણ અને ઝોગ્નેન એ નામો આવે છે, પણ પોલેમીઓસ તથા ટીએસ્ટીનીઝ એ નામો આવતાં નથી. તેથી ઉલટું તો તે પુસ્તકનો કર્તા એમ કહે છે કે, ઝોગ્નેન તો “ અગાઉ રાજ્યધાની હતી જેમાં રાજા રહેતો હતો. ” જે ટીએસ્ટીનીઝ તેના અગાઉ થઈ ગયો હોય અને હાલના સમયમાં જેમ ફેડરીક મહાન તથા મહમુદ ગીજનવી પ્રખ્યાત રાજાઓ છે તેમ ટીએસ્ટીનીઝ પણ અગાઉના સમયમાં હતો તેને લીધે તેનું નામ

ટોલેમીએ લખ્યું હતું એમ હોય, તો, પેરીપ્લસના કર્તાએ પણ તેનું નામ લખ્યું હોત, અને વળી ત્યારે એજોનના રાજાઓનાં નામો તે આપે છે ત્યારે તો ખસુસ તેનું નામ આપત જ. માટે ટીઆસ્ટીનીએ, પોલોમીઓસે તથા બેલીઓકુરાસે ટોલેમીના સમયની આજુ બાજુમાં રાજ્ય કર્યા હશે. આપણે જાણીએ છીએ કે છેલ્લા બે રાજાઓ તો સમકાલીન હતા અને તેવી જ રીતે ત્રીજો રાજા પણ હોવો જ જોઈએ.

આ રીતે સેટ્રપની તારીખો માટે વિક્રમ સંવત્ તો હોય નહીં. તેમ વળી દસવીસનના પ્રથમના સતકેમાં આ વિક્રમ સંવત્નો કેવે ઉપયોગ કરવામાં આવતો તે બાબત કંઈપણ ચિહ્નો હજી સુધી શોધી કાઢવામાં આવ્યાં નથી. ત્યારે હવે તે સમયે વપરાયેલા બીજા કોઈ પણ સંવત્ બાબત ખૂણું રીતે પુરાવો નથી, માટે સેટ્રપ લોકોએ શકે સંવત્ વાપર્યો હશે એમ ધારતું જોઈએ. એ ઉપર બતાવ્યું છે તેમ, શક લોકો કે જે તે વખતે રાજ્ય કરતા હતા તેઓએ સંવત્ સ્થાપન કર્યો તે વાત તે સમયની આ દેશની સ્થિતિથી હરેક રીતે સંબંધિત લાગે છે. માટે આ રીતે, છેલ્લામાં છેલ્લી સેટ્રપની તારીખ ઈ. સ. ૩૮૨ ને મળતી આવે છે, અને ગુપ્ત સંવત્ના આરંભની તારીખ શકે ૨૪૨ એટલે ઈ. સ. ૩૨૦ લેઈએ તો જ, સેટ્રપોને જીતનાર ચંદ્રગુપ્ત રાજાનો સમય તે સમય પછી આવી શકે છે; કારણ કે ત્યારે જ તેનાં કહેલાં વ્વતીત યએક્ષાં હવ વર્ષોને મળતી સાક્ષ ઈ. સ. ૪૧૨ ની આવશે. આ રીતે શ્વેદામનની ૭૨ ની સાલ ઈ. સ. ૧૫૦ ને મળતી આવશે; અને ચળટમની તારીખ આશરે ઈ. સ. ૧૩૦ ની થશે, એટલે ટોલેમીની જૂગોળની તારીખ પેહેલાં આશરે ૨૫ વર્ષની થશે.

પંડિત ભગવાનલાલે યોગ સમય ઉપર પ્રથમની ચાલુક્ય વંશની ગુજરાતની શાખાના સ્થાપન કરનાર જયસિંહવર્માના પુત્ર શ્યામ્રવ શિલાદિત્યના દાનપત્રનો આજેહુજ નમુનો, તે ઉપરથી ઉતારેલી પ્રત તથા

તેનો તરણુમો પ્રગટ કર્યો છે, તેમાં આવતી તારીખ ૪૨૧ છે. શ્યામ્રયના ભાઈ, વિનયાદિત્ય યુદ્ધમલ્લના એક દાનપત્રનું વર્ષન પણ સદરહુ પડિત આપે છે, જેની તારીખ શકે ૬૫૩ છે. પેહેલા દાનપત્રની તારીખ કીયા 'સંવતની છે તે લખેલું નથી, પણ તે શકે અથવા વિક્રમ સંવત હોઈ શકે જ નહીં. માટે તે ગુપ્ત સંવત હોવો જોઈએ, જે સંવત ગુજરાતમાં શાસતા સંવતોમાંનો એક હતો, અને જેને વલ્લભી રાજાઓ પોતે પણ વાપરતા હતા એમ કહેવામાં આવ્યું છે. જે તેમ હોય, તો તે સંવતના આરંભની તારીખ ઈ. સ. ૧૬૭ અથવા ઈ. સ. ૧૬૦ હોઈ શકે નહીં. કારણકે તેમ હોય, તો ૪૨૧ ને મળતું વર્ષ ઈ. સ. ૫૮૮ અથવા ઈ. સ. ૬૧૧ આવે, અને યુધ્ધમલ્લની તારીખ તો ઈ. સ. ૭૩૧ ની છે. માટે આ પ્રમાણે તો તે બંને ભાઈઓ વચ્ચેના સમયનું અંતર ૧૪૩ અથવા ૧૨૦ વર્ષનું થાય, જે અશક્ય છે. માટે ગુપ્ત સંવતના આરંભની તારીખ જેથી આ બંને ભાઈઓનો સમર્પણને આવે છે તે ફક્ત આશ્વીરીનીએ આપેલી એટલે ૨૪૨ ચક્રની જ છે; કારણ કે આ પ્રમાણે શ્યામ્રયની તારીખ શકે ૬૬૨ આવે છે, અને તેના ભાઈની શકે ૬૫૩ ની આવે છે. જે લોકો પોતે એમ માને છે કે વલ્લભી વંશના રાજાઓ પોતે જ વલ્લભી સંવત વાપરતા નોહોતા, તેઓ એવું ધારી શકે જ નહીં, કે ખીલ કોઈ તેમની સાથે સ્વર્ધા કરનારા વંશના રાજાઓએ તે વાપરી હોય, અને શ્યામ્રયની તારીખ તે સંવતની હોય; પરંતુ જે તે તે સંવતની હોય, તો મેં અગાઉ કહ્યું છે તેમ વલ્લભી સંવત અને ગુપ્ત સંવત તે એક જ છે. તેમ છતાં પણ પડિત ભગવાનલાલ તો હાલ એક પોતે પ્રગટ કરેલાં નિબંધમાં શ્યામ્રયની તારીખ એક અણુભણીતા સંવત જેની આરંભની તારીખ ઈ. સ. ૨૫૦ છે તેની છે એમ સુચવે છે; પણ આમ હોય તો પણ તે બંને ભાઈઓ વચ્ચેનું અંતર ૬૦ વર્ષનું થાય છે. જે અંતર લાંબુ છે. કારણકે ઉપર લખેલા અનુમાન પ્રમાણે શ્યામ્રયની તારીખ

૪૨૧ ની છે તે ઇ. સ. ૬૭૧ ને મળતી આવે, અને વિનયાદિત્યની શાકે ૬૫૩ ની તારીખ ઇ.સ. ૭૩૧ ને મળતી આવે. મારે એક નવા જ સંવતની આ તારીખ છે એમ ધારણા કરવાનાં જે કારણો છે તે મને ઘણાં સંશયાત્મક લાગે છે. મુજબ વંશનો ડગ્ગા ૨, જેની તારીખ ૩૮૦ છે, તેના સંબંધમાં એક દાનપત્રમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે વલ્લભીના એક રાજા જેના ઉપર હર્ષદેવનો બહુ બૂલમ હતો તેને તેણે બચાવ્યો હતો. આ હર્ષદેવ તે જ કનોજનો હર્ષવર્ધન, જે હવાનસંગ તથા દક્ષણના પુલકેશી ૨ નો સમકાલીન હતો તેજ છે એમ મિ. પંડિતનું ધારણું છે. પણ તે ચીનાઈ મુસાફર નો એમ લખે છે કે વલ્લભીનો રાજા હર્ષવર્ધન ૨ ના પુત્રનો જમાઈ હતો, મારે તે રાજાનો શત્રુ નહીં પણ મિત્ર હતો. વળી થોડા વખત આપણે એમ માનીએ કે ડગ્ગા ૨ નું શકે ૪૦૦નું ઉમેરાનું દાનપત્ર અને શકે ૪૧૭ નું પ્રલાપનું દાનપત્ર, એ બંને દાનપત્રો ખોટાં ઉભાં કરેલાં છે, તો પછી જે રાજાના નામનાં તે દાનપત્રો બનાવવામાં આવ્યાં છે તે રાજાઓ જે સમયમાં થઈ ગયા તે સમય સંબંધમાં પણ તે બનાવટી લેખો ઉભા કરનારા માણસો બરોબર ખરા હોય, એમ માનવું બહુ વધારે પડતું નથી એમ હું ધારું છું. મારે ડગ્ગાના ખેડાના દાનપત્રોની તારીખો ૩૮૦ અને ૩૮૫ શક સંવતની છે તે અસંભવિત નથી. અને ડગ્ગા શક ૪૧૭ એટલે ઇ. સ. ૪૬૫ સુધી જાયો હોય. આથી ઉત્તરપિતીના રાજા હર્ષના સમય સુધી આપણે આવીએ છીએ, અને જે રાજામાંથી વલ્લભી રાજાનું ડગ્ગાએ રક્ષણ કર્યું તેજ આજ હોય. વળી નવો સંવત ધારવાનું જે બીજું કારણ છે તે એ છે કે શ્વાશ્રયના બીજા એક દાનપત્રના આરંભના વાક્યમાં વિનયાદિત્ય સલાશ્રય વલ્લભનાં વખાણ કરવામાં આવ્યાં છે. આ વિનયાદિત્ય તથા તેજ નામનો દખ્ખણનો રાજા વિનયાદિત્ય એ બંને એક હતા એમ પંડિત કહે છે. પરંતુ શકે ૬૫૩ ના દાનપત્રના દાન કરનાર શ્વાશ્રયનો તે બાઈ હતો એમ માનવું વધારે

સ્વાભાવિક છે એમ હું ધારું છું. કારણકે આ છેલ્લા રાજાને યુવરાજ કહેવામાં આવ્યો નથી, પણ શ્યામ્રયને કહેવામાં આવ્યો છે, અને આ ઉપરથી એમ દેખાય છે કે શ્યામ્રય પોતાના ભાઈ સાથે રાજ્ય કાર-
ભારમાં જોડાએલો હતો અને તેના પ્રતિનિધિ તરીકે એકાદ પ્રદેશ ઉપર રાજ્ય ચલાવતો હતો. આજ કારણને લીધે તે દાનપત્રના આરંભમાં તેના ભાઈનું નામ પણ લખવામાં આવ્યું છે. સત્યાશ્રય વલ્લભ એ પદ તો સર્વ ચાલુક્ય રાજાઓને વગર તદ્દાવતે લગાડવામાં આવતું હતું. ગુજરા-
તના વિનયાદિત્ય મુદ્દમલ્લની શાકે ૬૫૩ ની તારીખ, પણ એ ધારણાને બંધબેસતી આવતી નથી, કે તેનો ભાઈ દમ્બજીના વિનયાદિત્યનો સમ-
કાલીન હતો. મિ. પંડિતના નિબંધ ઉપર મી. ફ્લીટરે કરેલી ટીકામાં તેણે વધુવેલો બે ખગડિના પ્રસંગો એકલા ઉપરથી તો કાંઈ પણ સાબીત થતું નથી. નવસારી તથા કાપીના દાનપત્રોની ૪૫૬ અને ૪૮૬ ની તા-
રીખો પ્રસિદ્ધ સંવતોમાંના એકની છે એમ સમજવામાં આવે ત્યારે ઉપર લખેલા પ્રસંગો બનતા નથી એમ બતાવવામાં આવે નહીં ત્યાં સુધી તે ઉપરથી કાંઈ પણ સાબીત થતું નથી. વળી આ નવો સંવત ગુજરાતમાં આટલો બધો પ્રચલિત હતો, તો પછી અસલના સમયથી એલ્ખીરનીના સમય સુધીમાંના કોઈપણ ગુજરાતના શિવાલેખમાં કે કોઈ સાહિત્યના પુસ્તકમાં તે વિશેનું કાંઈપણ લખાણ હોવું જ નોંધાયે. પણ આ નોટમાં ચર્ચવામાં આવેલા મુદ્દા સાથે આ પ્રશ્નને કાંઈ પણ ગીધો સંબંધ નથી, તેથી તે પ્રશ્નની અંદર વધારે ઉંડા ઉતરવાની જરૂર નથી.

આ રીતે, ગુપ્ત સંવતના આરંભની તારીખ જે એલ્ખીરનીએ આપી છે તેના લાભમાનો પુરાવો મને મળ્યો છે એમ લાગે છે.

પરિશિષ્ટ (બી)

શિલાસેખોમાં આવતી શક તારીખો, તથા બાહ્યસ્થત્ય
ચક્રનાં વર્ષો ઉપર દીક્ષા.

શિલાસેખોમાં આવતી શક તારીખો તથા સંવત્સરોનાં નામોનાં સંબંધમાં કેટલીએક મુશ્કેલીઓ છે કે જેનો ખુલાસો કરવાની જરૂર છે. મુબાઈ ઇલાકામાં ચાલતું હાલતું વર્ષ શકે ૧૮૦૫ (ઇ. સ. ૧૮૮૩-૮૪) છે, અને ૬૦ વર્ષના ચક્રમાંતું સંવત્સરતું નામ સુભાતું છે. દક્ષિણ તરફના પ્રદેશોમાં તથા મદ્રાસ ઇલાકામાં હાલ ચાલતું શક વર્ષ ૧૮૦૬ નું છે, અને સંવત્સરતું નામ તેજ છે. ત્યારે હવે પ્રથમ પ્રશ્ન એ છે કે, " શિલા સેખોમાં આવતી તારીખો મુબાઈ ઇલાકાની ગણતરી પ્રમાણે છે કે મદ્રાસ ઇલાકાની ગણતરી પ્રમાણે ? " અને બીજો પ્રશ્ન એ છે કે " આ રીતે એક વર્ષના ફેરતું કારણ શું ? " વળી આપણે એ પણ વિચારવાનું છે કે શિલાસેખોમાં લખેલી તારીખો તેમાં બનેલા બનાવો તે પહેલાં એટલાં વર્ષો વ્યતીત થઈ ગયાં છે એમ બતાવે છે, કે જે વર્ષમાં તે બનાવો બન્યા હતા તે ચાલતું વર્ષ બતાવે છે ? "

મદ્રાસ સીવીલ સર્વિસવાળા મી. રૅબર્ટ સેવલ પોતે રચેલાં વર્ષ-ક્રમના કોષ્ટકના પહેલા ખાનામાં તેજ કોષ્ટકના ત્રીજા ખાનામાં તેજ લાઇનમાં તેની સામે આપવામાં આવેલા સંવત્સર આરંભ પૂર્વે જેટલાં શક વર્ષો વ્યતીત થઈ ગયાં તેની સંખ્યા આપે છે. તે સંવત્સરને મળતું આવતું ચાલુ શક વર્ષ પહેલા ખાનામાં તેની બીજી લીટીમાં આપેલું છે તે છે. આ પ્રમાણે સપ્ટેમ્બર વંચના ગ્રોવિંડ ૪ ના સાંઝીના દાનપત્રમાં ની તારીખ જે શકે ૮૫૫ ની છે તેની સાથે ત્રીજા ખાનામાં સંવત્સરતું નામ વિજય છે, જે એમ બતાવે છે કે વિજય નામના સંવત્સ-

૨૫ વર્ષ સર થયું તે પહેલાં શક સંવતનાં ૮૫૫ વર્ષો વ્યતીત થઈ ગયાં હતાં, અને વિજય સંવત્સરને મળતું આવતું ચાલુ શક વર્ષ તેની પછીની લીંટી આપેલું છે તે છે, એટલે ૮૫૬. મી. સેવેલ મદ્રાસની ગણતરી પ્રમાણે ચાલે છે. જો આ કોષ્ટકનો અર્થ આપણે મુખાષ ધલાકાની ગણતરી પ્રમાણે કરીએ, તો પ્રથમના ખાનામાં આવેલું શકવર્ષ તેજ લીંટીમાં ત્રીજા ખાનામાં આપવામાં આવેલા સંવત્સરના વર્ષને 'મળતું' ચાલુ વર્ષ છે એમ જણાશે, અને તેથી તુરત જ ઉપરની લીંટીમાં આવેલી 'સંખ્યા' તે સંવત્સરના આરંભ પૂર્વે જેટલાં વર્ષો વ્યતીત થઈ ગયાં તે બતાવે છે. આ રીતે આ દેશના આ ભાગમાં હાલમાં ચાલતા શકે ૧૮૦૫ ના વર્ષની સામે, ત્રીજા ખાનામાં ચાલુ સંવત્સરનું નામ મુખાનું આપેલું છે અને તેથી ઉપરની લીંટીમાં ૧૮૦૪ નો આકેડો આપેલો છે તે જેટલાં વર્ષો થઈ ગયાં છે તે બતાવે છે. શિલાલેખોમાં આવતી શક તારીખો તથા સંવત્સરનાં નામો તે કોષ્ટકમાં આપવામાં આવેલી તારીખો તથા નામો સાથે સરખાવતાં ઉપર ઉઠાવેલા પ્રશ્નોનો નિર્ણય આપણે કરી શકીશું.

મી. ફક્કીટ અને ડા. બર્ગેસે પ્રગટ કરેલી પાક્ષી, સંસ્કૃત અને ગ્રામીન કાનડી શિલાલેખના પૃથક્કરણમાં એવા ૬૭ દર્શાવે છે, કે જેમાં શક વર્ષ તેમજ સંવત્સર વર્ષનું નામ એ બંને સ્પષ્ટ રીતે આપવામાં આવ્યાં છે. આને કોષ્ટક સાથે સરખાવતાં મને એમ દેખાય છે કે આમાંનાં ૫૮ દર્શાવોમાં, આપવામાં આવેલી શક તારીખ તે શિલાલેખમાં આપવામાં આવેલા સંવત્સરના નામ સાથે તેજ લીંટીમાં આવે છે. આ વર્ષો નીચે પ્રમાણે છે:—

આ પ્રમાણે નં. ૨૦ ના શિલાલેખમાં, આપવામાં આવેલી તારીખ ૧૨૦૦ ની છે; અને સવંસરનું નામ બહુધાન્ય છે, કે જે બન્ને તે કોષ્ટકમાં એકજ સ્ત્રી દીનાં એકબીજાની સાથે આપવામાં આવેલા છે.

૨૮ દશતોમાં શિલાલેખમાં આપવામાં આવેલા શક તારીખ જે લીંદીમાં લેખમાં બમેલુ સવંસરનું નામ આવે છે તેની નીચેની લીંદીમાં આવે છે આ નીચે પ્રમાણે છે:—

ન. ૧૬-૨૨-૨૬-૩૩-૩૪-૪૭-૭૨-૮૯-૯૧-૯૫-૯૬ (પ્રથમ દૃષ્ટિ—(ખીજો ભાગ)—૧૦૦-૧૧૦-૧૧૧-૧૧૨-૧૧૮ (પ્રથમ ભાગ) ૧૧૮—(ખીજો ભાગ)—૧૪૬-૧૫૧-૧૬૪-૨૨૯-૨૩૦ (ખીજો ભાગ) ૨૩૧-૨૩૪-૨૩૬-૨૩૭-૨૮૧.

દશાત, તરીકે ૧૯ દશતોમાં શક તારીખ ૧૧૮૪ ની છે અને સવંસરનું નામ દુર્મનિ છે. કોષ્ટકમાં દુર્મનિ એ નામ ૧૧૮૩ ની સામેની ઉપરના, લીંદીમાં આવે છે, અને ૧૧૮૪ તેથી નીચેની લીંદીમાં છે. અને તેની સામે લખવામાં આવેલું નામ કુંદુભિ છે.

હવે આ શિલાલેખો મદ્રાસની ગણતરી પ્રમાણેના છે એમ ધારીએ તો પ્રથમના ૫૮ દશતોમાં આપવામાં આવેલી શક તારીખ તે શિલાલેખમાંના આશરે સવંસરના વર્ષ પહેલાં જેટલાં શક વર્ષ થઈ ગયાં તે બતાવે છે, અને ૨૮ દશતોમાં તે શક સવંસરનું ચાલુ વર્ષ બતાવે છે. મુખાષ્ટની ગણતરી તે વખતે ચાલતી હતી, એમ જો આપણે ગણીએ તો પહેલાં ૫૮ દશતોમાં આપેલી તારીખો ચાલુ વર્ષ બતાવશે, અને તે પછીના ૨૮ દશતોમાં તે પછીનું આવતું વર્ષ બતાવશે, પણ પાછળનું ગયેલું વર્ષ નહીં. પણ તે વર્ષ પછી તુરંતજ આગળ આવવાનું બીજું વર્ષ શિલાલેખમાં લખવામાં આવ્યું હોય ને તદ્દન અસંભવિત છે. તેથી એમ નીકળે છે કે મદ્રાસ મલાકાની ગણતરી તે સમયે ચાલુ હતી; તો પણ આ હરકત એમ ધારવાથી દૂર થઈ શકે, કે આ ૨૮ દશતો મદ્રાસની ગણતરી પ્રમાણેનાં છે, અને તેમાં ચાલુ વર્ષ આપવામાં આવેલું છે; અને પ્રથમના ૫૮ દશતો મુખાષ્ટની ગણતરી પ્રમાણેનાં છે. પણ આ ધારવાનું સંભવિત નથી તેમજ બાળબી પછી નથી, કારણ કે

આ સર્વ દષ્ટાંતો અમુક એક-પ્રદેશનાંજ નથી, અને પેટલાંમાંનું એક દષ્ટાંત પછીવાર બીજામાંના દષ્ટાંતમાં લખેલા પ્રદેશ અથવા સ્થાનમાંનું હોય છે. આ પ્રમાણે આપણે જોઈએ છીએ કે ઘણાં દષ્ટાંતોમાં જો કે તે શિલાલેખોમાં ગયું શકે વર્ષ નોંધવામાં આવ્યું છે, તેપણ એવાં ઘણાં દષ્ટાંતો પણ છે કે જેમાં ચાલુ વર્ષ આપવામાં આવ્યું છે અને ગયું વર્ષ નહીં.

કોષ્ટકોની સાથે બીજી તારીખો પણ મેં સરખાવી છે અને તેનું પરિણામ હું નીચે આપું છું:—

લેખ.	શક તારીખ	સંવત્સરનું નામ.	શક તારીખ શુભતાવે છે.
(૧) રાષ્ટ્રકૂટવંશના ગોવિંદ ૩ નું કાનડી દાનપત્ર...	૭૨૬	સુભાનુ.	ચાલુ વર્ષ.
તેનુંજ રાધણપુરનું દાનપત્ર ...	૭૩૦	સર્વજીત	" "
કૃષ્ણ ૨ અથવા અકાલવર્ષ જૈન પુ. રાણની સમાધિ...	૮૨૦	પિંગલ.	" "
તેજ—જૈન મદીરમાંનું ચીકાર્યનું ...	૮૨૪	કુદ્દભિ	જેટલાં વર્ષ થઈ ગયાં તે.
ગોવિંદ ૪ સાગલીનું દાનપત્ર...	૮૫૫	વિજય.	" "
કલ્કલનું કર્ણાનું દાનપત્ર...	૮૬૪	અગિરસ.	" "
તૈલપનું રાજ્યારોહણ	૮૬૫	શ્રીમુખ.	" "
સત્યાગ્રમ, રદાના ખારે પાટણનો લેખો	૯૩૦	કીલક.	" "
જયસિંહ જગદેકમલ્લ મીરજનું દાનપત્ર	૯૪૬	રક્તાસિ.	" "
કોલ્હાપુરનો મારસિંહ શિલાહાર, દાનપત્ર	૯૮૦	વિજયી.	" "
ગંડરાદિત્ય શિલાહાર કોલ્હાપુરનો શિલા લેખ નં. ૧	૧૦૩૨	વિકૃતિ.	" "
—પડિત ભગવાનલાલે તરલુમો, કે-રેલું, દાનપત્ર ...	૧૦૩૨	વિરોધિ.	ચાલુ વર્ષ.

—કોસ્તાપુરનો સિલા લેખ નં. ૨...	૧૦૪૦	વિશંખી	જેટલાં વર્ષ થઈ ગયાં તે.
વિજયાઈ, —, નં. ૪... ..	૧૦૬૫	કુંડુભિ	ચાલુ વર્ષ.
સોમેશ્વર ૩, બુલોક મલ્લ, અભિલષિત	૧૦૫૧	સૌમ્ય.	જેટલાં વર્ષ થઈ ગયાં તે.
ચિંતામણિ	૧૧૦૧	વિશંખી	ચાલુ વર્ષ.
બોમ્બે ૨, કોસ્તાપુર લેખ નં. ૬...	૧૧૧૨	સાધારણ	જેટલાં વર્ષ થઈ ગયાં તે.
“ “ “ નં. ૮...	૧૧૧૩	વિશંખી	“
“ “ “ ૩૧, રેલરનું દાનપત્ર	૧૧૧૪	પરિધાત્રી.	“
“ “ “ કોસ્તાપુર લેખ નં. ૮	૧૧૩૬	શ્રીમુખ.	ચાલુ વર્ષ.
સિંધુયાદવ, બેદાપુર લેખ	૧૧૮૨	રાદ.	જેટલાં વર્ષ થઈ ગયાં તે.
કોમ્બે ચાલુક્ય... ..	૧૧૮૨	પ્રમોદ.	“
મહાદેવ પાદવ, પંઢરપુરનો લેખ	૧૧૮૪	અગિરસ.	“
રામચંદ્ર પાદવ, માણા “	૧૨૧૨	વિશંખી	ચાલુ વર્ષ.
“ “ “ “			

આ ચોવીસ તારીખોમાંથી ૮ માં ચાલુ વર્ષ આપવામાં આવેલું છે, અને બાકીનામાં જેટલાં વર્ષો થઈ ગયાં છે તે આપવામાં આવેલાં છે, અને તે વચ્ચેનું પ્રમાણ ખીલ્લ દર્શાવતીના જેવું જ છે એટલે કે ૧:—૨: જે સર્વ દર્શાવતામાં સંવત્સરનાં નામો આપવામાં આવ્યાં છે તેમાં તે વર્ષ ચાલુ સાલ બતાવે છે કે તે પહેલાંની ગઈ સાલ બતાવે છે તે નહીં કરી સમાપ્ત છે, અને ખીલ્લમાં તેમ થઈ શકતું નથી. સરખાતના ચાલુમ્મ વંશના રાજાઓના સિલાલેખોમાં તે આપવામાં આવેલું નથી, અને તેથી કરીને અમુક ચોક્કસ તારીખ સંસય બરેલી રહે છે.

... હવે મુખાર્ષિ પદાગ્રાની મણુગ્રીને મદ્રાસ પદાગ્રાની મણુગ્રીથી એકવર્ષ પાછળ છે તે જુવને લીધે થયેલી છે એમ હું માનું છું. આપણે જોઈએ

કે અમુક તારીખની નોંધ કરવામાં ચાલુ વર્ષ નોંધવા કરતાં જેટલાં વર્ષો
 યદ્ય ગયાં તે નોંધવાને વધારે રીવાજ હતો. તે દર્શાવનારો શબ્દ જેવો કે
 “ ગતેષુ ” (ગયાં છે) તે વર્ષની આંકડો પછી લખવામાં આવતો,
 અને સંવત્સરના વર્ષના સંબંધમાં “ પ્રવર્તમાને ” (ચાલુ)
 એવો ખીલો શબ્દ વાપરવામાં આવતો, પાછળથી હુંકું કરવાના
 ઇરાદાથી આ શબ્દો મુકી દેવામાં આવ્યા, અને વખત જતાં, જે અર્થ
 દર્શાવવાને, મારે એ શબ્દો વાપરવામાં આવ્યા હતા તે અર્થ પણ ભૂલી
 જવામાં આવ્યો. અને તેથી વર્ષના આંકડાને ચાલુ વર્ષ છે એમ ગણવા-
 માં આવ્યું. તે શિલાલેખોમાં એવી પણ થોડી તારીખો છે, કે તેમાં
 આવી ભૂલ જોવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે પાલી, સંસ્કૃત અને કાનડી
 શિલાલેખોમાંના નં ૮૬ માં શાકે ૯૧૧ ની સાથે સંવત્સરનું નામ
 વિકૃતિ આપવામાં આવ્યું છે. હવે કોણ પ્રમાણે વિકૃતિ પહેલાં જેટલાં
 વર્ષો યદ્ય ગયાં હતાં તે ૯૧૨ હતાં અને ચાલુ વર્ષ ૯૧૩ હતું. આ
 મુશ્કેલીનો ખુલાસો એમ ધારવાથી થાય છે કે શાકે ૯૧૨ કે જે જેટલાં વર્ષ
 યદ્ય ગયાં હતાં તે બતાવવાને વાપરવામાં આવ્યું છે. તે ચાલુ વર્ષ છે
 એમ ગણવામાં આવ્યું; જેવી રીતે હાલ આપણા દેશમાં ૧૮૦૫નું વર્ષ
 હાલ ચાલુ ગણીએ છીએ, એકે તે તો ગયું વર્ષ છે એમ બતાવે છે. તે
 પ્રમાણે આ પ્રમાણે ચાલુ વર્ષની પહેલાં જેટલાં વર્ષો યદ્ય ગયાં હતાં તે
 બતાવવાની ઇચ્છાથી તે શિલાલેખના લખનારાએ તે દર્શાવનારો ૯૧૧
 નો આંકડો મુક્યો. નં. ૨૭-૬૭-૧૧૫-૧૩૦-૨૨૪ અને ૨૮૪ કે જેમાં
 આપેલી સઠ તારીખો અનુક્રમે ૧૪૪૪-૧૦૮૪-૧૪૩૦-૧૪૫૩-૧૧૧૪
 ૧૧૨૮ છે, તેમાં પણ તેજ પ્રમાણે હકીકત છે, અને તેમાં તેની સાથે
 આપેલાં સંવત્સરોનાં નામો ઉપરથી નહીં થાય છે તેમ ચાલુ વર્ષથી બે
 વર્ષ પાછળ છે. કેટલાંએક દંણેતોમાં સઠ તારીખો સંવત્સરથી એક વર્ષ
 અગાઉ છે. આ પ્રમાણે ગોવિંદ ૩ ના વાણીડીડારીના ધનપત્રમાં સઠ

તારીખ, ૭૩૦ ની છે અને સંવત્સર વિજય છે, અને અમોઘવર્ષના
 કાન્હેરીના શિવાલેખમાં જક તારીખ ૭૭૫ ની છે અને સંવત્સર પ્રજા-
 પતિ છે. હવે વ્યય તથા પ્રજાપતિ એ સંવત્સરોની તુરતજ પહેલાં
 આવતા શકે વર્ષો ૭૨૮ અને ૭૭૩ છે અને તેનાં ચાલુ વર્ષો ૭૨૯ અને
 ૭૭૪ અતુકમે છે. આ શિલા લેખોમાંની તારીખોનો ખુલાસો એમ ધા-
 વાથી થાય કે ૭૩૦ અને ૭૭૫ એ ચાલુ શક વર્ષો હતાં, અને સર્વજાત
 તથા અગિરસ એ ચાલુ સંવત્સરોનાં નામોને બદલે ગયાં સંવત્સરોના
 નામો વ્યય તથા પ્રજાપતિ આપવામાં આવ્યાં હતાં, તેવી રીતે ખીજા
 ઘણા દષ્ટાંતોમાં ગયેલાં શક વર્ષ આપવામાં આવ્યાં છે. તેવી જ રીતે અથ-
 વા ખીજા શબ્દોમાં કહીએ તો આવા દષ્ટાંતોમાં જે ચાલુ રીવાજ હતો તે
 હિસાબવામાં આવ્યો હતો. પાલી, સરકૃત અને કાનરી શિવાલેખમાંના
 નં. ૭૯ ની તારીખ ચાલુ સંવત્સરથી ત્રણ વર્ષ પાછળ છે, અને નં.
 ૨૮ મા ચાર વર્ષ પાછળ છે, નં. ૨૨૧ મા ૧૧૨૧ ને બદલે ૧૧૧૩ છે
 અને નં. ૨૪૬ માં, ૧૪૮૫ ને બદલે ૧૪૬૨ છે. આ તો ચોખ્ખી ભૂલો
 જ છે એમ ગણવું જોઈએ.

આગળના પાનામાં આપેલી શક તારીખો ઘણાં દષ્ટાંતોમાં તેમાં
 વધુ વેલા અતુક બનાવેા બન્યા તે પૂર્વે જોડલાં વર્ષો થઈ ગયા હતાં તે
 દર્શાવે છે. આ પ્રમાણે " ૮૫૫ મા " આમ લખેલું છે તેનો અર્થ
 શક સંવતના ૮૫૫ વર્ષ પૂરા થયા હતા ત્યાર પછી " એવો થાય છે.

પેરિશિષ્ટ સી.

હેમાદ્રિનો પ્રતખંડની પ્રસ્તાવના.

ડીકાની નોટમાં D એટલે દખણ કૉલેજની પુસ્તકશાળાની હસ્ત-
લિખિત પ્રત તે અ. ૧૮૮૧-૮૨ નો નં. ૨૩૪.

S એટલે પ્રાચીન સંસ્કૃત કૉલેજની હસ્તલિખિત પ્રત નં. ૬૫૭.

Kh એટલે ખાસગીવાલેની હસ્તલિખિત પ્રત.

G એટલે ગંગાધર શાસ્ત્રી દ્વારે મેળવેલી હસ્તલિખિત પ્રત.

પ્રકરણ ૧૪ પૃ ૭૫ નોટ. ૨ નેની.

• શ્રી ગોપાલમયારવૈભવમઘસ્યચ્છન્દલોલાલયં
સાન્દ્રસ્નિગ્ધતમાલકોમલલલ્પામામિરામાહૃતિમ્ ।
કુજત્કોકિલકાર્મિનીકલરવપ્રોહ્લાસિગોપોંગના-
ગીતસ્ફોતિપાથિત્ર ચિત્રચરિતગ્રાતં નમસ્કૃમંદે ॥૧॥

ઉન્મીલત્કર્મનીયકાન્તિસરસીમધ્યે વિવુદ્ધપ્રમં
સારાસારાવિચારચારુમત્તસા હંસેન સંસોધિતમ્ ।

નિત્યાનંદપરાગસંગસુમગં ઘંદારુવૃંદારક-

* આ બે શ્લોકો S માં જડિત ૩૫માં છે, પણ D માં પૂરેપૂરા છે તેમ
Kh માં પણ છે જેમાં ટુંકી પ્રશસ્તિ છે. G કે જેમાં જ'ને પ્રશસ્તિઓ એકઠી
મિશ્રિત છે, તેમાં આ શ્લોકો ટુંકી પ્રશસ્તિને મળાવે છે. કે જેથી તે શ્લોકો
પેટેલાના કરતાં ઉદ્ધાતા હોય એમ લાગે છે.

श्रेणिभंग^१भनगचैरिचरणाम्भोजद्वयं पातुव^२ ॥ २ ॥

राजप्रशस्ति १

जीयान्नूतनभूतसर्गसमयाविर्भावसमावना-
मुप्यतल्य^३भुजगपुंगवशिरश्रेणिशतैर्वदित^४ ।
कल्पान्तोपरमेषु नाभिकमले प्रोक्षामसामस्वर-
सैरोच्चारणचारणायित विधिव्याधूत निद्रोह^५रि ॥१॥
अस्ति प्रशस्तं पुरुषोत्तमस्य शय्यागृहं क्षीरमय- पयोधि-
यदीय पीयूषरसायनेन स्वलोकभाजामजरामरस्त्वम् ॥ २ ॥
संतानचिंतामणिकामधेनुकल्पद्रुमधीजननैकहेतो ॥
सिंधोरमुष्मादुदभूदमन्दनिस्यन्दमाना^६मृतविन्दुरिन्दुः ॥३॥
ततस्तनूजं विषुधप्रधानं^७ बुध सुधादीधितिरप्यसूत ।
यभूय तस्मादयं चक्रवर्ती पुरुरघा पुण्यपथानुवर्ती^८ ॥४॥
अभजत जनिमस्मादायुतयु^९ प्रजानां ।
नद्युपपदनिदानं ज्योतिरासीत्ततोपि ।
नृपतिरयं ययातिः ख्यातिमानप्यमुष्माद- ।

१ D & Kh भं ' भग ' ने स्थाने ' संगे '.

२ D अने-Kh भां ' घः ' ने स्थाने ' न. '.

३ S जायान्नू०—जीवनू० G. .

४ अतप० S:—तुल्य. G.

५ ० मानो G—मानी. S.

६ ' प्रधानं ' ने स्थाने ' प्रतापं ' G.

७ ' पथा० ' ने स्थाने ' रथा० ' S.

८ जन S जसि G ' जनि ' ने स्थाने.

यमपि यदुमूर्ति^४ कीर्त्तिमा विश्वकार ॥५॥

यदोद्गोपनिशदैर्यशोभिरभिशोभित ।

अन्ववाय स एवायमग्राय यदुवशताम् ॥६॥

ततः क्रोष्टा तस्मादजनि घृजिनीवानपि तृप-
स्ततोजग्रे राक्षः क्षितिपतिरिह स्थाहित^५ इति ।

नृशंकुस्तत्पुत्र समभवदथो चिघरथ इ-

त्यतोजात एवात मुक्किल दशपिन्दुर्नरपति ॥७॥

तत पृथुधरा वीरस्तदिनेन्तरमन्तर ।

नत सुयज्ञ उशना सितेयुरिति च क्रमात् ॥८॥

एतस्मादुदियाय रूपमकवचस्तस्मात्पराजिन्मृग -

तस्माद्भूरितुरंगमेधि मुहूर्ता राजाजनि ज्यामयः ॥ ९ ॥

ततो विदर्भः क्रथकुन्तिवृष्णिनिवृत्तिसखा^१ परतो दशार्हः ।

व्योमा च जीमूत इति क्रमेण जाता नरेन्द्रा विहृतिश्च

वीरः ॥ १० ॥

तदनु भीमरथ पृथिवीपति नैघरथश्च ततो राघिनां घरः ।

दशरथ शकुनिश्च करस्मिरेत्युपादिशन्ति पुराणपरायणा ॥११॥

देवराजस्ततो धीमान्देवक्षेत्रस्ततो मधुः ।

ततः कुयलो राजा^२ पुरहोत्र क्रमादमृतः ॥१२॥

अथायुरासी दथसात्वतोमूदयान्धकोऽस्माद्^३ भजमानसंशः ॥

४ मूर्ति S. मूर्ति G.

५ स्थाहित S स्ताहित G.

१ व्योमावृ S. व्योमाय G.

२ ' राजा ' ने स्थाने ' नाम ' G.

३ अन्धकस्मा G. S.

વિદૂરથસ્તત્પરતોપિ^૧ શૂરરાશિઃ પ્રતિષ્ઠાશ્ચ ઇતિ ક્ષિતીશઃ ॥૧૩॥
 વમ્ભુચાથ સ્વયંમોજસ્તતોપિ હૃદિકોડમચત્ ।

અસૂત સોડપિ ધર્મોત્તમા રાજાનં દેવમોદુપમ્ ॥ ૧૪ ॥

નિર્લિશ્નિશનિઃશોપિતવૈરિપૂરસ્તતઃ ક્ષિતિ પાલયતિ સ્મ શૂર ।

તતોપિ રાજા વમ્ભુદેવનામા યો વિશ્વહેતોરપિ હેતુરાસીત્ ॥૧૫॥

ઘૃન્દારઘૃન્દારકઘૃન્દમૌલિમન્દારમાલાસુરભિહતાંધિઃ ।

આસીદમુષ્માદસુરાવતારમાપાપુરુષાય પુરા^૨મુરારિઃ ॥ ૧૬ ॥

વમ્ભુચ ઇદ્યુન્તઃ કિલ્લ કુસુમધન્વા નિધુરિયોઃ

ત્રલોકીધીરોસૌ તનયમનિરુદ્ધં પ્રસુપુવે ।

તતોમ્ભૂત્પક્ષપણનિપુણેનૈવ મહસા

પરિસ્ફૂર્જન્વજ્રઃ^૩ શતમસસન્નઃ પ્રાદુરમચત્ ॥૧૭॥

વજ્રસ્યસુનુઃ પ્રતિવાહુરાસી હાસીકૃતસ્માપતિચક્રચાલઃ ।

તતોડપિ સમ્રાટમચત્સુવાહુ^૪ઃ પ્રાસૂતસોયં

ચતુરસ્તનૂજાન્ ॥૧૮॥

તેન તે સાર્પમૌમેન તનયા વિનયાન્વિતાઃ ।

વિમજ્ય ઘમ્ભુધાચક્રં ચક્રિરે પૃથિવીભ્રવાઃ ॥ ૧૯ ॥

યથાવિમાગં ઘમ્ભુધામશેષાં તેષાં તદા પાલયતાં ચતુર્ણાં ।

૪ એજ પ્રમાણે બને હતા લિખિત પ્રતોમાં છે. પણ ત્યાં બૂધ
 હોવી જોઈએ. શૂર ના પુત્ર શોષિનું નામ ફેરવી રાશિ એમ લખવામાં
 આવ્યું છે. સાને પાઠ ઠાવ્યા ત શૂરશોણી હોય.

૫ પુરા મુરારિઃ S.

૧. પરિસ્ફૂર્જન્વજ્રઃ S; G તેન દ્વિપત છે. અને થોડા ભાગ
 ફાટી ગયો છે.

૨. પુરાણની વંશાવલિ અત્રે પુરી થાય છે. અત્રે સુઆહુને સુચાર
 કહેવામાં આવ્યો છે.

દદપ્રહારી દિથિ દક્ષિણસ્યાં પ્રમુર્વભૂવ પ્રથમાન્ (ત્ક)
કનીયાન્ ॥૨૦॥

સર્વેપિ પૂર્વ મધુરાધિનાથાઃ કૃષ્ણાદિતો દ્વારવર્તીશ્વરાસ્તે ।
સચાદુઃસુનોરનુ દક્ષિણાશાપ્રશાસિનો યાદવવંશચીરા. ॥૨૧॥

તત. સ રાજા નિજરાજધાનીમાધિષ્ઠિતઃ શ્રીનગરં ગરીયઃ ।
લેખે સુતં મેડળચંદ્રસંપ્રં યાસંજ્યા સેડળદેશમાહુઃ ॥૨૨॥

અથ ધાડિયસો મર્યાપ્તિસ્તનયસ્તસ્ય વમ્ભૂવામિહમઃ ।
અજાનિષ્ઠ તતોપિ રાજાગસ્તદનુ પ્રાદુરમૂત્સ ધાદગિઃ ॥૨૩॥

જામે ધાડિયમસ્તત. પ્રતિભટ્ટહમાપાલકાલાનલઃ
તસ્માદાધિરમૂત્પ્રમૂતવિમવો મર્તા મુવો મિહમ ।
પતસ્માન્મહસાં મહાનિધિરસૌ શ્રીયેસુગિર્જશિવાન્
હન્તા મીપ્મમુજિષ્ઠ^૧સામસહદાં તસ્માદમૂદર્જુનઃ ॥૨૪॥

અજસ્રમાધિષ્ઠતદાનધારિઃ પ્રમૂતહસ્તાર્ચિતદાનધારિ ।
તતઃ સરાજા વિરરાજ રાજશ્રિયો વિલાસૈર્જિતરાજરાજ ॥૨૫॥
આસીદિલાસી નૃપતેરમુપ્માત્સ મિહમઃ પહ્લવિતોઠકીર્તિ-
સ ધાદુગિઃ સ્થાદુગિરાં કર્વાનાં સ્તોત્રૌકપાત્રં^૨
ભવતિ સ્મ તસ્માત્ ॥૨૫॥

૩. સચાદુગિ. S. સુચાદુડુળ. G.

૧. ' ધાડિયસ ' ને સ્થાને આ પાઠ S અને G બંનેમાં છે.
પરંતુ પાંડિત ભગવાનશાસ્ત્રના ધનપત્ર પ્રમાણે તે નામ ' ધાડિયપ્પ ' હતું.

૨. મીપ્મમુજૌ જસામ સુહદાં ને સ્થાને આ બૂલ હોય તેમ
લાગે છે. G માં મસુહદાકસ્મા કરવા.

૩. પાવ S: પાવૈ G; પાત્ર ને બદલે.

તતો મહો મહીપાલ. પાલયામાસ^૧ વેસુગિઃ ।

સંહતપ્રોઘદુદામધામસામન્તસંતતિઃ ॥૨૭॥

તતોપિ નૃપભિલ્લમઃ સમરત્તીમમીમક્રિયા-^૨

નિર્ગલ્ભુજાર્ગલાયુગલકાલલૌલાલય. ।

તત. સમદમેદિનીપતિપતંગમંગવ્રતઃ

પ્રતાપશિસ્વિલંઘિતત્રિજગદંગણઃ સેઝણઃ ॥૨૮॥

સમુદ્ધૃતો યેન મહાભુજેન દ્વિપાં ચિમર્દાત્પરમર્દિદેવઃ ।

આસ્થાપિ ચાલુક્યકુલપ્રદીપઃ^૩ ~~સ~~ પાણરાજ્યેપિ

સપ્તયેન ॥૨૯॥

પરમ્મદેવઃ સ તતો યમૂચ દ્વિપદ્વધૂનેત્રવ્રતામ્બુદૃષ્ટૌ ।

પરમ્મદેનેષ્ઠ રુચાં ચયેન યસ્ય પ્રતાપેન ચિરવ્યરાજિ^૪ ॥૩૦॥

તસ્માદનંતરમનન્તભુજપ્રતાપઃ^૫ ક્ષોણીપતિઃ સમમયત્સદ્દિ

સિંહિરાજઃ ।

તસ્યાનુભુવચ્ચલયં ચલીપાન્^૬ અત્રાયત ત્રિજગતી-

વિજયો સ રાજા ॥૩૧॥

૪. બંને પ્રતોમાં ચિન્ન^૪ નથી.

૫. બંને પ્રતોમાં લંઘિતઃ ત્રિજગં છે.

૧ અહીંયાં S પુરી થાય છે અને બાકીનું G ઉપરથીજ લેવામાં આવ્યું છે. પણ આ પ્રત અગાઉ ઠંઠા પ્રમાણે પછીજ દ્રવિત છે.

૨. પ્રતાપં પ્રત.

૩. અહીંયાં આગળ તથા અક્ષરો પડ્યા છે. ચલયં ને બદલે ચલયં છે, પાડ આ પ્રમાણે હુ પાંચું ધું:-તસ્યાનુજસ્તદનુ ભુવલયં ચલીયાન્ 'તસ્ય' એ શબ્દ તેની પેઠેલાંના રાજા પરમ્મને લાગે છે જેને બાઈ

લજ્ઞાપૂરા^૧ત્વમાર્નાય કર્પૂરતિલકં ગજમ્ ।

સ કર્પૂરઘટં^૧ પૂર્ણમકરોત્પુરનંદિત. ॥ ૩૨ ॥

તસ્માદપ્રતિમલ્લોભૂત^૧ મલ્લુગિઃ વલ્લમઃ ક્ષિતેઃ ।

ઉદજભૂતજંમારિમૂરિદ્દામંદંડે ચંડિમાઃ^૧ ॥ ૩૩ ॥

આસ્તાદ્ય સઘઃ સ નિવાસહેતોઃ^૧ શ્રીપર્ણરેટં નગરંરિપુમ્બઃ ।

અહારિ^{૧૦} ચેનોત્કલ ભૂમિપાલા દુષ્કુંગમાતંગઘટા હટેન ॥ ૩૪ ॥

તસ્માદમરગાંગેયઃ સંચમૂવ મુવ પતિઃ ।

અથાર્થિદત્ત ગોવિંદરાજઃ સામ્રાજ્યસંપદમ્ ॥ ૩૫ ॥

સિંહ હતો એમ લાગે છે. પ્રતના લખતારે તસ્માન્નુ લખ્યા પછી તદન્નુ નો નુ લખ્યો એમ ધાર્યું અને તેથી જસ્તદન્નુ એ શબ્દો મુકી દીધા. અગ્રાયત એમ જે પાઠ દેખાય છે તે પ્રતમા અશયસ્ દેખાય છે પણ તે શબ્દ અગ્રાયત જ હતો તેમાં શંકા નથી.

૪. આ ગ્રંજીપુરાત્ લેખ.

૫. પ્રતમાં ઘટં ને બદલે ઘટં છે.

૬. પ્રતમાં લ્લો નથી.

૭. પ્રતમાં મૂલ્લુગિઃ છે.

૮. આ લીટી ખરાબ છે. તે હુ આ પ્રમાણે વાંચું છું:-ઉદજંભૂત જંમારિમૂરિદો દંડચંડિમા ॥

૯. પ્રતમાં નિવાસ ને બદલે નિવાહ છે.

૧૦ પ્રતમાં અહારિ ને બદલે જહોરિ તથા ઉત્કલ ને બદલે ઉત્કાલ છે જેથી માત્રા ભંગ થાય છે.

૧૧. પ્રતમાં ઉત્તુંગ ને બદલે ઉત્તંગ છે.

તતો મલ્લુગિપુત્રો^૧મૂદ્મૂપાલોમરમલ્લગિઃ ।

અથ કાલીયચલ્લાલઃ પાલયામાસ મેદિનીમ્^૨ ॥૩૬॥

મહીપતે સ્તસ્ય વિહાય પુત્રાન્ ગુણાનુરક્તા યદુવંશલક્ષ્મી ।

શ્રીમિલ્લમં^૩ તસ્ય તત પિતૃવ્યમવ્યાત્રરાજદ્
ભુજમાજગામ ॥૩૭॥

યઃ શ્રીચર્જનમાસ^૪સાદ નગરં શ્લોષીપતે રંસલા^૫

યઃ પ્રત્યંડકમૂઘૃતં ચ સમરે દુષ્ટં ત્યજ-ક્ષગાત્^૬ ।

યો વા મંગલયેષ્ટકં ક્ષિતિપતિં શ્રીવાજ્ઞિનં જાત્નિવાન્
કલ્યાણ શ્રિયમપ્યવાપ્ય વિદધે યો હોલસેયં વશે ॥૩૮॥

સ દંડિકા^૧મંડલમંડયિત્રીમપંક^૨સંપત્રમવૈ વિલાસૈઃ ।

ચક્રે પુરં દેવગિરિં ગિરીશમ્રસાદ^૩સંસાદિતદિવ્યશક્તિઃ ॥૩૯॥

૧. પ્રતમાં આ લીટી આ પ્રમાણે છે:-તતો મલ્લગિરઃ પુત્રોમૂત્
મૂપાલોમરમલ્લગિઃ । ૨. મેદિની ને બદલે દેહિની પ્રતમાં છે. ૩. પ્ર-
તમાં મીશ્રમં છે. ૪. અવ્યાત્ર નો અર્થ સમન્વતો નથી. ૫. પ્રતમાં શ્રી
ને બદલે સ્ત્રી નિ અને જ્ઞ વિચિત્ર રીતે લખેલો છે. ૬. તે ગળતું ખર
નામ શું હતું તે કહેવું મુશ્કેલ છે. અંસલા તે વ્યાકરણ પ્રમાણે નથી અને
અંસલાત્ ને બદલે હોય. ૭. આ શબ્દ શો છે તે નિશ્ચયથી કાંઈ શકાય
નહીં. ત્યજ્ઞ ધાતુનું ૨૫ ચાલી શકે નહીં. પણ કદાપિ જિગાય હોય.
૮. પ્રતમાં વારંવાર આવે છે તેમ આ શબ્દનો જે બાણે જે હોય એમ
લખેલો છે. તે. હોલસેયં તે ધણુ કરીને હોયમેલં એટલે હાથબીડનો
હોયસળ યાદવ હશે. જે વશે વાંચુ છે તે પ્રતમાં વસુ છે.

૧. પ્રતમાં દંડિકા તે દંહિકા જેવું લખ્યું છે. ૨. આ શબ્દ શો
છે તે કહેવું કઠણ છે. જે શબ્દ અને બોધ્યે છીયે તે અનંત, અતપર્ય
છે. તે અકમ્પ હોઈ શકે. સંપત્ તે સંપ જેવો લખ્યો છે, અને વિલા-
સૈઃ તે વિલાસે જેવો લખ્યો છે. ૩. પ્રતમાં -મ્રસાદમાસાદિતં છે.

તદનુ મદનમૂર્તિઃ કાર્તિકી^૧ચંદ્રસદ-
 ઘુતિવિશદયશોભિઃ શોભિતાશાયકાશઃ^૨ ।
 અમવદચનિપાલો જૈત્રપાલઃ કરાલઃ
 પ્રહરણરણરંગતુંગદુંતુંગસહગઃ ॥૪૦॥
 દીક્ષિત્વા રણરંગદેવયજને^૩ પ્રોદસ્ત શસ્ત્રસુવઃ^૪
 શ્રેણીભિર્જગતીપતીન્હુતઘતા યેન પ્રતાપાનલે ।
 તૈલિંગાધિપતેઃ^૫ પશોર્વિંશસનં રૌદ્રસ્ય રાદ્રાકૃતેઃ^૬
 કૃત્વા પૂરુષમેધયજ્ઞવિધિના લઘ્વસ્ત્રિલોકીજયઃ ॥૪૧॥
 તસ્માદ્ ભૂદભિનવસ્મરચારુમૂર્તિઃ
^૧.....પદં સિંઘણદેવભૂષ ।
 ઉદ્દણ્ડદ્યૌર્યુગલગાર્વિતવૈરિચર્ગ^૨
 સીમન્તિની^૩ઘદનકૈરવચ્ચણ્ડમાનુઃ ॥૪૨॥

૪. ક્ષાત્રીત્ સદ્ તે ૪૫૬ સંઘ ને બદ્ધે હોય. ૫. પ્રતમાં અવકાશ ને બદ્ધે વિકાશઃ છે. ૬. પ્રતમાં દેવયયલ છે. પ્રત લખનારે ને લખવાનું છુટુ ૩૫ ન ૬૮ તેને બદ્ધે લ વાંચ્યો હશે. ૭. પ્રતમાં સુવઃ ને બદ્ધે ક્રેવઃ છે.

૮. તૈલિંગ ને બદ્ધે પ્રતમાં તલિંગ છે.

૯. રૌદ્રસ્ય ને બદ્ધે રુદ્રસ્ય હોયુ બોધ્યે. પણ બે લાં ૩૬ના પુત્રનો અર્થ હોય નહીં તે.

૧ અત્રે ખાલી જગ્યા છે. પરંતુ નાની પ્રશસ્તિનો છટ્ટો સ્થોક અને આ એકજ છે, માટે બીજી લીટી આ પ્રમાણે હોવી બોધ્યે:—“કાર્તિકેઃ પદં જગતિ સિંઘણદેવભૂષઃ”

૨. પ્રતમાં વૈવ ને બદ્ધે વર્ગ છે.

૩. પ્રતમાં આ લીટી નીચે પ્રમાણે લખેલી છે:—“સીમંતવિની દનકૈરવચ્ચંદ્રમાસાન્”

યનાનીયત મત્તવારણઘટા યજ્ઞલભૂમિભૂતઃ
 ક્ષ્પકૂલાદવનીપતેરપદ્મતા યેનાધિરાજ્યશ્રિયઃ ।
 યેન ક્ષોણીભૃદર્જુનોપિ ચલિના નીતઃ કથાશેપતાં
 યેનોદ્દામભુજેન ભોજનૃપતિઃ કારાકુટુર્મ્વી કૃતઃ ॥૪૩॥
 યદ્ભંગારિગકેસરી વિનિકૃતો લક્ષ્મીધરઃ ક્ષમાપતિઃ
 યદ્વાહાવલિભિઃ^૪ પ્રસહ્ય રુદ્ધે ધાપાધરાધીશ્વરઃ ।
 ચલ્લાલક્ષિતિપાલલાલિતભુવાં સર્વાપહારશ્રયઃ
 શ્રીસિંહસ્ય મહીપતેર્વિજયતે યદ્યાલલીલાયિતમ્^૫ ॥૪૪॥
 કૃષ્ણો મહાદેવ इति પ્રતીતૌ જ્ઞાતૌ તત્. સિંહનૃપસ્ય પૌત્રૌ ।
 તયોસ્તુ પુર્વપ્રમયઃ પુરસ્તાત્^૬..... ॥૪૫॥
 યનાકાલિ^૭ વિશાત્વચિલસચમૂસંહારકાલાનલે
 હતોન્મૂલિતમૂલરાજસમરે નિર્ધૌરમુર્ચીતલે ।
 યેનાનેક મહાફલક્રતુ કૃતા સંચર્યમાનોનિર્શ
 ક્ષોણે કાલવશાત્પુનસ્તરુણતાં ધર્મોપિ સંપ્રાપિતઃ ॥૪૬॥
 તતઃ કૃષ્ણે રાજન્યમરતરુણીચામરમરુત
 તરંગૈરુત્તુંગં દિવિ કિમપિ તેજઃ શ્રિતયતિ ।

૪. પ્રતમાં યજ્ઞલ ॥ ૫થુ તેથી હંદનો બંગ થાય છે.

૫. પ્રતમાં યદ્વાહાવલિભિ છે.

૬. અહીયાં યદ્ ને બદલે તદ્ વાંચવું જોઈએ.

૭. અત્રે ખાલી જગ્યા છે.

૮. આ બે લીટીમાં અકારિ ને બદલે અકાલિ, હતોં ને બદલે હૃત્વોં તથા ઉર્ચીતલે ને બદલે ઉર્ચીતલં જોઈએ; અને તેથી સામાન્ય અર્થ ૨૫૪ થાય છે. તોપણ અસલ પાદને પૂરેપૂરે ગ્રાહ્યવો એ અપર છે.

પરિશ્રાતા ભૂમેઃ સમજનિ જગજિત્વર^૩મહા
મહાદેવઃ સેવાસિકસકલક્રમામૃત^૪મુતઃ ॥૪૭॥

તૈલંગ^૫ક્ષિતિપાલતૂલનિચયપ્રક્ષેપચંડાનિલો
ગર્જદ્ગુર્જરગર્વપર્વતભિદાદમ્બોલિદ્રોર્વિક્રમઃ ।

હેલોન્મૂલિતકૌંકણક્ષિતિપતિઃ કર્ણાટલાટોદ્ભવ-
ક્ષોર્ણીપાલવિહંચનઃ સ હિ મહાદેવઃ કથં વર્ણયતે ॥૪૮॥

યો ભોજદેવામૃતપતેઃ પ્રતાપી જગ્રાહ વાહં મદમંદસત્ત્વઃ^૬

સાર્થ...^૭ઘાત્સહજીવિતેન સોમેશ્વરસ્યાપિ જહાર રાજ્યમ્ ॥૪૯॥

યદીયગંધદિપગંડપાલીનિષ્ઠયૂતદાનામ્બુતરંગિણીપુ ।

સોમઃ સમુદ્રપ્લવપેશલોપિ મમજ્ઞ સૈન્યૈઃ સહ કુંકુણેશઃ ॥૫૦॥

૩, પ્રતમાં આ મહા નથી, કારણકે તેની પછી બીજો મહા આવે છે અને લખનારે એ બુવધી એમ જણ્યું કે તે લખ્યો છે. (એટલે લખનારે એને બદલે એક મહા બુવધી લખ્યો છે. આ સમાસ આ પ્રમાણે છે.) ૩વાનો છે:- જગતો જિત્વરમ્ જગજિત્વરંમ્ । જગજિત્વરં મહો यस્ય સ જગજિત્વરમહા ॥

૪. મુતઃ એ ચોખ્ખી બૂલ છે, પણ અસલ શબ્દ મુતઃ, કૃતઃ કે ક્ષુતઃ તે શંકા બરેલું છે.

૫, આ શ્લોક તે બીજી પ્રશસ્તિના ૧૩ માં શ્લોક બરાબર છે. અને તે બનેને મેળવીને પ્રતમાંની બૂલો મેં સુધારી છે અને જેવા પાંક સાગ્યા તેવાજ શબ્દો રાખ્યા છે.

૬ મદમંદસત્ત્વઃ એ મહાદેવની ઉપમા સ્તુતિને બદલે નિંદા વાચક છે. તેનું અર્થ ૩૫ થઈ કરીને મદમંદસત્ત્વાત્ એમ એ, આમ હોય તો તે મોજદેવનું વિશેષણ થાય.

૭. અત્રે એ અક્ષરો ખૂટતા છે. કદાચીત્ તે શબ્દો સમૃદ્ધ્યા હોય

૩. પ્રતમાં સોમેશ્વરને બદલે સૌમ્યેશ્વર લખેલું છે.

સીમોલ્લંઘનમેવ યસ્ય જગતાં સંહાર इत्युच्यते
 કુદ્ધે ઘઙ્ગધરેપિ યઃ ક્ષિતિભૂતં મૈનાકમત્રાયત^૪ ।
 સ્મારંસ્મારમમુષ્ય દુઃસહમહઃ^૫ સંદોહદાઘાનલં
 તેનામ્મોનિધિનાપિ કુંકળપતિ નારશિકુક્ષિ^૬સ્થિતઃ ॥૫૧॥
 ઘાહાનામાપિ^૭ યસ્ય વૈરિવિપયેષ્યાતન્વતાં ધન્યિનાં
 માતિલિલગનૃપાંગનાદણુ હિતં ઘાહ્યાદિલીલા ભવત્ ।
 યસ્તસ્યૈવ ચરણે જહાર કરિણસ્તત્પંચશબ્દાદિકાન્
 યસ્તન્પાજ્યવશૂયધાદુપરતસ્તદ્ભુજુરુદ્રમામ્ ॥૫૨॥

॥ રાજપ્રશસ્તિ ૨ ॥

વંશોહિમાંશોઽર્જયતિ પ્રસિદ્ધો યસ્મિન્સ રાજા યદુરાધિરાસીત્ ।
 યમૂય યસ્મિન્નસુરાવતાર મારાપહારાય પુરા મુરારિઃ ॥૩॥
 વંશે તસ્મિન્ કંલવિધ્વંસનસ્ય ક્ષોણોપાલો મિલ્લમઃ પ્રાદુરાસીત્
 નિર્મયે નાશં વૈરિભૂભૃતપતંગાન્યસ્યાનેકદ્વીપદીપઃ પ્રતાપઃ ॥૪॥
 નમ્રીભવત્સકલરાજસમાજમૌલી માળિન્યદીધિતિ-
 વિયોધિત પાદપદ્મઃ
 ઉદામર્ધર્પિપુસર્પવિહંગરાજઃ શ્રીમિલ્લમાદવનિપોજનિ
 જૈત્રપાલઃ ॥૫॥
 તદ્માદભૂદામિનવસ્મરચારુમૂર્તિઃ કીર્ત્તેઃ પદં જગતિ
 સિંઘણદેવમૂવઃ ।

૪. મૈનાકમિત્રાયત એ પ્રમાણે પ્રતમાં છે.

૫. પ્રતમાં ંમદઃસંદોહ છે.

૬. પ્રતમાં કુંકળપતિ નરીશિકુક્ષિ૦ છે.

૭. અહીંયાં એટલી બધી ખરાબ ભૂલો છે કે તે સુધારી અસલ

૫૧૩ નંબ્રો કરવાનો પ્રયત્ન કરવો નિરર્થક છે.

उद्दण्डदोर्युगल^१गर्वितवैरिर्वर्गसीमंतिनीचदन-
कैरवचंडभानु^२ ॥६॥

अथ सकलकला नामालय पालनाय
क्षितितलमवतीर्णः पौणमासीशशीव ।
अभवदवनिपालो जैतुगिर्नाम तस्माद्
असमसमरधीरद्वेपिभूपालकालः ॥ ७ ॥
स भूमिपालो जनयांवभूव कृष्णं महादेवमहोपतिं च ।
हिताय लोकस्य यथापयोधार्द्धितामार्णि कौस्तुभ-
मप्युदारम् ॥८॥

जन्मान्तरोत्थं परिवर्तयन्तौ ज्येष्ठाघरस्य किल कोतुकेन ।
कृतावतारौ यदुराजवंशे प्रीत्या पुनस्ताविव रामकृष्णौ ॥९॥
धर्मार्थाविचरौ साक्षात्पालयन्तौ वसुंधरम् ।
धिलोम्य लोकं सस्मार राजानौ रामलक्ष्मणौ ॥१०॥
दृप्यद्धारुणयाजिवारणरणश्रेणीषु जित्वा बहून्
दासीकृत्य तथापरान्विहितवानन्या नरण्यौकसः ।
इत्थं पार्थिवराजराजिविजयध्यापारपारंगतं
चक्रे शक्रजयाय कृष्णनृपतिं स्वलोकं यात्रागतम्^३ ॥११॥
अथ प्रभावातिशयेनलब्धं विभज्य लोकद्वितयाधिपत्यम् ।
त्रिविष्टपं शासति कृष्णभूषे भुवं महादेवनृप प्रशास्ति ॥१२॥
तैलंग^४क्षितिपालतूलनिचयप्रक्षेपं ज्ञानिलो^५
गर्जद्गूर्जरगर्वपर्वतभिदादम्भोलि दोर्विक्रम ।
हेलोन्मूलितकौंकणक्षितिपतिः कर्णाटलाटोद्भट^६

१. युगल kh. २. चंद्रभानु D तथा kh, चंडभातः G.

३. यात्रागतः kh. ४. तैलंग kh तथा G. ५. प्रोक्षेप

kh, क्षोक्षेप G. ६. चंडानिलो kh तथा G. ७. लाटोद्भव-

ક્ષોણીપાલવિઙ્ઘનઃ સ હિ મહાદેવ કથં વર્ણયતે ॥૧૩॥
 અયં શિશુસ્ત્રોશરણાગતાનાં હન્તા મહાદેવનૃપો ન જાતુ ।
 इत्थं विनिश्चित्य^१ ततोतिर्भातैरन्ध्रै^२ पुरंध्री निहिता
 नृपेत्वे ॥૧૪॥

અતપચ હિ માલવેશ્વર^૩ શિશુમેવ સ્વપદેન્યવેશયત્ ।
 स्वयमाशु विहाय संपदं कपटेनैवचिरं तपस्यति ॥૧૫॥

વિપમસમરકર્તુ^૪ શત્રવો यस્ય પાળૌ^૫
 प्रलयदहनधूमश्यामधामाति भीमम् ।

પૃથુતરકરવાલવ્યાલમાલોકયંતૌ
 भयशरणमितीमं मंत्रमुच्चारयन्ति ॥૧૬॥

યદીયગંધદિપગંડપાલીનિષ્ટ્યૂતદાનાશ્ચુતરંગિણીપુ ।
 सोमं समुद्रप्लवपेदालोपि ममज्ज^१ सैन्यैः सह कुंकुणेशः॥૧૭॥

एतत्प्रतापो बहिरबुराशे^३ रौघेऽन्तरप्यास्ति कृतः प्रयामि ।
 ચિરં વિમૃદયંતિ યદીયઘૈરી સોમેશ્વરો ઘાઙ્ગમેવ યાતઃ॥૧૮॥

आस्ते मंडितदंडकापरिसरः श्रीसेवणाख्यः^४ परं
 देशः पेशलवेशभूषणवचोमाधुर्यधुर्याकृतिः ।

તસ્મિન્ દેવગિરિઃ પુરં વિજયતે ત્રેલોમ્યસારથિયાં
 વિથાન્તિઃ સુરશાલિશૈલશિખરસ્પર્ધિષ્ણુ^૫ સૌધાઘલિઃ ॥૧૯॥

ક્ષોણી° kh, °લાટોદમવઃ ક્ષોણી G. ૬. इत्थं विनिश्चिन्तयतो
 विमीतैरान्ध्रैः kh, विनिश्चित्य D. ૭. हिमाचलेभ्यरं G.

૮. तपस्यतिने ५६वे नपदयति G.

૧. पाणेः kh. ૨. सौन्धैः G. ૩. °राशेरन्तः पुरोप्यास्तिः
 कृतःप्रयामि D. प्रयासि kh. ૪ शेवलाख्यः D सेवणाख्यः kh: G
 માં તે નામનો ૫૨લો અક્ષર ઠં એવો ઠાંઠક રેખાય છે, પણ ડ ને ૫-
 ૬લે ઠ લખીને લખનારે શૂદ્ર કરી છે એમાં ઠાંઠ નથી. ૫. स्पर्धांशु D.

जगत्त्रयीगीतगुणप्रशस्तिः शास्ता समस्तावनिमण्डलस्य ।
 श्रीमानिमामन्वयराजधानीं सोयं महादेवनृपो विभर्ति ॥२०॥
 कुर्वन् विभूतिविस्तारैरिलावृत्तसमाश्रियम् ।
 अधितिष्ठति हेमाद्रिरिमां विबुधवान्धवः ॥२१॥
 सासंपत्तदिदं यशो बलमिदं सोयं प्रलापो महा-
 नेकैकं पृथिवीभृतो भुवि महादेवस्य लोकोत्तरम् ।
 यस्य श्री करणाधिपः स्वयमयं हेमाद्रिसूरिः पुर-
 प्रौढप्रातिभवर्ण्यमानचिलसद्वशो भृशं शोभते ॥२२॥

इति राजप्रशस्ति ॥

પરિપૂર્તિ.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

રાષ્ટ્રકૂટ વંશના રાજાઓ.

ગોવિંદ ૨.

દ્વિમ મર જૈનોના ' હરિન શ " નામના એક પુરાણને અંતે એમ કહેનામા આવ્યું છે કે શક વર્ષ ૮૦૫ માં જ્યારે દક્ષિણમાં કૃષ્ણનો પુત્ર, નાનલ રાજા કરતો હતો ત્યારે તે પુસ્તક જનસેને રચ્યું હતું. કાશીના દાનપત્રમાં ગોવિંદ ૨ ને વલ્લભ કહેવામાં આવ્યો છે, અને કૃષ્ણના ખીલ પુત્ર ધ્રુવનું એક નામ કલિનલ્લભ હતું માટે જે રાજાનું મચન કરનામા આ મુ છે તે ગોવિંદ ૨ જોઈ હોવો જોઈએ, અને તેથી તે રાજા શાકે ૭૦૫ એટલે ૯૨૫ ૭૮૩ માં ગાદી ઉતર હતો એમ આ રીતે દેખાય છે તે સમયે ઉત્તરમાં ઈંદ્રાલુધ નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. પૂર્વમાં અવન્તીનો નાલ, અને પશ્ચિમમાં વલ્લભીએનો નાલ રાજ્ય કરતો હતો જે રાજાને ધ્રુવનિરૂપમે હાગ્યો એમ કહેનામા આવ્યું છે તે રાજા આ છલ્લો એમ્મે પશ્ચિમનો હોવો જોઈએ સૈય (સૈર) ના દેશ નો રાજા વસાહ હતો જે એક વિજયનીર ૧ હતો એમ કહેવામાં આવ્યું છે.

* શાકેશ્વરદશતેયુ સપ્તસુદિશ પચોત્તેષ્ટતરા

પાર્તીદ્રાયુધનાસિ કૃષ્ણનૃપજે શ્રીવત્સમે દક્ષિણામ્ ।

પૂર્વા શ્રીમદવતીમૃમૃતિ નૃપ વત્સાદિ (ધિ) રાજેપરામ્

સૌર્યા (રા) નામધિમહલે (લ) જયયુતે વીરે વરાહેડચતિ ॥

મી રાજેન્દ્રરાજના સમૃદ્ધ હરનિખિત પુસ્તકનું પત્રક, વા ૧૫-૮૦, ૬૫૭ કાલેજ લાયબ્રેરીમાં મુકેલા સરગરી સમ્રાટમાં આ પુરાણની એક પ્રત ૭ પાણી તે મર્મની મોહલનામાં આવી છે.

જગતુગ.

કર્ડાના દાનપત્રની મી. ફલીટે ફરીથી તપાસ કરી છે, અને તેની એક નવી પ્રત અને તરલુમો તથા એક આબેહુજ નકલ તેમણે પ્રગટ કરી ^૧ છે. આબેહુજ નકલ ઉપરથી મને એમ દેખાય છે કે ગોવિંદ ૩ નું તથા તેના પ્રપૌત્રનું નામ જમદગ્ન જે વંચાય છે તે ખોટો પાઠ છે; અને ખીજા લેખોમાં આપ્યા પ્રમાણે તેનું ખરૂં નામ જગતુગ હતું.

અમોઘવર્ષ ૧.

ધારવાડ જીલ્લામાં આવેલા શીરર આગળનો એક શિલાલેખ જે મી. ફલીટે પ્રગટ કર્યો છે તેની તારીખ શક ૭૮૭ વ્વય છે, જે અમોઘવર્ષ ^૧ ના રાજ્યનું પર મુ વર્ષ હતું એમ કહેવામાં ^૨ આવ્યું છે. કાન્હેરીના એક શિલાલેખ પ્રમાણે તો તે રાજા આપણે ઉપર જોયું છે તેમ, શક ૭૯૯ માં ગાદી ઉપર હતા. ત્યારે આ વર્ષ તેના રાજ્યનું ૬૪ મું હોવું જોઈએ. એક રાજા આટલા લાંબા વખત સુધી રાજ્ય કરે એ ધણું અસંભવિત છે. અને મને લાગે છે કે કહીંક કંઈક ભૂલ હોવી જોઈએ. વ્વય નામનો સંવત્સર શક વર્ષ ૭૮૮ જે ગયું અને ૭૮૯ નું વર્ષ જે ચાલુ તેને મળતો આવે છે.

પ્રભૂતવર્ષ તથા નિત્યવર્ષ.

મી. ફલીટે એક શિલાલેખ પ્રગટ કર્યો છે જેની તારીખ શક ૮૪૦ પ્રમાણીની છે, જે વર્ષમાં પ્રભૂતવર્ષ રાજ્ય કરતો રાજા ^૧ હતો. આ રાજા તથા જગતુગ ૨ એ જાને એકજ હતા એમ તે કહે છે. તે પછી-તુરતજ ખીજો શિલાલેખ જે તેણે આપ્યો છે તેની તારીખ શક

૧ ઇ. ઈ. વો. ૧૨ પૃ. ૨૬૩ તથા તે પાનાનાં લેખાં.

૨ તેજ પુસ્તક પૃ. ૨૧૬.

૩ ઇ. ઈ. વો. ૧૨ પૃ. ૨૨૨.

૮૩૮ પાત્રની છે, જ્યારે નિત્યર્થ ગાદી ઉપર ૨ હતો હવે ઈદ્ર ૩ જે જગતુગ ૨ નો પુત્ર હતો તેનું એક નામ નિત્યર્થ હતું, કારણ કે સાગલીના દાનપત્રમાં ઈદ્રના પુત્ર ગોવિંદ ૪ ના વિશે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે તે નિત્યર્થના પગલું ધ્યાન કરતો હતો અને મી ક્ષીટ પોતે તેને ઈદ્ર ૨ નું બીજું નામ હતું એમ સ્વીકારે છે જો કે તે તેને ઈદ્ર ૪ કહે છે. આ પ્રમાણે પિતાની તારીખ શક ૮૪૦ અને પુત્રની ૮૩૮ થાય છે જે અશક્ય છે માટે હું એમ ધારૂં છું કે જે પ્રભૂતર્થ વિશે ત્રા લખનામાં આવ્યું છે તે ગોવિંદ ૪ હતો જો કે લોકો તેને સુવર્ણર્થ કહેતા હતા, તોપણ તેનું નામ તો તેજ હતું કારણે સાગલીના દાનપત્રમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે “ જો કે તે પ્રભૂતર્થ હતો, તોપણ લોકોથી તેને સુવર્ણર્થ કહેવામાં આવતો (એટલે સોનાનો વર્ષાદ વરસાવનાર) કારણકે (પોતાના દાનોથી) સોનાની નદીઓ વહેવગવીને તેણે આખી પૃથ્વીને એકરી સુવર્ણમય કરી દીધી હતી જગતુગ ૨ ને પ્રભૂતર્થ કહેવામાં આવતો એવું મી ક્ષીટનું કહેવું છે તેનો આધાર એક અનુમાન ઉપરજ છે, અને આ વાક્યમાં તો આપણને સ્પષ્ટ રીતે કહેવામાં આ યુ છે કે તે તો ગોવિંદ

૨ એજ પુસ્તકનું પૃ ૧૨૩

૧ વર્ષન્સુવર્ણર્થ પ્રભૂતર્થપોડપિ કનકધારામિ ।

જગદાસિલમેકકાંચનમયમકરોદિતિ જનૈરુક્ત ॥

આનો તરજુઓ મી ક્ષીટ આ પ્રમાણે કરે છે — બક્ષીરોનો વર્ષાદ વરસાવ નતો સોનાની ધારા વરસાવતો અને બહુજ વર્ષતો — તેથી લોકો તેને વિશે એમ કહેતા હતા કે તેના સોનાના વરસાદથી તેણે આખા જગતને સુવર્ણમય કર્યું હતું ” (ઈ. એ. પા ૧૨ પૃ ૨૫૦—૨૫૩) આ તરજુમાં તે પ્રયોગ નો પ્રખ્ય મુદ્દોતો જતો રહ્યો છે તેથી તે ખોટો છે એવો એ શબ્દ તો તદન મુની-દેવામાં આપ્યો છે

૪ ના નામોનું એક હતું. અકાસવર્ષ કૃષ્ણની છેલ્લામાં છેલ્લી તારીખ
 સક ૮૩૩ છે. તે વર્ષમાં તે મરી ગયો હતો એમ ધારીએ, તથા શકે
 ૮૪૦ [જે ૮૪૧ ને જલ્દી જૂન છે તે] માં ગોવિંદ ૪ એ પોતાનું
 રાજ્ય શરૂ કર્યું એમ ધારીએ, તો જગત્સુગ ૨, તેનો પુત્ર ધં ૩, તથા
 ધંદ્રના મોટામાં મોટા પુત્ર અમોઘવર્ષ ૨, એ ત્રણેના રાજ્યો કલ્પ સાત
 વર્ષ જ આપ્યાં. પણ ખારેપાટણના દાનપત્રમાં જગત્સુગને અકાસ વર્ષની
 પછી કહેવામાં આવ્યો નથી, પણ અકાસવર્ષના પાંચ ધંદ્રને કહેવામાં
 આવ્યો છે, તેથી હું એમ સમજું છું કે જગત્સુગ ખીન્નકુલ ગાદી ઉપર
 આવ્યોજ નહોતો, અને અમોઘવર્ષ ૨ એ તો ધણા યોગ્ય વખત સુધી
 રાજ્ય કર્યું હશે અથવા કદાચિ યોગ્યએક મહીના જ રાજ્ય કર્યું હશે, કા-
 રણ કે તેના બાપ ગોવિંદ ૪ એ તેને રાજ્ય ઉપરથી ઉઠાડી
 મુક્યો હતો.

મી. કલ્પીટ ગોવિંદ ૪ ના ખીન્ન એક સિદ્ધા લેખ સક ૮૫૧ ની
 તારીખનાની પણ વાત કહે છે.

ગોવિંદાન્થા

મી. કલ્પીટ પ્રગટ કરેલી ખરડાના દાનપત્રની આખેહુખ નકલમાં
 ગોવિંદાન્થાના નામવાળો શ્લોક જેવો મી. વેધામે આપ્યો છે તેવોજ મને
 માલુમ પડે છે, પણ તેમાં ફેરફાર એટલોજ છે કે જગદુદ્ધને સ્થાને જગ-
 ત્સુગ છે, અને તેથી જે જૂલો વિશે મેં નોટ ૪ ૫. ૫૩ મેં કહ્યું છે તે
 જૂલો મી. વાઘેનથી યથેચ્છી નથી, પણ તે દાનપત્ર રચનાર અથવા કાલ-
 રનારથી યથેચ્છી હોવી જોઈએ. ખરડાના દાનપત્રમાં આ સ્થાને શબ્દો
 વધાર્યાની અથવા શબ્દ મુકી દીધાની જૂલો છે તે વાત તો નિઃશંક છે.
 તેનો પાઠ અસલ જેવો છે તેવોજ જેઓ લેછે તેઓ, તે ઉપરથી
 એમ સમજે છે કે ચેદીના ચંકરગણની જે પુત્રીઓ નામે લક્ષ્મી
 તથા ગોવિંદાન્થાને જગત્સુગ ૨ પરવર્યો હતો. આપણે પણ જો તેમજ

સમજાવે, તો તેનું પરિણામ એ થશે કે તે કરડાના દાનપત્રમા ઇંદ્રની સ્ત્રી વિલ્લ-મા^૧ નિશે તેમજ તેના પુત્રો અમોઘવર્ષ અને ગોવિંદ ૪ નિશે કાંઈ લખાણુજ નથી, અને આમાના છેલ્લા એટલે ગોવિંદ ૪ એ તો ઓછામા ઓછુ ૧૫ વર્ષ રાજ્ય કરું હવુ એ આપણે ઉપર જોયું છે આની વાત મુઝી દેવામા આવે એ અસંભવિત છે વળી ગોવિંદ-મા નામની સ્ત્રી સાથે જમતુગના લગ્ન સંબધી કાંઈ પણ નાત સાગનીના દાનપત્રમા આપતી નથી અગાઉ મેં જણાવ્યું છે તે મુજબ આ નામ વિચિત્ર છે અને ખરડાના દાનપત્રમાની આ લીંટી " શ્રીમાનમોઘ ચર્ષાં ગોવિંદામ્યામિધાનાયામ્ " નો અર્થ એમ જણાય છે કે ૪૬ ના બે પુત્ર અમોઘનાર અને ગોવિંદના નામ તથા તેમની માતા અમ્યા અથવા વિલ્લ-મા એ બધાના નામ આપનાનો હેતુ છે અને મને એમ જણાય છે કે નીચેનો શ્લોક જેમા એક ગળની ઉત્તરતાના વખાણુ કરવામા આવ્યા છે તે શ્લોક ગોવિંદ ૪ ને લાગુ પડે છે, જેને પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણુ લોગ સુવર્ણનાર કરેતા હતા કારણુ કે " તે સોનાનો વર્ણવર-સાવતો હતો " મા. તે રાજાનું નામ તેની અગાઉ તુલજા જે શ્લોક આવે છે તેમા આપણે જોઈએ આની પૂર્વે જે લીંટી શ્રીમાન્ થી રાદ થતી છે તે જૂનથી અંદર નખાઈ ગઈ હશે અને અને તેમજ તેની આગળના શ્લોક પછી જના કુંચુરા તુ નામ એકદમ આવે છે અને કૌ-સમા મુકનામા આવ્યું હોય એમ લાગે છ સા આગળ પણ કરીને એ કાદ અથવા જે શ્લોક જૂનથી મુઝી દેવામા આવ્યા છે

૧. સાગનીના દાનપત્રની પોતે ફરીથી તપાસીને કરેલી પ્રત તથા તર બુમામાં મીંડી તેને દિલગ્નમા કહે છે પણ તેની આજેદુજ નકલ જે તેણે આપી છે તેમા જે જે રવાને તેનું નામ આવે છે ત્યાં શ્રીમાન્ વિલગ્ન છે. વિલગ્નના સંસ્કૃતરૂપ વિધાગ્ન છે - ઇ. એ. વા ૧૨ પા. ૨૫૦.

પછીના રાજઓ.

ધારવાડ જીલ્લાનો એક શિલાલેખ ૧ ને મી. ફ્લીટ પ્રગટ કર્યો છે તે મુજબ શક ૮૭૩ માં કૃષ્ણ ૩ માઠી ઉપર હતો, અને ખીલ એક શિલાલેખ ૨ પ્રમાણે તેનો ભાઈ જોડીગ શક ૮૯૩ પ્રભવતિમાં રાજ્ય કરતો રાજ્ય હતો. આ રીતે કૃષ્ણની તારીખો ૮૬૭, ૮૭૩ અને ૮૭૮ શક ની છે.

૪. ૫૪ ની નોટ ૨ માં આપેલા તે વાઠયોના મી. વાધિનના ભાષા-તરને મી. ફ્લીટ વળગી રહે છે જે ઉપરથી એમ નીકળે છે કે તેમાં ધ-ખેલો કૃષ્ણ જગત્તુંગ ૨ નો પુત્ર હતો. તેના વ્યાકરણ બાબત જે ચર્ચા મેં કરી છે તેથી વધારે કરવાની જરૂર નથી. ઉપર અગાઉ કલા પ્રમાણે તે એક ખીલ કૃષ્ણને લાવે છે. જેને તે કૃષ્ણ ૪ કહે છે અને જોડીગ-નો નાનોભાઈ અને છેલા રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્ય કબજનો પિતા નિરૂપમ તે તેજ હતો, તથા જે કૃષ્ણની તારીખો શક ૮૬૭ થી ૮૭૮ સુધીમાં આવે છે તે પણ તેજ હતો એમ કહે છે. પણ જે જોડીક તેનો મોરો ભાઈ હતો તો તે શક ૮૯૩ માં રાજ્ય કરતો હતો અને કૃષ્ણ ૮૬૭ થી ૮૭૮ શક સુધીમાં એટલે તેની મોટાભાઈ પૂર્વે રાજ્ય કરતો હોય એ અશક્ય છે. માટે ખારેપાટણના ઘનપત્રમાં કલા પ્રમાણે જેમાંથી કૃષ્ણ મોરો હતો અને જોડીક નાનો હતો. તો પણ આ છેલ્લો મોરો ભાઈ હતો તેવી માન્યતા મી. ફ્લીટના મનમાં છે. તેથી તે તારીખોમાં જે તફાવત ૫૩ છે તે વિશે તે નીચે પ્રમાણે ખુલાસો આપે છે. જોડીગ અથવા જોડીગને કાંઈ પણ સંતતિ હતી નહીં અને હાલ પ્રગટ થયેલા તેના શિલાલેખની તારીખ કૃષ્ણ ૪ ની મળી આવેલી તારીખો કરતાં ઘણી મોટી કમ છે તેનું કારણ આથી સમજાઈ આવે છે, તે એ કે “ જોડીગને કાંઈ પણ

ફરજદ મુકી જવાનો સબવ નહીં હતો તેથી પેહેના તેના નાના ભાઈ
 ક્રિષ્ણ ૪ ને તેની સાથે રાજ્યકારભારમાં જોડામાં આવ્યો હતો અને તે
 પછીથી તેના પુત્ર કક્રન ૩ ને જોડામાં આવ્યો હતો, " ૧ આ અનુ-
 માનને ફોધ પશુ વાતથી ટેકો મળતો નથી, તેથી ઉલટુ તે કૃષ્ણના
 શિલાલેખો જેમાં તેને " મહાન રાજાઓ જેના ઉપરી રાજા " તરીકે
 કહેવામાં આવ્યો છે અને તે સમયે માન્યખેટમાં તે રાજ્ય કરતો હતો
 ૧) અને રાજ્ય સમાવતો હતો એમ કહેવામાં આવ્યું છે, આ સર્વ શિલાલે
 ખેથી આ વાત તદ્દન નાસાળીત થાય છે કારણકે તેમ નહીં હોત
 તેને તેને સુનરાજ કહ્યો હોત

ફરજાના દાનપત્રમાં ખોળીકર્ને ખોલીંગ કહેવામાં આવ્યો છે પશુ
 ખોલીંગ નહીં

આ ક્રેટનાએક નવા શિનારેગા ઉપરાંત વળી એક નવા શિલાલેખ
 મારે આપણે મી ફરીટના આભારી છીએ તેની તારીખ સક ૮૯૬,
 ચાહુ વય શ્રીમુખ છે જે સમયે રાજ્ય કરતો રાજા કક્રન ૧ હતો
 આજ વર્ષમાં રાષ્ટ્રકૂટનો તૈનપે પરાજય કર્યો હતો

પ્રકરણ ૧૪, પૃષ્ઠ ૭૬.

સેઉણદેશ.

આ નામ હાલના ખાનદેશમાં સચવાઈ રહ્યું હોય એમ લાગે છે. યુઆઈ જેઝીટીયરના ખાનદેશના પુસ્તકના ચારમના પૃષ્ઠની એક 'કુટ-નોટમાં તે પુસ્તકના પ્રગટ કર્તા એમ લખે છે, કે તે દેશનું નામ મુસલમાન સમય અગાઉ પણ જાતું હતું, અને ગુજરાતના અહમદ ૧ લાએ ફારૂકી રાજાએને આપેલી "આન" ના ખીતાબને મળતું આવવા માટે તે જુનુનામ તેઓએ પાછળથી ફેરવ્યું હતું. મારે પણ કરીને તેનું અસલ નામ સેઉણદેશ હતું. અને આ નામ પાછળથી ફેરવીને ખાનદેશ કરવામાં આવ્યું હતું અને અસલના નામ માથે આ નામ વધારે મળતું આવે છે તેથી આ નવું નામ દુરતજ સામાન્ય વાપરવામાં પ્રચલિત થયું. હાલના ખાનદેશના જીલ્લા કરતાં વધારે દક્ષિણ તરફ તે દેશનો વિસ્તાર હતો, કારણકે દેવગિરિ અથવા દોલતાબાદ તેમાં આવી જતું હતું અને તાપી નદીની ઉત્તરનો પ્રદેશ પણ કરીને તેમાં આવતો નહોતો.

પ્રકરણ ૧૫, પૃષ્ઠ ૮૨.

જળજલ અને કકકલ.

જળજલ કે જેના હાથીઓ સિંધણુ લઈ ગયો હતો એમ કહેવામાં આવ્યું છે, તે છત્રીસગઢના પ્રદેશ ઉપર રાજ્ય કરતી એલી વંશની પૂર્વ તરફની શાખાનો એક રાજા હોવો જોઈએ, કારણકે તે વંશની વંશાવલિમાં તે નામ આવે છે. કકકલ એ નામ કાકકલ તેજ છે, અને તે વંશની પશ્ચિમ તરફની શાખા જેની રાજ્યધાની ત્રીપુર અથવા તેવુર હતી તે શાખાના કેટલાએક રાજાઓનું આ નામ હતું.

૧. જ. કતીંગદામના આ. રીપોર્ટસ વા. ૧૭૫. ૭૫-૭૬ અને ૭૬.

